શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત

ધર્મબિન્દુ પ્રથમ ભાગ.

શ્રાવક ધર્મ.

મણિલાલ ન. દોશી.

શ્રાવક ધર્મ

卐

મ. ન. દોશી

શ્રાવક ધર્મ

(શ્રી હરિભદ્રસૂરિરચિત ધર્મબિન્દુનો પ્રથમ ભાગ)

ભાષાંતર કર્તા તથા વિવેચનકાર
શ્રીયુત મણિલાલ ન. દોશી બી. એ.
અમદાવાદ.

પ્રકાશક,
શા. કોરશીભાઈ વીજપાલ
રંગુન.

સંવત ૧૯૮૫ સન ૧૯૨૯

મૂલ્ય એક રૂપીઓ

વિવેચનકારના બે બોલ.

"સત્ય સમજવાના બે રસ્તા છે. ખંડન પદ્ધતિ અને મંડન પદ્ધતિ. ખંડન પદ્ધતિ જ્યારે શ્રોતા વર્ગ પૈકીના ઓછી લાયકાતવાળા વર્ગને ચીડવનારી થઈ પડી છે, ત્યારે મંડન પદ્ધતિ કોઇનેપણ ચીડાવ્યા વિના જ્ઞાન આપે છે, અને ધાર્યું કાર્ય સફળ બનાવે છે" આ નિયમ યાદ રાખીને સાધુ અને શ્રાવક વર્ગને ખરો ધર્મ સમજાવવાના હેતુથી વિદ્વાન્ પૂર્વાચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ધર્મબિન્દુ નામના ગ્રંથની રચના કરેલ છે.

તેમાં શ્રાવક તથા સાધુ બન્ને વર્ગનાં કર્તવ્યોનું યથાર્થ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં પ્રથમનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં શ્રાવકના આચાર, વિચાર, દિનકૃત્ય વગેરેનું વર્ણન છે.

આ ગ્રન્થમાં દરેક વસ્તુ ક્રમસર ગોઠવવામાં આવી છે. તેથી પ્રથમથી તે છેવટ સુધી મનુષ્યે કેમ વર્તવું તે પદ્ધતિસર બતાવવામાં આવ્યું છે, અને એક પછી બીજું સૂત્ર અમુક નિયમાનુસાર આવેલું છે, તેથી તે સ્વાભાવિક લાગે છે, અને વાંચનારને વિષયની ખુબી તરત સમજાઇ જાય છે.

આ ગ્રંથમાં નાનાં નાનાં વાકયો–સૂત્રો આપેલાં છે, અને તે ઉપર શ્રીમુનિચંદ્રસૂરીએ ટીકા લખેલી છે. સૂત્રોની ભાષા પણ એવી સ્પષ્ટ છે કે જો કોઈ વાંચનાર તેના ઉપર શાંત ચિત્તથી મનન કરે તો તે સૂત્રોનું રહસ્ય આપો આપ સમજાઈ જાય. પ્રથમ વિવેચન વાંચ્યા પહેલાં જો સૂત્રનો અર્થ વિચારી તે પર મનન કરવામાં આવે તો પોતાના બુદ્ધિ બળ પ્રમાણે–જ્ઞાનના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે–ઘણો પ્રકાશ મળશે. આ રીતે મનન કર્યા પછી વિવેચન વાંચવું અને પોતે વિચારેલા

અર્થમાં અને વિવેચનમાં કેટલું સામ્ય છે, અથવા કેટલું અંતર છે, તે તપાસવું, અને વિવેચનમાં વિશેષ શું આપેલું છે, તેમ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ દૃષ્ટિથી ગ્રન્થ વાંચવામાં આવે તો મનુષ્યની વિચારશકિત સારી રીતે ખીલે, અને ગ્રંથનું સ્વરૂપ પણ યથાર્થ સમજવામાં આવે. અને આવી રીતે સમજપૂર્વક મેળવેલું જ્ઞાન કાર્ય રૂપે પરિણમે. આટલી ઉપોદ્ઘાત પછી હવે આ પુસ્તકનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં શી બાબતો આપેલી છે, તેનો વિચાર કરીએ.

પ્રથમ ધર્મ એટલે શું ? મૈત્રી, પ્રમોદ, કારૂણ્ય અને માધ્યસ્થ, આ ચાર ભાવનાઓ સહિત સદનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તે ધર્મ છે. હવે ધર્મના બે વિભાગ છે. ગૃહસ્થ ધર્મ અને યતિધર્મ. હવે ગૃહસ્થ ધર્મના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. સામાન્ય ગૃહસ્થ ધર્મ અને વિશેષ ગૃહસ્થ ધર્મ. હવે આ સામાન્ય ગૃહસ્થ ધર્મમાં માર્ગાનુસારીપણાના પાંત્રીશ ગુણ આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં તે ૩૫ ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બીજું પ્રકરણ દેશના વિધિને લગતું છે. પ્રારંભમાં ઉપદેશકમાં કયા ગુણોની જરૂર છે, અને ઉપદેશકે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ વિચારી કેવા અધિકારી પાસે કેવી રીતે બોધ આપવો, તેનું સુંદર અને બોધક વર્ણન કર્યું છે. પ્રસંગોપાત્ત જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, વીર્યાચાર, અને ચારિત્રાચારનું નિરૂપણ કર્યું છે. પુણ્યનું ફળ અને પાપનું ફળ ઉપદેશકે જણાવવું, અને પુરૂપાર્થનું માહાત્મ્ય બતાવવું. શ્રોતાના મનમાં ખરી જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થતાં તેને આત્માનું સ્વરૂપ જણાવવું તથા આત્મિક વિકાસ વાસ્તે બાર ભાવનાનું વર્ણન કરવું. આ રીતે જ્યારે મનુષ્ય ઉપર પ્રમાણે ધર્મનું સ્વરૂપ સમજી વૈરાગ્ય પામવાથી કાંઈક વ્રત લેવાની રૂચી વાળો થાય, ત્યારે કેવી રીતે તેને સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વક બાર વ્રત આપવાં તે ત્રીજા પ્રકરણમાં કહેલું છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, સ્વદાર સંતોષ, પરિગ્રહ પ્રમાણ એ પાંચ અણુવ્રત; તથા દિગ્વિરમણ, ભોગોપભોગ વિરમણ, તથા અનર્થદંડ વિરમણ એ ત્રણ ગુણ વ્રત; તથા

સામાયિક, દેશાવકાશિક, પૌષધોપવાસ તથા અતિથિસંવિભાગ એ ચાર શિક્ષા વ્રત, એ રીતે બાર વ્રતનું વર્ણન કરી દરેક વ્રતને લગતાં પાંચ પાંચ અતિચારોનું કથન કરી તે અતિચારો ત્યાગવા પૂર્વક શ્રાવકે બાર વ્રત કેવી રીતે પાળવાં, તે આ ત્રીજા પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. અતિચારનું શું સ્વરૂપ છે, તે સમજાવી તે કેમ ન લાગે તે માટે કેવી ભાવના ભાવવી, અને ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ જાણવા વાળાનાં સામાન્ય લક્ષણ કેવાં પ્રકારનાં હોય તથા તેની દિનચર્યા કેવી હોય તે બધું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. છેવટમાં મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓનું વિવેચન લંબાણથી આપવામાં આવ્યું છે.

આ રીતે **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ** રચિત **ધર્મ બિન્દુમાંથી** પ્રથમનાં ત્રણ પ્રકરણો આ પુસ્તકમાં **શ્રાવક ધર્મ** નામે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે.

આખું ધર્મબિન્દુ પૂર્ણ વિવેચન સાથે સન ૧૯૧૨માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. તે પુસ્તકનો **શ્રાવક વિભાગ** શ્રાવક બંધુઓના તથા અન્ય ધર્મ જીજ્ઞાસુ બંધુઓના હિતાર્થે **રંગુન** નિવાસી સચ્ચારિત્રવાન્ અને જ્ઞાનપ્રિય મારા સ્નેહી મિત્ર ભાઈ **કોરશીભાઇ વીજપાળ** તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ભાઈ કોરશીભાઇએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં લોકોમાં સદ્જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય તેવા ઉમદા હેતુથી આઠ દશ ઉત્તમ અને બોધક પુસ્તકો છપાવ્યાં છે. તેમની જ્ઞાનપ્રચારરૂચિ દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામો એ મારી હાર્દિક પ્રાર્થના છે.

શ્રાવકને પોતાનું શ્રાવક તરીકેનું કર્તવ્ય સમજવામાં અને પાળવામાં આ ગ્રન્થ મદદગાર થાઓ એવી ભાવના સાથે વિરમું છું.

આસો વદી ૭. સંવત ૧૯૮૫
રતનપોળ–**અમદાવાદ** } **મણિલાલ ન. દોશી.**

"ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રી. પ્રેસ"માં પટેલ મુળચંદભાઇ ત્રીકમલાલે છાપ્યું છે. પાનકોરનાકા–અમદાવાદ.

શા. કોરશી વીજપાળ. કચ્છ મોટા આસંબીયાવાળા, રંગુન.

જન્મ સંવત ૧૯૨૯. ઉમર વર્ષ ૫૬. રંગુન સંવત ૧૯૮૫.

અર્પણ.

સચ્ચારિત્રવાન્ પ્રાતઃસ્મરણીય સ્વ. શ્રી **મેઘરાજભાઈ નેણશી**, શ્રી **લાધાભાઈ નેણશી**, શ્રી **ચાંપશીભાઇ નેણશી**, તથા પરમપૂજ્ય પિતાશ્રી **વીજપાલભાઈ નેણશી.**

આસંબીઆ મોટા (કચ્છ)

આપ ચારે સદ્ગત થયા છો. છતાં આપે મારા ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારો સદા સર્વદા મારા સ્મરણમાં રહ્યાં કરે છે. હું જ્યારે નાની વયનો હતો, ત્યારે આપે જે પ્રીતિથી અને હૃદયની લાગણીથી મારૂં પોષણ કર્યું છે, અને મારામાં ઉત્સાહનાં, પરોપકારનાં પ્રમાણિકતાનાં અને ધર્મનિષ્ઠાનાં જે બીજ રોપ્યાં છે તે અવર્ણનીય છે. તેમજ તેનો વિચાર કરતાં આપ સર્વેની ભવ્ય મુખાકૃતિઓ મારી આંખ આગળ તરી આવે છે, અને આપના મહાન ઉપકારી ઋણનો બદલો વાળવા હું અસમર્થ છું. પણ પુષ્પ નહિ તો પુષ્પની પાંખડી તે ન્યાયે અમદાવાદવાળા શ્રીયુત સાક્ષર **મણિલાલભાઈ નથુભાઈ દોશી.** બી. એ. એ કરેલું પુસ્તક–શ્રી પૂજ્ય શ્રી **હરિભદ્રસૂરિ** રચિત સંસ્કૃત **ધર્મ-બિન્દુ**ના **શ્રાવક વિભાગનું** ગુજરાતી ભાષાંતર–આપના સ્મરણાર્થે સમર્પણ કરતાં મારા અંતરાત્માને અત્યંત આનંદ થાય છે. એ આપ જ્યાં હો ત્યાં સ્વીકારશોજી, હાલ એજ હાર્દિક ભાવના.

૭૦ યૉર્ક રોડ, રંગુન વિજયા દશમી સંવત ૧૯૮૫	લી. આપ સર્વેનો આજ્ઞાંકિત **છોરૂ કોરશી વિજપાળના વંદન**

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ પ્રકરણ.

ગૃહસ્થ ધર્મવિધિ.

બીજું પ્રકરણ.

દેશના વિધિ.

ત્રીજું પ્રકરણ.

વિશેષ ગૃહસ્થ ધર્મ.

श्रावक धर्म

(ધર્મબિન્દુનો પ્રથમ ભાગ)

***મૂળ–प्रणम्य परमात्मानं । समुद्धृत्य श्रुतार्णवात् ॥**

धर्मबिन्दुं प्रवक्ष्यामि । तोयबिन्दुमिवोदधेः ॥ १ ॥

અર્થ—પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને, સમુદ્રમાંથી બિન્દુની માફક, સિદ્ધાન્તરૂપ સમુદ્રમાંથી ધર્મનો બિન્દુ ગ્રહણ કરીને તે ધર્મબિન્દુ કરીશ.

ભાવાર્થ—શરીર વડે વંદન કરવાથી, વાણી વડે સ્તવન કરવાથી અને મન વડે ચિંતન કરવાથી એમ ત્રણ રૂપે નમસ્કાર થાય છે. ક્ષણે ક્ષણે જુદા જુદા પર્યાયને પ્રાપ્ત કરવા છતાં **પણ જે નિત્ય**

* શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિના લેખનો, આ શ્લોકથીજ પ્રારંભ થાય છે. પરન્તુ તે મૂળ ગ્રંથકારના ગ્રંથપર ટીકા લખનાર મુનિચંદ્રસૂરિ પોતાની ટીકાના પ્રારંભમાં થોડુંક મંગલાચરણ કરે છે કે જે નીચે મુજબ છે:—

शुद्धन्यायवशायत्तीभूतसद्भूतसम्पदे ।

पदे परे स्थितायास्तु श्रीजिनप्रभवे नमः ॥ १ ॥

અર્થ—શુદ્ધ ન્યાય વડે સદ્વસ્તુરૂપી લક્ષ્મીને સ્વાધીન કરનાર, અને પરમપદે રહેલા જીન પ્રભુને નમસ્કાર થાઓ !

ભાવાર્થ—શુદ્ધનય એટલે નિશ્ચયનય વડે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ સદ્વસ્તુને પ્રાપ્ત કરનાર તથા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચપદ રૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરનાર જીન ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ ! અહીં ટીકાકાર મુનિચંદ્રસુરિ 'જીન-પ્રભુ' એ શબ્દ વાપરી પોતાના ગુરૂને પણ નમસ્કાર કરે છે. કારણ કે તેમનો ઘણો ઉપકાર આ ગ્રંથકારને થયો હોય એમ લાગે છે.

ઉપજાતિવૃત્તમ.

जयन्तु ते पूर्वमुनीशमेघा यैर्विश्वमाश्वेव हतोपतापम् ।

बृहद्वाङ्मयासिन्धुपानप्रपन्नतुङ्गातिगभीररूपैः ॥ २ ॥

અર્થ—મોટા શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રનું પાન કરીને મેળવેલા મોટા અને ગંભીર સ્વરૂપથી જેમણે વિશ્વને તરતજ તાપરહિત બનાવ્યું છે, એવા પૂર્વે થએલા મુનિરૂપ મેઘો જયવંતા વર્તો !

છે તે આત્મા બે પ્રકારનો છે. એક પરમાત્મા અને બીજો સામાન્ય આત્મા. જેણે સર્વ કર્મના મળનો નાશ કરી પોતાની શુદ્ધ કેવળદશા પ્રાપ્ત કરી છે તે પરમાત્મા; અને જે સંસારના ચક્રમાં ભમ્યા કરે છે તે સંસારી જીવ. જે પોતાના જ્ઞાનના બળથી લોકાલોક જોઇ શકે છે, જેમનું વર્તન જગતના લોકોને આનંદનું કારણ છે, જેનું દેવતાઓ તેમજ મનુષ્યો અહર્નિશ સ્તવન કરે છે, અને જે સર્વદા પોતાની વાણીવડે દરેક પ્રાણીના સંશયોને ટાળી શાન્તિ ઉપજાવે છે, અને જે દેશવિદેશ વિચરી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કરવા મથી રહેલા છે તે પરમાત્મા અર્હન્ ભગવાન્ કહેવાય છે. તેવા દયાનિધિ પરમાત્માને નમસ્કાર કરી ગ્રન્થકાર મોટા મોટા શાસ્ત્રોમાંથી, સમુદ્ર

ભાવાર્થ—સમુદ્રનું જળ સૂર્યની અગ્નિથી વરાળરૂપે ઉંચે ચઢે છે. અને તેના ઉચ્ચ અને ગંભીર વાદળાં બને છે. અને તે વાદળાંઓ વરસાદરૂપે જળસિંચન કરીને જગતનો તાપ હરે છે. તેજ રીતે મહાન્ શાસ્ત્રો વાંચી ઉચ્ચ અને ગંભીર વિચારો પ્રાપ્ત કરી જે મુનિઓએ સંસારના લોકોના વિવિધ તાપને જલ્દીથી ટાળ્યા છે, તેવા મુનિઓ આ જમાનામાં વિજયવંત વર્તો એવી ઇચ્છા ટીકાકાર જણાવે છે.

મન્દાક્રાન્તા વૃત્તમ્

यन्नामानुस्मृतिमयमयं सज्जनश्चित्तचक्षुः ।
क्षेपाद्दिव्याञ्जनमनुसरल्लब्धशुद्धावलोकः ॥
सद्यः पश्यत्यमलमतिहृन्मेदिनीमध्यमग्नम् ।
गम्भीरार्थं प्रवचननिधिं भारतीं तां स्तवीमि ॥

અર્થ—જેના નામનું અહર્નિશ સ્મરણ કરવા રૂપ દિવ્ય અંજન ચિત્તરૂપ ચક્ષુમાં નાંખવાથી શુદ્ધ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરનાર આ સજ્જન પુરૂષ તરતજ શુદ્ધ મતિવાળા હૃદય રૂપી પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં રહેલું ગંભીર અર્થવાળું શાસ્ત્ર જોઇ શકે છે, તે ભારતી દેવીની હું સ્તુતિ કરૂં છું.

ભાવાર્થ—જેમ કોઈ સારો મનુષ્ય જમીનમાં રહેલું ધન આંખમાં દિવ્ય અંજન આંજવાથી શુદ્ધ દૃષ્ટિ મેળવીને જોઇ શકે છે, તેજ પ્રમાણે તીર્થંકરની વાણી રૂપ સરસ્વતી દેવીનું વારંવાર સ્મરણ કરવાથી અંતર્દૃષ્ટિ ખીલે છે. અને તેથી હૃદયમાં રહેલો સિદ્ધાન્તનો ખજાનો તે મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. માટે તે વાણીની સ્તુતિ કરવી અને તેનું મનન કરવું એજ આશય છે.

માંથી બિન્દુની માફક ધર્મબિન્દુ કહેવાને તત્પર થયા છે. અહીયાં બિન્દુ શબ્દ મૂકેલો છે તે **સૂત્રના સંક્ષેપની** અપેક્ષાએ મૂકેલો છે. પણ **અર્થની** અપેક્ષાએ તે શબ્દ મૂકેલો નથી. જેવી રીતે કપુરવાળા જળનું એક બિન્દુ આખા ઘડાના પાણીને સુગન્ધમય બનાવે છે, તેજ રીતે આ બિન્દુરૂપ ગ્રન્થ પણ ધર્મની સર્વ બાબતોનું વિવર્ણ કરે છે. પરમાત્માને નમસ્કાર કરવાથી સર્વ પ્રકારના વિઘ્નોનો નાશ થાય છે માટે તે ભાવમંગળ થયું કહી શકાય. અને આ ગ્રન્થનું પ્રયોજન સંસારનાં દુઃખથી પીડીત થતા અનેક પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવાની ગ્રન્થકર્તાની ઇચ્છા છે.

અવતરણ—જે બુધ્ધિમાનો છે તે નિરર્થક કોઇ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, માટે ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવાને મનુષ્યો દોરાય તે હેતુથી ગ્રન્થકાર ધર્મનું ફળ દર્શાવે છે.

મૂળ—धनदो धनार्थिनां प्रोक्तः कामिनां सर्वकामदः
धर्मः एवापवर्गस्य पारम्पर्येण साधकः ॥ २ ॥
वचनाद्यदनुष्ठानमविरुद्धाद्यथोदितम् ॥
मैत्र्यादिभावसंयुक्तं तद्धर्म इति कीर्त्यते ॥ ३ ॥

અર્થ—ધર્મ, ધનના અર્થીને ધન આપનારો કહેલો છે, તેમજ કામિપુરૂષોને 'કામ' એટલે ઇચ્છિત ફળ આપનારો છે, અને પરંપરાએ ધર્મ મોક્ષનો સાધક છે. પરસ્પર અવિરૂદ્ધ વચનથી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે મૈત્રી આદિ ભાવના સહિત અનુષ્ઠાન કરવું તે ધર્મ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—અનેક પ્રકારના ધનને આપનારો ધર્મ કહેલો છે તે યથાર્થ છે. કારણ કે ધર્મકાર્યથી પુણ્ય બંધાય છે અને તે પુણ્યના ફળરૂપે હરેક પ્રકારના ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી હરેક પ્રકારની મનુષ્યની ઈચ્છાઓ પૂરી પાડનાર પણ ધર્મ છે. સર્વ પ્રકારના પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તથા દેવતાદિક ઋદ્ધિને આપનાર ધર્મ છે. પણ ધર્મથી મળતા આ સર્વ લાભ ક્ષણિક છે; તો તેથી મોક્ષરૂપ ઉચ્ચ વસ્તુ

પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાવાળાનો પ્રયાસ ધર્મમાર્ગ તરફ ન દોરાય, એવી શંકાના સમાધાન અર્થે શાસ્ત્રકાર જણાવે છે કે, ધર્મ તેજ પરંપરાએ મોક્ષનો પણ સાધક છે. મોક્ષનો પર્યાય શબ્દ અપવર્ગ મુકયો છે, જે સ્થિતિમાં જાતિ, જરા, મરણ વિગેરે નાશ પામ્યા છે તે અપવર્ગ એવો તેનો વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી અર્થ થાય છે.

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ નામનું ચોથું ગુણસ્થાન છે. તે ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરી છેવટનું અયોગિ ગુણ-સ્થાન પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય મોક્ષ દશા મેળવે છે. તે ચોથું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ દર્શાવનાર ધર્મ છે; માટે ધર્મ તેજ મોક્ષરૂપી સાધ્ય વસ્તુનો વસ્તુતઃ સાધક કહી શકાય.

હવે જેના પરસ્પર અવિરૂદ્ધ વચન હોય તેના પર વિશ્વાસ રાખી કાર્યની પ્રવૃત્તિ થાય તે લાભદાયી નીવડે; માટે પ્રથમ અવિરૂદ્ધ વચન કોનું સંભવી શકે તે વિચારવાની આવશ્યકતા છે. જૈન સિદ્ધાંતને ઉપર જણાવેલું વિશેષણ બંધબેસતું આવે છે. કારણ કે તે સિદ્ધા-ન્તના પ્રણેતા જીનભગવાન્ છે અને જીન એટલે રાગદ્વેષ, કામ, મદ, મોહ, માન આદિ દુર્જય-દુષ્ટ મનોવિકારોને જીતનાર. તેવા જીતના-રને કોઈ પણ રીતે સ્વાર્થબુદ્ધિ હોઈ શકે નહિ; માટે તેમણે દર્શાવેલો સિદ્ધાન્ત અવિરૂદ્ધ હોઇ શકે. હવે તેવા સિદ્ધાન્તને આધારે જે અનુ-ષ્ઠાન થાય તેને વિદ્વાન પુરૂષોએ 'ધર્મ' કહેલો છે. અનુષ્ઠાન એટલે કોઇ પણ ક્રિયા અથવા પ્રવૃત્તિ; તે બે પ્રકારની છે. એક વિધિરૂપે અને બીજી પ્રતિષેધ રૂપે. 'સામાયિક કરવું' એ રૂપ આદેશ તે વિધિઅનુષ્ઠાન, અને 'હિંસા ન કરવી' તે રૂપ આદેશ તે પ્રતિષેધ અનુષ્ઠાન, માટે શાસ્ત્રાનુસારે ઉપર જણાવેલું બે પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરવું તેનું નામ ધર્મ કહેવાય. વળી તે અનુષ્ઠાન મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાથી સંયુક્ત હોવું જોઇએ. તે ચાર ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે, મૈત્રી ભાવના, પ્રમોદ ભાવના, કારૂણ્ય ભાવના અને માધ્યસ્થ ભાવના. આ ચાર ભાવનાઓનું ટુંક સ્વરૂપ અત્રે આપવામાં આવે છે.

સર્વ પ્રાણિ માત્રમાં રહેલા આત્માઓ સત્તાએ એક સરખા છે એવું નિશ્ચિત કરી સર્વપર સમભાવ રાખવો તે **મૈત્રી ભાવના**,

અર્થાત્ સર્વ પ્રાણિપ્રતિ મિત્ર તુલ્ય વર્તવું. આપણાથી જ્ઞાનમાં, ગુણમાં તથા બીજી કોઈ રીતે આગળ વધેલા મનુષ્યને જોઇને હૃદયમાં જે આનંદ થવો તેનું નામ **પ્રમોદ ભાવના**. આપણાથી જ્ઞાનમાં, ગુણમાં, સત્તામાં અથવા બીજી કોઇ રીતે ઉતરતા મનુષ્યને તેમજ પ્રાણિ વર્ગને જોઇને અથવા તેમને દુઃખી દેખી હૃદયમાં જે દયાભાવ-કૃપાદૃષ્ટિ જાગૃત થાય, તેનું નામ **કારૂણ્ય ભાવના.** દેવની, ગુરૂની, આપણી તથા અન્ય પુરૂષોની નિન્દા કરતો કોઇને જોઇ તેના તરફ દ્વેષ ન કરતાં કર્મની વિચિત્ર ગતિ છે, એમ શ્રદ્ધા રાખી તેની ઉપેક્ષા કરવી, તેનું નામ **માધ્યસ્થ ભાવના.** ઉપર જણાવેલી ચાર ભાવનાઓ **સહિત** જે અનુષ્ઠાન **યથાશાસ્ત્ર** કરવામાં આવે તેનું નામ ધર્મ કહેવાય. એ **વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ** ધર્મની વ્યાખ્યા થઇ. **નિશ્ચનયથી** તો "જેથી જીવની પરિણતિ સુધરે અને રાગદ્વેષ ઓછા થાય તેવો હર કોઇ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ તે "ધર્મ" કહી શકાય." તેના ભેદ જણાવે છે:—

મૂળ—सोऽमनुष्ठातृभेदाद् द्विविधो गृहस्थधर्मो यतिधर्मश्चेति ॥

અર્થ—આ ધર્મ. અનુષ્ઠાન કરનારના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. એક ગૃહસ્થધર્મ અને બીજો યતિધર્મ.

ભાવાર્થ—ધર્મ તો એક છે. પણ સર્વ જીવો સરખી સ્થિતિના નથી. કેટલાક હજુ કેવળ હલકી સ્થિતિમાં છે, ત્યારે કેટલાક કેવળ આનંદી અને જ્ઞાનધ્યાનના રસમાં મગ્ન થઈ વર્તી શકે છે. આફ્રીકાના એક જંગલી મનુષ્ય અને યુરોપના એક વિદ્વાન ગૃહસ્થમાં આપણને બહુજ ભેદ લાગે છે, તેમજ જુદા જુદા મનુષ્યોમાં પણ આપણને ભેદ માલૂમ પડે છે. તો મનુષ્યો જેમ ભિન્ન તેમ તેમને માટે માર્ગ પણ ભિન્ન હોવા જોઇએ. મનુષ્ય જે સ્થિતિએ ઉભો હોય તે સ્થિતિમાં તેની ઉન્નતિને વાસ્તે કયું પગલું લાભદાયક થઈ પડશે તે જણાવનારોજ ધર્મ છે. હવે સર્વ કોઈ સરખી સ્થિતિમાં નથી તો તેમને વાસ્તે ધર્મ પણ એક હોઈ શકે નહિ. માટેજ ગ્રન્થકારે બે વિભાગ પાડ્યા. એક **ગૃહસ્થધર્મ** અને બીજો **યતિધર્મ**; ગૃહસ્થધર્મનું

બીજું નામ શ્રાવક ધર્મ પણ છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપેલાં નામ સર્વથા સાર્થક હોય છે. ગૃહસ્થ એટલે ગૃહમાં રહેનાર ઘરબારી, તેમને પાળવાનો જે ધર્મ તે ગૃહસ્થધર્મ. શ્રાવક એટલે સાંભળનાર. "જે મનુષ્ય ધર્મનું **શ્રવણ** કરે છે (અને તે પ્રમાણે વર્તવાને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે છે) તે **શ્રાવક** કહી શકાય." હવે જગતમાં એવા પણ મનુષ્યો હોય કે જેમણે સંસારનો સર્વ અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય, અને પછી સાંસારિક સુખની અનિત્યતા તેમજ દુઃખમયતા અનુભવી હોય અથવા પૂર્વજન્મમાં આરાધન કરેલ ધર્મના કારણથી સંસારના અનુભવ સિવાય પણ વિષય વિકારથી વિરક્તિ પામેલ હોય તેવા મનુષ્યો પરના તેમજ પોતાના હિત ખાતર ધર્મપુસ્તકોમાં લખેલા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાને સર્વથા પ્રયત્ન કરે, તેમને **'યતિ'** કહેવાય છે, કારણ કે **યतते मो यतिः** જે જ્ઞાનીઓના વચનને અનુભવવાને મન, વચન અને કાર્યોથી શુદ્ધ રીતે પ્રવર્તન કરી રહ્યા છે તેજ "યતિ" કહી શકાય. કોઇ પણ વસ્તુ મારી છે એવા ભાવનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનરૂપ નૌકાવડે તૃષ્ણારૂપી નદીને તરવાનો જે વ્યાપાર કરે છે તે યતિ છે. હવે શ્રાવકો પણ સર્વે એક જ સ્થિતિમાં હોઇ શકતા નથી. સર્વે એક સરખી રીતે સર્વ અનુષ્ઠાન કરી શકે નહિ; માટે ગૃહસ્થ ધર્મના પણ ભેદ શાસ્ત્રકાર દર્શાવે છે.

तत्र गृहस्थधर्मोऽपि द्विविधः सामान्यतो विशेषतश्चेति ॥

અર્થ—તેમાં ગૃહસ્થધર્મ પણ 'સામાન્ય' અને 'વિશેષ' એમ બે પ્રકારનો છે.

ભાવાર્થ—જે ધર્મ સર્વને ઉદ્દેશીને કહેલો છે અને જે ધર્મ સર્વ સદ્‌ગૃહસ્થોથી પાળી શકાય તે સામાન્ય ધર્મ. તેમાં માર્ગાનુસારી પણાના પાંત્રીશ ગુણનો સમાવેશ થાય છે. તે ગુણો અનુવ્રતાદિક મહાગુણોના કારણભૂત છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ વાસ્તે કારણની જરૂર છે. માટે **ઉચ્ચ ગુણ** રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વાસ્તે પ્રથમ **સર્વમાન્ય સામાન્ય ગુણ** પ્રાપ્ત કરવાના છે. અને તે બતાવનાર માર્ગ તે સામાન્ય ગૃહસ્થ ધર્મ ગણી શકાય. તેથી આગળ વધી જેઓ પાંચ અનુવ્રત, ત્રણ

ગુણવ્રત તથા **ચાર શિક્ષા વ્રત** એ રીતે સમકિત સહિત બાર વ્રતને અંગીકાર કરે છે તેઓ વિશેષ ધર્મ પાળનારા ગણી શકાય. આ વિશેષ ધર્મ પણ યતિ ધર્મની અપેક્ષાએ તો સામાન્ય છે, તે વાત ભૂલવી જોઈતી નથી. તેમાં ગ્રન્થકાર પોતેજ સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મનું આ પ્રકરણના અંત સુધી વિવેચન કરે છે.

મૂળ—तत्र सामान्यतो गृहस्थधर्मः कुलक्रमागतमनिन्द्यं ।
विभवाद्यपेक्षतया न्यायतोऽनुष्ठानमिति ॥

અર્થ—કુળપરંપરાથી ચાલી આવેલું, અનિંદ્ય અને પોતાના વૈભવની અપેક્ષાએ ન્યાયયુક્ત જે અનુષ્ઠાન, તે સામાન્યપણે ગૃહસ્થ ધર્મ કહી શકાય.

ભાવાર્થ—કુળપરંપરાથી ચાલી આવેલું એ વિશેષણ મુકી એમ જણાવ્યું કે જે આચાર વિચાર વંશપરંપરાથી ચાલતો આવતો હોય અને તે શુદ્ધ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો નહિ; તેમજ જે જે ક્રિયા શ્રાવક–ગૃહસ્થ કરે તે અનિંદાવાળી જોઇએ. જે કાર્ય સજ્જનો નિંદવા યોગ્ય ગણે છે, જેથી આ જગતમાં મનુષ્ય અપકીર્તિ પામે છે, તેવું કાર્ય તેણે કરવું જોઇએ નહિ. નિંદ્ય કાર્યનો નિષેધ જણાવી, પ્રશંસા યોગ્ય કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. વળી પોતાની સ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો. કેટલાક મનુષ્યો પોતાની સ્થિતિ હજાર રૂપીઆના વ્યાપારની હોય, તે છતાં દશ હજારનો વ્યાપાર કરે તો, તેમાં કોઈ સમયે મોટું નુકશાન આવી જાય. માટે તેવો વ્યાપાર નહિ કરવાની ભલામણ કરતાં જણાવે છે કે ન્યાયથીજ વ્યાપાર કરવો. પોતાને ઉચિત વ્યાપાર કદાપિ અન્યાયથી કરવો નહિ. ખોટાં તોલ, માપ, વિશ્વાસઘાત બોલીને ફરી જવું, ખોટા દસ્તાવેજ કરવા, તથા ખોટી સાક્ષીઓ પુરવી એ સર્વનો ન્યાયયુક્ત એ શબ્દથી તિરસ્કાર કર્યો. જે મનુષ્ય કેવળ ધનની અપેક્ષાથીજ નહિ, પણ પોતે મેળવેલું ધન ગરીબ તથા અનાથ મનુષ્યોને ઉપયોગી થશે, તેમજ પોતાને પણ ધર્મમાર્ગમાં લાભદાયી થશે, એવું ધારી ધન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે

છે, તે ગૃહસ્થ ધર્મને યોગ્ય અનુષ્ઠાન કરે છે, એમાં સંદેહ નથી. તેથી ઉલટું જે શ્રાવક ધન મેળવવા મહેનત કરતો નથી અને નિર્વાહ સારૂ બીજા પર આધાર રાખે છે, તેનું ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી; પરાધીનતાથી તેને અનેક પ્રકારની ચિંતાઓ જાગૃત થાય છે, અને ધર્મકાર્યોને સારૂ જોઇતા ધન વિના તે અધર્માનુષ્ઠાનજ કરે છે. માટે જ્યાં સુધી શ્રાવકધર્મ છે, ત્યાં સુધી ધન મેળવવાની આવશ્યકતા છે અને જેઓ શ્રાવક છતાં તે મેળવવા મથતા નથી, તેઓ બન્ને લાભ ખુએ છે. કહ્યું છે કેઃ—

वित्तीवोच्छेयंमि य गिहिणो सीयन्ति सव्वकिरियाओ ।
निरवेक्खस्स उ जुतो संपुण्णो संजमो चेव ॥ १ ॥

આજીવિકાનો નાશ થવાથી ગૃહસ્થની સર્વ ધર્મક્રિયાઓ શિથિલ થાય છે પણ જેને આજીવિકાની અપેક્ષા નથી, તેને તો સંપૂર્ણ **સંયમ** એજ યોગ્ય છે.

અવતરણ—ઉપર જણાવી ગયા કે ન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરવું. હવે તેનું કારણ ગ્રન્થકાર જણાવે છે,

मूळ—न्यायोपात्तं हि वित्तमुभयलोकहितायेति ।
अनभिशङ्कनीयतया परिभोगाद्विधिना तीर्थगमनाच्चेति ॥

અર્થ—ન્યાયોપાર્જિત ધન આ લોક તેમજ પરલોકના હિતને અર્થે થાય છે; કારણ કે શંકારહિતપણે તેનો ઉપભોગ થાય છે, તેમજ વિધિપૂર્વક તીર્થગમનાદિક કાર્ય તે ધનવડે થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ—શાસ્ત્રકારોનો ઉદ્દેશ એવો છે કે જે કાર્ય આલોકમાં પણ હિતકર થઇ પડે તેમજ પરલોકમાં પણ હિતકર થઈ પડે તે કરવું.

માટે ઉભયલોકમાં કલ્યાણકારી ન્યાયવૃત્તિથીજ ધન પ્રાપ્ત કરવું. હવે તેના લાભ જણાવે છે. જે મનુષ્ય અન્યાયથી ધન મેળવે છે તે મનુષ્યને, અથવા તે ધનથી નીપજાવેલી વસ્તુ જેવી કે બંગલો, ગાડી, ઘોડા વગેરે વસ્તુઓ જોઇ લોકો આશંકા કરે છે અને કહે

છે કે 'આ બંગલો તો દિવાનગિરિમાં મેળવેલા ધનને છે, આ તો અમુક પાસેથી લાંચ લેઇ બંધાવેલો છે! આવી આવી આશંકાઓ તે મનુષ્ય અથવા તેની વસ્તુ દેખીને થાય છે. વળી તે મનુષ્યનું ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી. તેના પોતાના મનમાંજ શંકા રહે છે કેઃ—મારી આ અન્યાયની વાત કોઇ જાણશે તો મારે વિષે શું કહેશે? એમ અહોનિશ આર્ત તથા રૌદ્ર ધ્યાનમાં તેના દિવસો પસાર થાય છે. ધન છતાં ખુલ્લા હાથે તેનો ઉપભોગ થઇ શકતો નથી; તેમજ અન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરવામાં જે લોભ વૃત્તિ મુખ્ય હતી, તેજ વૃત્તિ તેને દાનાદિક સત્કાર્ય કરવામાં તેનો ઉપભોગ કરતાં અટકાવે છે. ધનની શાસ્ત્રકારોએ ત્રણ ગતિઓ કહેલી છે. દાન ભોગ અથવા નાશ. જેઓ દાન દેતા નથી અથવા તો ઉપભોગ કરતા નથી, તેઓને વાસ્તે નાશરૂપ ત્રીજો માર્ગ ખુલ્લો છે. માટે અન્યાયથી પેદા કરેલું ધન પ્રાયઃ અન્યાય માર્ગેજ નાશ પામે છે. હવે જે મનુષ્યો ન્યાયથી ધન પેદા કરે છે, તેઓની ચિત્તવૃત્તિ શાન્ત અને આનંદમય રહે છે. મનની પરિણતિ શુદ્ધ થઇ. એજ ઉચ્ચ ગતિ પામવાનો માર્ગ છે. મન એજ મનુષ્યને બંધ થતા મોક્ષનું કારણ છે. માટે તેવો મનુષ્ય આ જગતમાં પણ શંકા રહિતપણે તેનો સદુપયોગ કરી શકશે, અને તે ધન વડે થતા અનેક શુભ કાર્યને લીધે તેમજ માનસિક શુદ્ધ વિચારોને લીધે, પરલોકમાં પણ તે સુખી થશે. વળી તે ધનથી **મૂળ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે** તીર્થગમનાદિક કાર્ય પણ થઇ શકે છે. **જેથી સંસાર સમુદ્ર તરી શકાય તે 'તીર્થ'**. તે તીર્થ બે પ્રકારનાં છે. એક તો **અચળ** તીર્થ અને બીજું **જંગમ** તીર્થ. પર્વત આદિ શાન્ત સ્થળ જ્યાં જ્યાં મહાન્ પુરૂષો ધ્યાનાર્થે વિચર્યા હોય, અને જેમનાં પાદ પંકજની રજથી તેમજ જેમના શુદ્ધ મનના ઉચ્ચ પરમાણુઓથી જેની ભૂમિ પવિત્ર થઇ હોય, જ્યાં તેમની ભવ્ય મૂર્તિઓ સ્થાપન કરેલી હોય અને જે મૂર્તિઓ અત્યારે પણ ખરા ભકતોને જવાબ દેતી હોય એમ જણાય છે, તે સ્થળ અચળ તીર્થ કહેવાય છે અને તે પોતાના સંબંધમાં આવતા અન્ય મનુષ્યોને શુભ વિચારો પ્રેરવામાં મદદગાર થાય છે. સાધુમુનિ મહારાજે જેઓ સ્થળે

સ્થળે વિચરી લોક હિતાર્થે બોધ આપી સંસાર સમુદ્રથી તારવાને પ્રવર્તી રહેલા છે. તેઓ ખરેખર **જંગમ** (હાલતા) તીર્થ રૂપ છે.

માટે એવા તીર્થ માટે વ્યય કરવાને પણ ન્યાયથી પેદા કરેલું ધન બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેમજ દીન અનાથ વર્ગને તે આપી તેમની આધિ તેમજ વ્યાધિનો નાશ કરવો એના જેવું પણ ઉત્તમ કાર્ય બીજું એકપણ નથી. તેવું દાન કરતાં નીચેના શ્લોકમાં જણાવેલી બાબતપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે,

पात्रे दीनादिवर्गे च दाने विधिवदिष्यते ।
पोष्यवर्गाविरोधेन न विरुद्धं स्वतश्च यत् ॥१॥

જે પોતાને વિરૂદ્ધ ન હોય તેમજ પોષણ કરવા લાયક સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા આદિ સ્વજનની આજીવિકામાં વિઘ્ન રૂપ ન હોય, તેવું ગરીબ પુરૂષો તથા યોગ્ય પાત્રને આપેલું દાન તે વિધિવત્ આપેલું દાન કહી શકાય. આ ઉપરથી ગ્રન્થકર્તાએ એમ સૂચન કર્યું છે કે પુત્ર આદિ સ્વજન વર્ગનો તિરસ્કાર કરી સઘળું ધન ધર્મ માર્ગમાં ખરચી ન દેવું. કારણ કે આજીવિકા અર્થે તેમનો તેના ઉપર આધાર છે. "ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો" એ કહેવત આપણને લાગુ ન પડે તે વિચારવા જેવું છે.

ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલું ધન તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બન્ને લોકમાં હિતકર થઇ પડે છે. હવે તેથી ઉલટી રીતે પેદા કરેલા ધન સંબંધી ગ્રન્થકાર કહે છેઃ—

મૂળ—अहितायैवान्यदिति ।
तदनपायित्वेपि मत्स्यादिगलादिवद्विपाकदारुणत्वादिति ॥

અર્થ:—ઉપર જણાવેલા કરતાં બીજું તે અહિતને અર્થે જ થાય છે, કારણ કે, તેવું ધન વિનાશ ન પામે, તો પણ માછલા આદિને પકડવાને નાંખેલા કણક વળગાડેલ લોઢાના આંકડાની માફક પરિણામે દારૂણ છે.

મૂળમાં **एव** શબ્દ મૂકીને ગ્રન્થકારે જણાવ્યું કે અન્યાયથી

પેદા કરેલું ધન નક્કી અહિતકારીજ નિવડે છે. કદાચિત પાપાનુબંધી પુણ્યના ઉદયથી, કેટલોક સમય તે ધન વિનાશ ન પામે; તોપણ રાચવાનું નથી. કેટલાક અજ્ઞાન મનુષ્યો બીજાઓને અન્યાયથી ધન પેદા કરતાં જોઈ લોભાઈ જાય છે, અને લોભને વશ થઇ તે પ્રમાણે આચરવાને દોરાય છે. તેમને ખરેખર રીતે કર્મના નિયમની પ્રતીતિ (વિશ્વાસ) નથી. કારણ કે કર્મનો નિયમ અચળ અને સનાતન છે. તે આપણને જણાવે છે કે, જેવું કરશો તેવું પામશો. તમે છાનો ગુન્હો કરી રાજદંડથી કદાચ બચી જાઓ, પણ કર્મનો નિયમ તો શિખવે છે કે કેવળ તમારા કાર્ય અને વચનને સારૂ નહિ પણ તમારા સારા અથવા નરતા વિચારોને સારૂ પણ તમે જવાબદાર છો તો પછી અન્યાયી આચરણનું દુષ્ટ પરિણામ આવવાનું એ નિઃસંશય વાત છે. માછલાં પકડવાને મચ્છીમાર લોકો લોઢાના આંકડાને કણુક વળગાડીને જળમાં નાખે છે, તે કણુકથી લોભાઇને માછલાં વિગેરે જળચર પ્રાણીઓ તે ખાવાને સારૂ આવે છે, પણ તે ખાવા જતાં તરતજ તે લોઢાનો આંકડો તેમને તાળવે ભોંકાય છે, અને આ પ્રમાણે તૃષ્ણા તેમના મરણના કારણભૂત થાય છે. માટે અંતે જેમાં અનિષ્ટ પરિણામ આવવાનું, તેમાં કયો બુદ્ધિમંત પુરૂષ રાચે? કહ્યું છે કેઃ—

> જે સુખમાં ફિર દુઃખ વસે, સો સુખ નહિ દુઃખરૂપ;
> જે ઉત્તંગ ફિર ગીર પડે, સો ઉત્તંગ નહિ ભવ કૂપ.

માટે ધન પ્રાપ્ત કરવામાં અન્યાય નજ કરવો, એજ ગ્રન્થકારના કથનનું રહસ્ય છે.

અવતરણ—અન્યાયથી ધન પેદા કરવાનો પ્રતિષેધ કરવાથી ધનની પ્રાપ્તિ નહિ થાય, અને તેથી આજીવિકાનો નાશ થશે, અને તેથી ધર્મના હેતુભૂત ચિત્તની સમાધિ (સ્થિરતા) નાશ પામશે, માટે શું કરવું એવી આશંકા દૂર કરવાને ગ્રન્થકાર પોતેજ કહે છેઃ—

न्याय एव ह्यर्थाप्त्युपनिषत्परेति समयविद इति ॥

અર્થ—ન્યાય એજ ધન મેળવવાનો અત્યંત રહસ્યભૂત ઉપાય છે, એમ સિદ્ધાન્તના જાણકાર જણાવે છે.

ભાવાર્થ—મનુષ્ય ન્યાયી થયો, એટલે શુભકર્મ ઉપાર્જન કર્યું, અને શુભ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું એટલે ધન તો પોતાની મેળે આવીને તેને મળવાનું એ નિઃસંદેહ છે. પૂર્વના પાપ કર્મના ઉદયથી આ ભવમાં કદાચ ધન ન પણ મળે; તેથી કોઇ અધર્મી મનુષ્ય તે મેળવવાને અન્યાય આચરણ કરે તો, તેથી ધન ન મળે, એટલુંજ નહિ પણ ભવિષ્યમાં પણ તે અન્યાય આચરણ રૂપ પાપથી તે મેળવવા શક્તિમાન થવાનો નહિ, માટે તે મેળવવાને પાત્ર થવું જોઇએ, અને તે પાત્ર થવાને ન્યાયાચરણ સિવાય બીજો એક પણ માર્ગ નથી. મનુષ્ય કસોટીથી જ આત્મામાં રહેલા ગુણો પ્રકટ કરી શકે છે, અને લોભની જાળમાંથી પસાર થવું, એ કાંઇ નાની કસોટી નથી. છતાં જેઓ લોભને વશ નહિ થતાં, દુઃખ આવવા છતાં, ન્યાયનેજ વળગી રહે છે તેઓને ગુણલુબ્ધ લક્ષ્મી પોતાની મેળે આવી મળે છે. કહ્યું છે કેઃ—

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।
शुभकर्माणमायान्ति विवशाः सर्वसम्पदः ॥ १ ॥
नोदन्वानर्थितामेति न चाम्भोभिर्न पूर्यते ।
आत्मा तु पात्रतां नेयः पात्रतां यान्ति सम्पदः ॥२॥

દેડકા જેમ કુવા પ્રતિ આકર્ષાય છે, પક્ષિઓ જેમ પૂર્ણ સરોવર પ્રતિ લોભાય છે, તેજ રીતે પરાધીન થયેલી સર્વ સંપત્તિઓ શુભકર્મ વાળા પુરૂષ તરફ દોરાય છે, અર્થાત તેવો પુરૂષ તે મેળવે છે.

વળી સમુદ્ર જળની યાચના કરતો નથી, છતાં જળવડે નથી પુરાતો એમ નથી; અર્થાત્ જળવડે પુરાય છે. માટે આત્માને પાત્ર બનાવવો. કારણ કે સંપત્તિઓ પાત્ર મનુષ્ય તરફ આકર્ષાય છે.

"**ઇચ્છા કરો** તે પહેલાં તે મેળવવા **પાત્ર થાઓ**" એ વાક્ય ભુલવું જોઇતું નથી.

અવતરણ—ન્યાયથી જ ધન પ્રાપ્ત થઇ શકે છે એમ શી રીતે કહી શકાય? એવી શંકાના સમાધાન અર્થે ગ્રન્થકાર પોતે જ કહે છે.

ततो हि नियमतः प्रतिबन्धककर्मविगम इति ॥

અર્થ—કારણ કે ન્યાયથીજ નિશ્ચયે કરીને ધન મેળવવામાં પ્રતિબંધરૂપ લાભાન્તરાય કર્મનો નાશ થાય છે.

ભાવાર્થ—કર્મ એ સૂર્યરૂપ આત્માના પ્રકાશને ઢાંકનાર વાદળ રૂપ છે. જેમ સૂર્ય ઉગ્રરૂપે પ્રકાશે, એટલે વાદળાં પોતાની મેળે વિખરાઇ જાય છે, તેજ રીતે જ્યારે આત્મા જેનો સ્વભાવ સત્ય અને ન્યાયી છે, તે પોતાના ન્યાય સ્વરૂપમાં પ્રવર્તે, એટલે કર્મરૂપ વાદળાં નાશ પામવાનાં. આ રીતે ન્યાયાચરણથી લાભાન્તરાય રૂપ કર્મ નાશ પામવાથી, ધન સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ ગ્રન્થકાર જણાવે છે.

મૂળ–सत्यस्मिन्नायत्यामर्थसिद्धिरिति ॥

અર્થ—લાભાન્તકાય કર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે આગામીકાળે (ભવિષ્યમાં) ધન પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ-જે વિઘ્નરૂપ હોય, તેનો નાશ થાય એટલે તે વસ્તુ મળે તે તો સ્વાભાવિક નિયમ છે. તેજ પ્રમાણે ધનનો લાભ તેમાં અંતરાય (હરકત) રૂપ જે કર્મ હતું, તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ન્યાયયુક્ત આચરણથી નાશ પામ્યું. એટલે ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે ન્યાયયુક્ત વર્તન રાખવું.

अतोऽन्यथापि प्रवृत्तौ पाक्षिकोऽर्थलाभो ।
निःसंशयस्त्वनर्थ इति ॥

અર્થ—તેથી અન્ય પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરવાથી, ધનનો લાભ વિકલ્પે છે; પણ અનર્થ તો નિઃસંશય છે.

ભાવાર્થ—ઉપર જણાવી ગયા કે ન્યાયયુક્ત આચરણ કરવું તેથી અન્ય પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરવાથી, અર્થાત્ અન્યાયયુક્ત આચરણથી અર્થલાભ તો વિકલ્પે છે. ધનપ્રાપ્તિ થાય પણ ખરી અથવા ન પણ થાય. કદાચિત્ પૂર્વના પુણ્યોદયથી તેને અન્યાયી વર્તન છતાં પણ ધનની પ્રાપ્તિ થાય, પણ તેથી આનંદ માનવાનો નથી; કારણ કે તે કાર્યથી તેનું પૂર્વનું પુણ્ય નાશ પામ્યું, અને જે અશુભ કર્મ

અન્યાયાચરણથી ઉપાર્જ્યું, તેનું અહિતકારી ફળ તો અવશ્ય તેને ભોગવવું જ પડશે. કહ્યું છે કેઃ-

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटीशतैरपि ॥

કરેલું શુભ અથવા અશુભ કર્મ અવશ્ય ભોગવવુંજ પડશે; સેંકડો કરોડો કલ્પકાળ પસાર થાય, તોપણ કરેલું કર્મ ભોગવ્યા વિના નાશ પામતું નથી. માટે કર્મના નિયમમાં પ્રતીતિ રાખી અન્યાય આચરણથી વિમુખ રહેવું, તેમાંજ આત્મશ્રેય રહેલું છે. જો મનુષ્ય વિચારવંત હોય તો તેને વાસ્તે અન્યાયયુક્ત પ્રવૃત્તિ બંધ કરવાનાં ઘણાં કારણો છે. કોઈ પણ રીતે તેવી પ્રવૃત્તિ તો સંભવી શકતીજ નથી. કહ્યું છે કેઃ-

राजदण्डभयात्पापं नाचरत्यधमो जनः ।
परलोकभयान्मध्यः स्वभावादेव चोत्तमः ॥

અધમ પુરૂષ રાજદંડના ભયથી, મધ્યમ પુરૂષ પરલોકના ભયથી, અને ઉત્તમ પુરૂષ તો સ્વભાવથીજ પાપકમ કરતો નથી.

જે ઉત્તમ પુરૂષો છે, તેમનો તો સ્વભાવજ તેમને ન્યાય તરફ દોરે છે. તેઓ તો, સર્વ આત્મા સત્તાએ એક સરખા છે, એ અચળ સિદ્ધાન્તને અનુભવનારા છે. જ્યારે આત્મા સરખા છે, તો પછી બીજા આત્માને છેતરવામાં શું આપણે આપણી જાતનેજ નથી છેતરતા? વળી અન્યાય આચરણથી વિશ્વાસઘાત થાય છે. અન્ય જીવને દુઃખ થાય છે, અને પોતે તેવી સ્થીતિમાં હોય તો પોતાને કેટલું દુઃખ થાય, તેનો વિચાર કરી જેથી બીજા પ્રાણીને અશાન્તિ થાય, ઉદ્વેગ થાય, તેવું અશુભ કાર્ય ઉત્તમ પુરૂષો કરે જ નહિ. આવા બધા વિચારો તેમના હૃદયમાં રમણુતા કરી રહે છે. તેથી પાપાચરણ તો તેમના સ્વભાવનેજ વિરૂદ્ધ લાગે છે, અને તેમની પ્રવૃત્તિ અહર્નિશ પરોપકારમય ન્યાયાચરણ તરફજ થાય છે. જે મધ્યમ વર્ગના પુરૂષો છે, તેઓનો સ્વભાવ હજુ ન્યાયમય થયેલો નથી. લોભ અને ન્યાય બુદ્ધિ વચ્ચે તેમના હૃદયમાં ભારે યુદ્ધ થાય

છે. લોભ તેમને તાત્કાલિક લાભ દેખાડી અન્યાયી વર્તન તરફ દોરે છે ત્યારે ન્યાયબુદ્ધિ ભવિષ્યમાં તેથી નિપજતા અનિષ્ટ પરિણામ તરફ તેઓનું ધ્યાન દોરી, અશુભ કાર્ય કરતાં અટકાવે છે. આ યુદ્ધમાં ક્ષણવાર લોભવૃત્તિ વિજયી નીવડે છે, ક્ષણવાર ન્યાયબુદ્ધિ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરે છે. પણ છેવટે અનુભદ્વારા તેમજ ઉપદેશદ્વારા મેળવેલા બોધથી પરલોકના ભયથી ડરીને ન્યાયમાર્ગ પરજ તે ચાલે છે. વળી ત્રીજા વર્ગના સામાન્ય મનુષ્યો, જેને આ શ્લોકમાં અધમ કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓ તો ફક્ત રાજદંડના ભયથી અથવા લોકોમાં આબરૂ જશે, તેવા ભયથી અન્યાથી દૂર રહે છે. જ્યાં સુધી ઉત્તમ આશયથી અન્યાયનો ત્યાગ થાય ત્યાં સુધી તો સારૂં, પણ તે ન થાય તોપણ છેવટ રાજદંડ જેવા કનિષ્ટ કારણનો પણ આશ્રય લેઈ, અન્યાયયુક્ત આચરણનો ત્યાગ કરવો. ધન તે આત્માની વસ્તુ નથી; તે આવે છે ને જાય છે. પણ આત્મગુણ જે મલીન થાય છે તેને સુધારતાં અનેક ભવો ચાલ્યા જાય છે, માટે આત્મકલ્યાણાર્થીએ ન્યાયી વર્તન રાખવું, એજ પુનઃ પુનઃ ગ્રન્થકાર સૂચવે છે. ટુંકાણમાં શ્રાવકપણાને યોગ્ય થવાને **'न्यायसम्पन्नविभवः'** એ ગુણ પ્રાપ્ત કરવો, કે જેથી ઉત્તરોત્તર ધર્મના ઉચ્ચ પગથીઆપર બેધડક રીતે પગ મૂકી શકાય.

માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો પૈકી બીજો ગુણ; સારી રીતે યોજાયલું લગ્ન.

મૂળ—तथा समानकुलशिलादिभिरगोत्रजैर्वैवाह्य-मन्यत्र बहुविरुद्धेभ्य इति ॥

અર્થ—ઘણા લોક સાથે જે મનુષ્યોને વિરોધ છે, તેમના શિવાય સમાન કુળશીળવાળા અન્ય ગોત્રીઓની સાથે વિવાહ (લગ્ન) સંબંધ કરવો.

ભાવાર્થ—લગ્નનો ઉચ્ચ હેતુ પુરૂષ અને સ્ત્રીને પ્રેમમય સાંકળથી જોડી સંસાર-નૌકા સુખેથી ચલાવવાનો હોય છે. સ્ત્રીને સહ-

ધર્મચારિણી કહેવામાં આવે છે, તે પરથી જાણુાય છે કે કેવળ સાંસારિક વિષયમાંજ તેની જરૂર છે, એટલુંજ નહિ પણુ ધાર્મિક બાબતમાં પણુ તે ભાગ લેવાને, તેમજ સાહાય્ય કરવાને યોગ્ય છે. હવે તેવા સ્રી પુરૂષોનો સંબંધ ઈચ્છતા માતપિતાએ કઇ બાબતો પર ખાસ લક્ષ આપવું તે મૂળના શબ્દોપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. પ્રથમ તો ગ્રંથકર્ત્તાના મત પ્રમાણે ઘણા લોક જેના વિરોધી છે તેવા મનુષ્યના પુત્ર અથવા પુત્રી સાથે વિવાહ કરવો ઉચિત નથી. કારણુ કે તેમ કરવામાં અનેક અનર્થ છે. જે મનુષ્યને બહુ શત્રુ હોય, જેના બહુ વિરોધી હોય તેને કદાપિ શાન્તિ હોતી નથી. તેનું ચિત્ત સદા ઉદ્વેગમાં રહે છે, તો તેવા મનુષ્ય સાથે સબંધ બાંધવાથી શો લાભ મેળવવાની આશા રાખી શકાય? પણુ તેથી ઉલટું જેઓ નિરપરાધી હોય તોપણુ તેમની સાથે સંબંધ બાંધવાથી દોષવાન્ ઠરે છે, અને લોકોની પ્રીતિ ઓછી થાય છે, અને તે અનેક અનર્થના કારણુભૂત બને છે.

હવે સમાન કુળશીળવાળા એ વિશેષણનું શું સાર્થકપણું છે તેનો વિચાર કરીએ. જો બન્નેનાં કુળ એક સરખાં ન હોય, અથવા તેમાં ઉચ્ચ નીચનો ભેદ હોય, અને કુળ પ્રમાણે ધનસંપત્તિમાં પણુ ફેર હોય તેમાં નીચે પ્રમાણે પરિણુામ નિપજવાનો સંભવ રહે છે.

ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલી વૈભવવાળી કન્યા હલકા કુળમાં જન્મેલા પોતાના પતિની, ધન તથા કુળના મદથી, અવગણુના કરે, અને તેજ રીતે પતિ ઉચ્ચ કુળનો હોય અને કન્યા હલકા કુળની હોય તો તે પતિ કન્યાને તુચ્છ ગણી તેનો અનાદર કરે.

હવે સરખાં શીળવાળાં પતિ અને પત્ની હોવા જોઇએ. કારણુ કે તેમના ગુણુ દોષમાં, તેમની માનસિક સંપત્તિમાં, અને તેમના આચાર વિચારમાં જો બહુજ તફાવત હોય છે, તો બન્નેના સ્વભાવ મળતા આવતા નથી. અને બન્નેને ભારે દુઃખ થાય છે, એક બીજાથી તેઓ કંટાળે છે, અને પરિણુામ વ્યભિચાર આદિ દુષ્ટ દોષોમાં આવે છે. માટે તેવા પરિણુામ ન આવે તે સારૂ લાયક દંપતીની

જોડ ખોળવી એ માતપિતાનો પવિત્ર ધર્મ છે. ઘણા પુરૂષોનો ગૃહ-સંસાર ખેદકારક નીવડે છે, તેમાં બે મુખ્ય કારણો છે. એક બાળ-લગ્ન, અને બીજું સ્ત્રીઓની અજ્ઞાન સ્થીતિ. બાળ લગ્ન કરવામાં આવે એટલે તે બાળક સ્ત્રી પ્રતિ પોતાનો ધર્મ શું છે તે સમજતો ન હોય, અને પતિ પ્રતિ પોતાની ફરજ શું છે એ તે બાળા સમજતી ન હોય, તો પછી સહજ વાતમાં મતભેદ પડે એ સ્વભાવિક છે; તેવા મતભેદ જીવન પર્યંત ચાલતા જોવામાં આવે છે, અને બન્નેની સ્થિતિ ખરેખર દુઃખમય થાય છે. બીજું સ્ત્રીઓની અજ્ઞાનતા એ એક અસાધારણ કારણ છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી પતિસેવા કેવી રીતે સમજે અથવા બાળકોને ઉછેરી કેવી રીતે મોટા કરવાં એ કયાંથી જાણે ? અથવા પોતાની શક્તિ ઉપરાંત ખ-રચ કરવામાં પતિને શું દુઃખ વેઠવું પડતું હશે, તેની એને કયાંથી ખબર પડે ? તે તો અજ્ઞાનના પ્રવાહમાં તણાતી જાય છે, અને અન્ય બ્હેનપણીઓના કથનપરથી ગમે તેવી માગણી કરતાં અચકાતી નથી. બિચારી અજ્ઞબાળાની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય છે; જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ અજ્ઞ છે, ત્યાં સુધી સંસાર વ્યવહાર સુખમય હોવાની આશા રાખવી એ હવામાં બાચકા ભરવા જેવું છે. માટે તેમને ભણાવી, ઉત્તમ આચારવાળી બનાવી લાયક વરને સોંપવી. કયા પુરૂષોને કન્યા ન દેવી તે સંબંધી લૌકિકશાસ્ત્ર કહે છે:—

मूर्खनिर्धनदूरस्थशूरमोक्षाभिलाषिणाम् ।
त्रिगुणाधिकवर्षाणां तेषां कन्या न दीयते ॥

અર્થ—મૂર્ખ, નિર્ધન, દૂર રહેનાર, લડવૈયો, વૈરાગી, અને કન્યાની ઉમ્મરથી ત્રણ ગણી ઉમ્મર કરતાં વધારે વર્ષ વાળાને કન્યા ન આપવી.

વળી એક ગોત્રવાળા સાથે લગ્નવ્યવહાર ન કરવો આ કહેવું ઘણું વિચારપૂર્વક છે. તે પ્રમાણે કરવાથી ગોત્રના પુરૂષ વચ્ચે રહેતો જ્યેષ્ઠ અને કનિષ્ઠનો વ્યવહાર (મોટા નાનાનો વ્યવહાર) નાશ પામે છે. કન્યાનો પિતા વય તથા વૈભવમાં જ્યેષ્ઠ હોય તો પણ જમા-

ઈના પિતાની અપેક્ષાએ કનિષ્ઠ બને છે. અને આ પ્રમાણે વ્યવહારનો નાશ થવાથી વિનયનો નાશ થાય છે, અને વિનયનો નાશ થવાથી અનુક્રમે અનર્થ પરંપરા ઉદ્‌ભવે છે.

આ તો એક સામાન્ય કારણ ટીકાકારના મત પ્રમાણે દર્શાવ્યું, પણ તેના કરતાં બીજું એક અધિક પ્રબળ કારણ છે, જેને હાલના મેડીકલમેન(ડોકટરો) પણ પૂરવાર કરી આપે છે. એકજ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પુત્ર પુત્રી આદિનો માંહેમાંહે પરસ્પર લગ્ન સંબંધ કરવામાં આવે તો તે સંબંધથી ઉત્પન્ન થતાં બાળકો શરીરે અશક્ત અને નિર્બળ માલુમ પડે છે.

ટીકાકારે—લૌકિક નીતિશાસ્ત્રનું કેટલુંક વિવેચન આપેલું તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

વરની ઉમ્મર ૧૮ વર્ષની, અને કન્યાની ઉમ્મર ૧૬ વર્ષની જોઇએ. અગ્નિ તથા દેવતાઓની સાક્ષી સહિત જે વર તથા કન્યાનો હસ્ત મેળાપ થાય તેનું નામ લગ્ન કહેવાય. તેના આઠ ભેદ છે.

(૧) **બ્રાહ્મ્ય** વિવાહ. જેમાં કન્યાને વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવીને 'તું આ મહા ભાગ્યશાળી પુરૂષની સહધર્મચારિણી થા' એમ કહી વરને આપવામાં આવે તે વિવાહ.

(૨) પોતાના ઘરના વૈભવને ઉચિત દ્રવ્ય, વરને આપી કન્યાદાન કરે તે **પ્રજાપાત્ય** વિવાહ.

(૩) ગાયનું જોડલું આપી કન્યાદાન આપવું તે **આર્ષ** વિવાહ.

(૪) ઋત્વિજને યજ્ઞ (દાન પૂજનાદિક) ને અર્થે કન્યાપ્રદાન કરવું તે **દૈવ** વિવાહ. ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારના વિવાહ ધર્મયુકત કહી શકાય, કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય ક્રિયાના કારણભૂત છે, અને તેમાં માતાપિતા બંધુ વર્ગ આદિ સ્વજનઆદિની સમ્મતિ છે.

(૫) એક બીજાપર પ્રીતિ થવાથી વિવાહ કરવો તે **ગાન્ધર્વ** વિવાહ.

(૬) કોઈ પણ પ્રકારની શરત કરીને કન્યા આપવી તે **આસુર** વિવાહ.

(૭) બળાત્કારથી કન્યાગ્રહણ તે **રાક્ષસ** વિવાહ.

(૮) સુતેલી અથવા પ્રમાદથી ફરતી કન્યાનું હરણ કરવું તે **પૈશાચ** વિવાહ.

છેલ્લા જણાવેલા આ ચાર વિવાહ અધર્મયુકત છે; પણ તેમાં પણ પરસ્પરની રૂચિ હોય તો ધર્મયુકત માનવામાં આવે છે. હવે વિવાહનો લાભ શુદ્ધ કુલરત્નરૂપી સ્ત્રી છે, અને સારી સ્ત્રીથી સુસંતતિ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; તેથી ચિત્તની શાન્તિની આશા રહે છે. કારણ કે સ્ત્રી કુલીન હોય, પોતાનો ધર્મ સમજતી હોય, અને પુત્ર ઉમદા ગુણવાળો હોય તો તેને કોઇ પ્રકારની ઘરની ચિંતા રાખવી પડતી નથી, અને ચિત્ત હંમેશાં પ્રસન્ન રહે છે. વળી બહારથી કંટાળીને, ઉદ્વેગ પામીને અને થાકીને આવ્યો હોય તે વખતે તે સુપ્રસન્ન સ્ત્રી પોતાના મધુર શબ્દોથી, તેને આશ્વાસન આપી, તેના દુ:ખમાં ભાગ લઇ તેનું દુ:ખ અર્ધું કરી નાખે છે. વળી કુલીન સ્ત્રી ઘરસંસાર કેવી રીતે ચલાવવો તે સારી રીતે સમજે છે; અને કુલીનતાને લીધે ઉમદા ગુણો તેનામાં સ્વભાવિક માલુમ પડે છે, વળી તે અતિથી, ગુરૂ, સ્વજન, આદિનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તે બરોબર જાણે છે. જેને જેવો ઘટે છે તેવો આદરસત્કાર આપવો એ પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ સારી રીતે પીછાણે છે. હવે આવી સ્ત્રીઓ અશુદ્ધ માર્ગ તરફ ન દોરાય તે માટે ટીકાકાર નીચે પ્રમાણે ઉપાય જણાવે છે—

गृहकर्मविनियोगः परिमितोऽर्थसंयोगः ।
अस्वातन्त्र्यम् सदा च मातृतुल्यस्त्रीलोकावरोधनम् ॥१॥

(૧) ગૃહ સંબંધી કામકાજ સોંપવું; તેમ કરવાથી તેનું મન તે કાર્ય કરવામાં રોકાશે; એટલે તેને નિવૃત્તિ અથવા અવકાશનો બહુ સમય મળશે નહિ. ઘરનો કારભાર તેને સોંપવાથી, આ કાર્ય મારે કરવાનું છે એવી બુદ્ધિથી તે સારી રીતે કરશે; અવકાશનો સમય ઓછો હોવાથી કુથલી અથવા પારકાની નિન્દા પણ થઇ શકશે નહિ, તેમજ હલકી સ્ત્રીઓની સોબતમાં ફરવાનો પ્રસંગ પણ આવશે નહિ.

(૨) કેટલુંક ધન તેને આપી મુકવું; આમ કરવામાં બે હેતુ રહેલા છે. એક તો પોતાને નજીવું ખરચ કરવા કાંઇ પૈસા જોઇતા હોય તેમાંથી તે ખરચી શકે, અને પૈસાના લોભથી અન્યાય માર્ગે જતાં અટકે; વળી પોતે પરગામ ગયો, અને પરોણા વિગેરે તેને ઘેર આવ્યું હોય તો તેણીને આપી મુકેલા ધનમાંથી ખરચ કરી ઘરની જતી લાજ અટકાવી રાખે.

(૩)અસ્વાતંત્ર્યપણું: બાળપણામાં સ્ત્રીનો રક્ષક પિતા છે, યુવાવસ્થામાં પતિ રક્ષક છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર તેનો રક્ષક છે. આમ ત્રણે સમયમાં રક્ષણ કરાયેલી સ્ત્રી નિયમનો ભંગ કરી શકતી નથી.

આ સામાન્ય સ્ત્રીઓની વાત થઇ. જે સ્ત્રી પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે સમજે છે, અને જે પોતાના આંતરના નિયમ પ્રમાણે વર્તી શકે છે, તે સ્વતંત્રજ છે, અને કોઇ તેને સ્વતંત્રતા આપી શકે નહિ કે કોઈ તેની સ્વતંત્રતા લઇ શકે નહિ.

(૪) વૃદ્ધ અને માતા તુલ્ય સ્ત્રીઓની સોબતમાં રાખવી. વૃદ્ધ અને સુશીલ સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી પોતાની હલકી વૃત્તિઓ કબજામાં રાખતાં શિખશે અને તેથી સદ્દગુણો મેળવશે. જે ઘરમાં વૃદ્ધ સાસુઓ હોય છે તે ઘરમાં ભાગ્યેજ અનિષ્ટાચાર સાંભળવામાં આવે છે. પણ જ્યારે સાસુ હોતી નથી અને કુળવધૂના હાથમાં સર્વ સત્તા આવે છે ત્યારે કોઇ પણ પ્રકારના અનર્થનો સંભવ રહે છે. માટે તેવી સુશીલ અને ગુણવાળી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની સોબતમાં રાખવી. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાના ચાર ઉપાય ટીકાકાર જણાવે છે.

આ વિષય સમાપ્ત કરતાં પહેલાં તે સંબંધી એક શંકાનું નિવારણ કરવું એ ઉચિત જણાય છે. કોઇ શંકા કરે કે આમ લોકોની સમક્ષ લગ્ન કરવાં કરતાં તૈયાર વેશ્યા મળી જાય તો તેથી શું ન સરે ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં **ટીકાકાર** જણાવે છે:—

रजकशिलाकुक्कुरकर्परसमा हि वेश्याः
कस्तासु कुलीनो रज्येत।

यतो दाने दौर्भाग्यं सत्कृतौ परोपभोग्यत्वं,
आसक्तौ परिभवो मरणं वा ॥
महोपकारेऽप्यनात्मीयत्वं, बहुकालसम्बन्धेऽपि त्यक्तानां ।
तदैव पुरुषान्तरगमनमिति वेश्यानां कुलागतो धर्म इति ॥

વેશ્યા તે ધોબીને ધોવાની શિલા અથવા કુતરાની ચાટય બરોબર છે (ધોબીની શિલાપર જે આવે તે ધુવે, અને કુત્તરાની ચાટયમાં જે કુતરૂં આવે તે મુખ ઘાલે) કયો કુલીન પુરૂપ તેમાં રાચે? તેને દાન આપવાથી દુર્ભાગ્ય આવે છે. અથવા મનુષ્ય દરિદ્રી થાય છે. તેણીને કરેલો સત્કાર બીજાના ઉપભોગમાં આવે છે. ઘણી આસક્તિથી પરાભવ અથવા મરણ નિપજે છે. મોટો ઉપકાર કર્યા છતાં તે પોતાની થતી નથી.

બહુ કાળનો સંબંધ હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કર્યો એટલે બીજા પુરૂપ સાથે તેજ સમયે સહવાસ કરે છે. ઇત્યાદિ અનર્થનાં કારણ વિચારી સુજ્ઞજનોએ કુલીન અને શીળવાળી સ્ત્રી સાથે લગ્ન સંબંધ બાંધવો એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. આ પ્રમાણે માર્ગાનુસારિપણાના બીજા ગુણનું વર્ણન પુરૂં થયું.

ત્રીજો ગુણ ચેતીને ચાલવા સંબંધી.

હવે ગ્રન્થકાર ત્રીજા ગુણનું વિવેચન કરે છે:—

दृष्टादृष्टबाधाभीतितेति ॥

અર્થ—જોવામાં આવતા તેમજ નહિ જોવામાં આવતા અનેક ઉપદ્રવોથી ભય પામી વર્તવું, એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

ભાવાર્થ—આ જગતમાં જે અન્યાય અથવા અધર્માચરણ થાય છે, તેમાંથી કેટલાકનાં ફળ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને કેટલાકનાં ફળ અનુમાનથી જણાય છે. માટે તેવાં અનિષ્ટ પરિણામવાળાં કાર્યથી દૂર રહેવું. જો મનુષ્યના મનમાં પાપાચરણનો ખરેખરો ભય હોય તો તેનાં કારણોનો દૂરથી ત્યાગ કરવા તે પ્રયત્ન કરે. હવે કયા આચરણો

પ્રત્યક્ષ દુષ્ટ પરિણામવાળાં છે? અન્યાય વ્યવહાર, જુગાર, પરસ્ત્રીગમન, ચોરી; આ સર્વ તો આ જગતમાં પણ અનેક પ્રકારની વિટંબનાના કારણભૂત થતાં દૃષ્ટિએ પડે છે.

હવે કેટલીએક એવી બાબતો છે કે જેમાં રાજ્યતરફથી કાંઇ પણ ભય થાય નહિ. પણ ધર્મશાસ્ત્રો તેમને મહાપાતકરૂપ માને છે. અને તેના ફળરૂપે સંસારમાં અનેક ભવ સુધી રખડવાનું બતાવે છે. તેવાં કાર્યનું ફળ આપણને જણાય નહિ; છતાં ધર્મશાસ્ત્રોપર વિશ્વાસ રાખી યુક્તિપૂર્વક તેનો વિચાર કરી તેવા ફળથી બ્હીને દુષ્ટ આચરણ ન કરવું તેનું નામ ધર્મ છે.

દૃષ્ટાન્ત તરીકે મદ્યમાંસ ભોજન, અશુદ્ધ વિચાર, લોકોનું બુરૂં કરવાના સંકલ્પ, મનમાં ભારે ક્રોધ, આ વગેરે અનેક હલકા પ્રકારનાં આચરણ છે. જેમાં આ જગતમાં કોઇ તરફનો ભય હોતો નથી પણ તેથી કર્મના અચળ નિયમ પ્રમાણે મહાદુઃખ ભોગવવું પડે છે. માટે તેવા ઉપદ્રવથી ડરીને શુદ્ધ માર્ગે ચાલવું. અને આત્માને મલીન થવા ન દેવો. રાજ્યદંડના ભયથી તેમજ પરલોકના ભયથી ડરીને દ્રવ્ય તથા ભાવથી આત્માને શુદ્ધ રાખવો, એજ ગ્રન્થકારનો આ સૂત્રમાં આશય જણાય છે.

ચોથો ગુણ સત્પુરૂષોની પ્રશંસા.

मूळ—तथा शिष्टाचारप्रशंसनमिति ॥

અર્થ—વળી સારા પુરૂષોના આચરણની પ્રશંસા કરવી.

ભાવાર્થ—સારા પુરૂષો અથવા શિષ્ટ પુરૂષો પ્રથમ કોને કહેવા તે જાણવું બહુજ જરૂરનું છે. સદાચારમાં વર્તતા વૃદ્ધ અને જ્ઞાની પુરૂષોની સમીપમાં રહી, વિશુદ્ધ શિક્ષા (ઉપદેશ) જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે તે શિષ્ટ પુરૂષો કહી શકાય. તેઓના આચારવિચાર તે શિષ્ટાચાર કહેવાય.

શિષ્ટ પુરૂષોના સર્વ ગુણોનું વર્ણન કરવું તે તો અશકય છે, પણ તેમાંના મુખ્ય ગુણોનું ટીકાકાર વર્ણન કરે છે.

लोकापवादभीरुत्वं दीनाभ्युद्धरणादरः ॥
कृतज्ञता सुदाक्षिण्यं सदाचारः प्रकीर्तितः ॥
सर्वत्र निन्दासंत्यागो वर्णवादश्च साधुषु ॥
आपद्यदैन्यमत्यन्तं तद्वत्संपदि नम्रता ॥
प्रस्तावे मितभाषित्वमविसंवादनं तथा ॥
प्रतिपन्नक्रिया चेति कुलधर्मानुपालनम् ॥
असद्व्ययपरित्यागः स्थाने चैव क्रिया सदा ॥
प्रधानकार्ये निर्बन्धः प्रमादस्य विवर्जनम् ॥
लोकाचारानुवृत्तिश्च सर्वत्रौचित्यपालनम् ॥
प्रवृत्तिगर्हिते नेति प्राणै कण्ठगतैरपि ॥

લોકના અપવાદથી ભય રાખવો. ગરીબ પુરૂષોનો ઉદ્ધાર કરવામાં આદર કરવો કૃતજ્ઞતા. (કરેલા ગુણનું જાણવાપણું) રાખવી. સુદાક્ષિણ્ય જાળવવું. સદાચાર સેવવો. સર્વ પ્રકારે નિન્દાનો ત્યાગ કરવો. રૂડા પુરૂષોની પ્રશંસા કરવી. દુઃખમાં પણ દીનતા ધારણ ન કરવી, સુખમાં નમ્રતા ધરવી, પ્રસંગે ઉચિત બોલવું, કોઇની સાથે વિરોધ ન કરવો, અંગીકાર કરેલું કરવું. કુળધર્મ પાળવો, ખોટા ખરચનો ત્યાગ કરવો, યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય ક્રિયા કરવી, ઉત્તમ કાર્યમાં મચ્યા રહેવું, પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો, લોકાચાર પાળવો, સર્વત્ર ઉચિતનું રક્ષણ કરવું. પ્રાણ કંઠે આવ્યા હોય તોપણ નિન્દિત કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી. આ આદિ બીજા અનેક શુભ ગુણવાળાની પ્રશંસા કરવી. મનુષ્ય પ્રશંસા કયારે કરે છે તે વિચારવા જેવું છે. જયારે તે ગુણોને પોતે ઉચ્ચ ધારતો હોય ત્યારેજ તેની પ્રશંસા કરે છે. એ તો એક સામાન્ય નિયમ છે કે જે વસ્તુ આપણને પ્રિય લાગે અથવા આનંદકારક જણાય તે મેળવવાને સ્વાભાવિક પ્રયત્ન થાય છે; માટે ઉપર જણાવેલા શિષ્ટ પુરૂષોની પ્રશંસા કરવાથી તેમના જેવો થવાને તે મનુષ્ય દોરાય છે, અને પોતે ગુણગ્રાહી બને છે. ટીકાકાર પણ તેજ કહે છે.

गुणेषु यत्नः क्रियताम् किमाटोपैः प्रयोजनम् ॥
विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः ॥

शुद्धाः प्रसिद्धिमायान्ति लघवोऽपीह नेतरे ॥
तमस्यपि विलोक्यन्ते दन्तिदन्ता न दन्तिनः ॥ २ ॥

ગુણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો. ખાલી આડંબરથી શું પ્રયોજન છે? દુધ નહિ આપનારી ગાયોને ઘંટ બાંધવાથી વેચાતી નથી. નાના પણ શુદ્ધ પદાર્થો પ્રસિદ્ધ થાય છે. જેમ અંધારામાં હાથી (કાળા હોવાથી) જણાતા નથી પણ તેના દન્તૂશળ દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે જે ગુણવાળા હોય છે તે સર્વત્ર પૂજાય છે અને બીજાને અનુકરણ કરવા લાયક થઇ પડે છે. તેવા સુશીલ પુરૂપનો દરેક આત્મહિતાર્થીએ સંગ કરવો; તેથી અનેક લાભ થાય છે. તેઓ પોતાના કાર્યથી આપણને શુદ્ધ કાર્ય કરવા દોરે છે, તેઓ પોતાના ઉપદેશથી શુદ્ધ માર્ગ બતાવી આપણા મનની મલિનતાનો નાશ કરે છે; અને તેઓના વિચારથી પણ તેમના સંબંધમાં આવતા પુરૂષોના વિચાર શુદ્ધ બનાવે છે. ખરેખર ભાગ્યોદય હોય તોજ એવા સત્પુરૂષ મળે કે જેમના દર્શનથીજ ત્રિવિધ તાપ ટળે.

પાંચમો ગુણ—અંતરંગ છ શત્રુનો જય.

મૂળ—तथा अरिषड् वर्गत्यागेनाविरुद्धार्थप्रतिपत्त्येन्द्रियजय इति ॥

અર્થ—વળી છ પ્રકારના શત્રુનો ત્યાગ કરીને, (ગૃહસ્થ ધર્મને) અવિરૂદ્ધ (પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ) અર્થ અંગીકાર કરીને ઇન્દ્રિયનો જય કરવો, એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

ભાવાર્થ:—છ પ્રકારના શત્રુ નીચે પ્રમાણે છે. કામ, ક્રોધ લોભ, માન, મદ અને હર્ષ; એ છ શત્રુઓ છે. તેનો ત્યાગ કરવો એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. હવે તે દરેકનો અનુક્રમે આપણે વિચાર કરીશું: અને તેનો ત્યાગ કરવાથી શા શા લાભ થાય છે તે તપાસીશું.

પ્રથમ કામઃ—તેનો અર્થ સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાની વૃત્તિ એવો થાય છે. હવે ગૃહસ્થના વિષયમાં તેનો શો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે, તે જોવાનું છે; કારણ કે ગૃહસ્થ **સર્વથા** સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી શકે નહિ. માટે અહિંયા પરસ્ત્રી, કુમારિકા. અને વેશ્યાનો ત્યાગ કરવારૂપ ઉપદેશ છે* કારણ કે તે ઉપદેશ વિરૂદ્ધ વર્તન રાખવાથી આબરૂ જાય, ધન જાય, શરીર ખુવાર થાય, અનેક વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય. વળી તેવા મનુષ્યો લોકોને સર્વથા અપ્રિય થઇ પડે છે, અને કોઇ તેમનો વિશ્વાસ કરતું નથી. રાજ્ય તરફથી પણ દંડ પામે છે, અને પરભવમાં અનેક દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. માટે સ્વદારસંતોષ રાખવો એટલે પોતાની સ્ત્રીથી સંતુષ્ટ રહેવું. **તેમાં પણ બહુ લોલુપી થવું નહિ.** કારણ કે તેથી બળ તથા બુદ્ધિ નાશ પામે છે; બાળક ઉત્પન્ન થાય તે પણ નિર્બળ થાય છે. માટે ધીમે ધીમે તે કામવૃત્તિને નિગ્રહમાં રાખતાં શિખવું જોઇએ. અને તેને વાસ્તે ગૃહસ્થાશ્રમ જેવી બીજી એકે ઉત્તમ શાળા નથી. વસ્તુ પાસે હોવા છતાં, તેનાથી નહિ લોભાતાં, તેની અસારતા અનુભવી ધીમે ધીમે તેના પાશથી મુક્ત થવું. તેના જેવું બીજું શું ઉત્તમ કાર્ય હોઇ શકે ? ગુલામ જ્યાં સુધી છુટો થાય નહિ ત્યાં સુધી સેનાધિપતિ થઈ શકે નહિ. તેજ રીતે જે મનુષ્ય પોતાની અધમ પાશવ વૃત્તિઓને તાબે છે ત્યાં સુધી કદાપિ તે સ્વતંત્ર થઈ બીજાને તાબે કરી શકે નહિ. સ્નાયુ કસરતથી મજબૂત થાય છે; મનની શક્તિ અભ્યાસથી ખીલે છે, અને લાલચોનો પણ આવોજ ઉપયોગ છે. બલિષ્ઠ વિકારો હોવા છતાં તેનાપર મેળવેલો જય મનુષ્યને **વીર** બનાવે છે. કામવૃત્તિ (મૈથુનાભિલાષા) સૌથી બલિષ્ઠ વિકાર છે, તેનાપર જય મેળવનાર આ જગતમાં દેવ સમાન છે.

ક્રોધઃ—આ એક બીજો બલિષ્ટ શત્રુ છે. તેને વશ થયેલો મનુષ્ય ગમે તેવું અવિચારી કાર્ય કરતાં જરા પણ આંચકો ખાતો

---

* **परिगृहीतास्वनूढासु वा स्त्रीषु दुरभिसन्धिः कामः ॥**

નથી. ક્રોધ વખતે મનુષ્ય એવું કોઇકવાર બોલી જાય છે કે જેથી કરી જીવન પર્યન્ત તેને પસ્તાવું પડે છે. તે એવો વિકાર છે કે તેને આધીન થયેલો મનુષ્ય બિજાનું બુરૂં કરવા દોરાઇ જાય છે. અને જ્યાં સુધી તે વિકાર શમતો નથી, ત્યાં સુધી આર્ત તથા રૌદ્ર ધ્યાન થયાંજ કરે છે.

સામા મનુષ્યે મારૂં બગાડયું તેથી તેનું બુરૂ કરવું, એ વિચાર ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ ખરી રીતે વિચારીએ તો કોઇ તારૂં બગાડનાર નથી. તેં પૂર્વભવમાં ઉપાર્જન કરેલા કર્મ અનુસારજ સુખ અથવા દુઃખ તને પ્રાપ્ત થાય છે; અને બીજા પુરૂષો તો તેમાં **નિમિત્તમાત્ર** છે. આચાર પ્રદીપમાં કહ્યું છે કેઃ—

सव्वो पुव्वकयाणं कम्माणं पावए फलविवागं ।
अवराहेसु गुणेसु अ निमितमित्तं परो होई ॥ १ ॥

સર્વ પુરૂષો પૂર્વે કરેલાં કર્મનાં ફળ ભોગવે છે. **અપરાધમાં તેમજ ગુણમાં બીજા તો નિમિત્તમાત્ર** છે. પોતેજ પોતાના કર્મનો કર્ત્તા છે અને ભોક્તા પણ છે. જો એમ હોય તો નિમિત્ત માત્ર જે બીજા પુરૂષો છે, તેવા સાથે ક્રોધ કરવાથી કિંચિત્ પણ લાભ નથી. તે તો કેવળ આત્માની અજ્ઞાન દશા સૂચવે છે. વળી તેજ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે **कोहो मूलं दुहाणं सयलाणं** ક્રોધ સકળ દુઃખનું મૂળ છે. માટે તેનો ત્યાગ કરી ક્ષમા વૃત્તિ ધારણ કરવી, અને સર્વપર સમભાવ રાખવો.

ગૃહસ્થ છે તે સામાન્ય રીતે **સર્વથા** ક્રોધનો ત્યાગ ન કરી શકે માટે અહીંયા ટીકાકાર તેનું જુદું લક્ષણ જણાવે છે. **अविचार्य परस्यात्मनो वापायहेतुः क्रोधः** અવિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પરના તેમજ પોતાના દુઃખના કારણભૂત જે વૃત્તિ તે ક્રોધ. ક્રોધને અગ્નિની ઉપમા આપવામાં આવી છે તે સાર્થક છે. અગ્નિ જે ઘરમાં ઉત્પન્ન થાય તેને પ્રથમ બાળે છે. અને જો દાબવામાં ન આવે તો સમીપના ઘરનો જોડે નાશ કરે છે. તેજ પ્રમાણે ક્રોધ જેનામાં ઉત્પન્ન થાય તેના આત્માનું અહિત કરે અને જો તેનો નિગ્રહ

કરવામાં ન આવે તો પરનું પણ અહિત કરે છે, માટે આવી રીતે પોતાને તેમજ પરને દુઃખકારી ક્રોધ વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો.

લોભ:—સંસારમાં જે જે અનર્થ થાય છે તેમાંના ઘણાખરા આ લોભની વૃત્તિને લીધેજ થાય છે એમ કહેવામાં જરા પણ અસત્ય નથી.

મનુષ્યે કેટલીક વસ્તુઓને 'મારી' માની લીધેલી છે; અને તેનાથી જુદા પડવું તે પ્રાણથી જુદા પડવા કરતાં પણ વધારે કષ્ટકારી લાગે છે. ધન તે તેમાંની મુખ્ય વસ્તુ છે. તે મેળવવાને ગમે તેવાં કુકૃત્ય કરતાં મનુષ્ય જરા પણ આંચકો ખાતો નથી; કારણ કે સંસારના સર્વ બ્હારના વૈભવ તે વસ્તુ દ્વારા પ્રાપ્ત થઇ શકે છે; **અત્રે ધન ખોટું છે એમ કહેવાનો આશય નથી,** પરંતુ લોભની વૃત્તિ જે મનુષ્યને અન્યાયને પણ માર્ગે તે પેદા કરવા તરફ દોરે છે તે **વૃત્તિ** બહુ પીડાકારી છે. તે વૃત્તિ આત્માના સર્વે ગુણ આચ્છાદિત કરી શકે એટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તમે કોઇ મજુર પાસે અમુક પ્રકારનું કાર્ય કરાવરાવ્યું; હવે તે કાર્યના પ્રમાણમાં ન્યાય રીતે તેને ચાર આના તમારે આપવા જોઈએ; પણ લોભને વશ થઈ તમે તેને સાડાત્રણ આના આપ્યા. આમાં નુકશાન કોને થયું? જરા શાન્ત મનથી વિચાર કરતાં જણાશે કે તે મજુરને તો ફક્ત બે પૈસાનુંજ નુકશાન થયું પણ તમારામાંથી જે **ન્યાયતત્ત્વ** નાશ પામ્યું તેની બરોબરી તે પૈસા કરી શકે તેમ છે? જે ન્યાયતત્ત્વથી મનુષ્ય સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકે છે તે આ પ્રમાણે લોભ વૃત્તિથી નાશ પામે છે.

ટીકાકાર નીચે પ્રમાણે લોભની વ્યાખ્યા આપે છે:—

दानार्हेषु स्वधनाप्रदानमकारणपरधनग्रहणं वा लोभः ॥

"જે પુરૂષો દાનને યોગ્ય છે તેમને પોતાનું ધન ન આપવું, અને નિષ્કારણ અન્યનું ધન લેવું, તેનું નામ **લોભ.**" આ શબ્દોમાં લોભવૃત્તિનાં બે અનિષ્ટ પરિણામ બતાવ્યાં. જે સુપાત્ર છે તેને વિષે છતી શક્તિએ દાન કરતાં અટકાવનાર વૃત્તિ તે લોભ છે. તેમજ બીજાનું ધન પચાવી પાડવાની, અન્યાય રીતીથી લેઇ લેવાની ઈચ્છા

તે પણ લોભ છે. લોભી મનુષ્ય સન્માર્ગે પોતાના ધનનો વ્યય કરી શકતો નથી, પણ અન્યનું ધન લેઇ લેવા મથે છે. માટે તે વૃત્તિને નિયમમાં રાખી ન્યાય વૃત્તિથી જે ધન મળે તેમાં સંતોષ માની યથાશક્તિ તેનો ઉપયોગ કરવો એજ હિતકર છે.

માનઃ—પોતાને જે થોડું ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેને સર્વજ્ઞપણું માની પોતાને સૌના કરતાં ઉચ્ચ ગણવાની જે વૃત્તિ થાય છે તે **માન.** જે લોકો અર્ધદગ્ધ હોય છે, એટલે જેઓ થોડું ઘણું જાણે છે, તેમનામાં આવા વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો વધારે સંભવ છે. તેઓ પોતાના સંકુચિત જ્ઞાનને સમુદ્રરૂપ માને છે. અહંકારી મનુષ્ય બીજાને માન આપી શકતો નથી, તેમ બીજાનો વિનય કરી શકતો નથી, તેમજ મારી લઘુતા થશે એમ વિચારી પોતાની શંકાઓનું પણ સમાધાન કરવા સમર્થ થતો નથી. વિનય વગરની વિદ્યા શોભતી નથી, કહ્યું છે કે **विद्या विनयेन शोभते** વિદ્યા વિનયથી—નમ્રતાથી શોભે છે. અહંકારી મનુષ્ય ગમે તો વિદ્વાન્ હોય તોપણ મણિવાળા સર્પની માફક લોક તેનાથી દૂર નાશે છે. હમેશાં શિષ્ય વૃત્તિ રાખવી, દરેક મનુષ્ય, દરેક બનાવ, દરેક પુસ્તક આપણને કાંઈ નહિ ને કાંઈ શિખવે છે, અને આપણા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરે છે. કેવળ મનુષ્ય નહિ પણ જગતના પદાર્થો પણ આપણને ઘણું જ્ઞાન આપે છે. માટે જે જે સ્થળેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે મેળવવા ચુકવું નહિ, પણ તે સાથે નિરંતર નમ્રતા રાખવી. ગર્વિષ્ઠ પુરૂષ કોઇની હિતશિક્ષા માનતો નથી, અને મુક્તિના આત્યંતિક સુખને સારૂ જે શાસ્ત્રકારોનો ઉપદેશ છે તેથી વિમુખ રહે છે. ટીકાકાર પણ જણાવે છે કેઃ—

दुरभिनिवेशान्मोक्षोद्युक्तोक्त्यग्रहणं मानः ।

દુરાગ્રહથી મોક્ષને વાસ્તે ઉદ્યુક્ત થયેલા (જ્ઞાની પુરૂષો) નું વચન ન ગ્રહણ કરવું તે માન. તે મનુષ્ય પોતાની ટુંકી બુદ્ધિમાં જણાય તેનેજ સર્વસ્વ માને છે, અને તેથી જ્ઞાની પુરૂષો અથવા જે પુરૂષોએ આત્મા સંબંધી ઉંડું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેવા પુરૂષોના વચનને વ્હેમ અથવા ખસી ગયેલા મગજની કલ્પનારૂપ માને છે અને સ્વેચ્છાએ ચાલતો દેખાય છે. આ માનવૃત્તિ સદ્‌ગુરૂના ઉપદેશ વિના

અથવા વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના નાશ પામતી નથી. માટે

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत

ઉઠો! જાગૃત થાઓ! મહાન પુરૂષને શોધી કાઢો અને જ્ઞાન મેળવો! તેવા પુરૂષના બોધથી પોતાના જ્ઞાનની ખામી માલૂમ પડશે, અને મનુષ્ય શિષ્યવૃત્તિ ધારણ કરી નમ્રતા રાખતાં શીખશે.

મદઃ— મદ એ પણ એક પ્રકારનો **મનનો ઉન્માદ** છે, મનની ઘેલછા છે. તેથી મનુષ્ય પોતાને બીજા કરતાં ઉચ્ચ ગણવા દોરાય છે. જુદી જુદી વસ્તુઓને આશ્રયી તેના આઠ પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે. કુળમદ, બળમદ, ઐશ્વર્યમદ,રૂપમદ, લોભમદ,તપમદ,જાતિમદ, અને જ્ઞાનમદ; એ રીતે મદના આઠ પ્રકાર છે. આ આઠ પ્રકારમાં પ્રથમ સાત પ્રકારની વસ્તુઓ છે તે બહારની છે, તે તો દરેક જન્મમાં બદલાયા કરે છે અને તેથી ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી વસ્તુઓનો મદ કોઈ પણ **સુજ્ઞ મનુષ્ય** કરે નહિં, પણ ઘણાક પુરૂષોને **જ્ઞાન**નો-વિદ્યાનો મદ થાય છે. આ મદ બહુ ભારી છે. દરેક પ્રકારના મદનો નાશ તો જ્ઞાનથી થઈ શકે, પણ જ્યાં **જ્ઞાનનોજ** મદ થયો ત્યાં ઉપાય શો? જ્યાં પોતાની માતાજ ઝેર આપે, જ્યાં વાડજ ચીભડાં ચોરે, ત્યાં ઉપાય શો ? આનો ઉપાય કેવળ સદ્‌ગુરૂની પ્રાપ્તિમાં રહેલો છે. જ્યારે સદ્‌ગુરૂ મળે અને તેમના દ્વારા વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે પોતાના જ્ઞાનની અલ્પતાનો ખ્યાલ આવે અને ત્યારેજ પોતાની લઘુતાનું ભાન થાય. કહ્યું છે કે:—

લઘુતાથી પ્રભુતા મળે, પ્રભુતાથી પ્રભુ દૂર;
કીડી હો મીસરી ચુગે, ગજ શિર નાખે ધૂળ!

વળી જ્ઞાન તે આત્માનો **સ્વાભાવિક** ગુણ છે. **સ્વાભાવિક** ગુણને સારૂ કોણ ઉન્મત્ત થાય? કારણ કે, આત્માને સંતોએ **ज्ञान स्वरूपममलं** નિર્મળ જ્ઞાનસ્વરૂપી કહેલો છે. માટે જેનું સ્વરૂપ જ્ઞાનમય છે, તેવા આત્માના સ્વાભાવિક ગુણને સારૂ કોઇ પણ પ્રકારનો મદ—અભિમાન રાખવો, તે કેવળ આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે.

વળી બીજી સાત વસ્તુઓને વાસ્તે પણ કોઈ પ્રકારનો મદ રાખવો તે ઉચિત નથી. કારણ કે કુળ, બળ, ઐશ્વર્ય, રૂપ, લાભ,

તપ અને જાતિ એ આપણા શરીરને આશ્રયી રહેલાં છે, અને તેમાંનાં કેટલાંક તો એક ભવમાંજ બદલાય છે અને કેટલાંક બીજા ભવમાં બદલાય છે, પણ તેમાંનો કોઈ પણ પદાર્થ આપણી સાથે અખંડ રહેતો નથી, કારણ કે જ્યારે મરણ થાય છે ત્યારે કુળ, બળ, ઐશ્વર્ય, રૂપ, લાભ, તપ કરવાને યોગ્ય શરીર અને જાતિ સાથે આવતાં નથી માટે જે ચીજો એક ભવ આશ્રયી છે તેના પર અત્યંત આસક્તિ રાખવી, અને વળી બીજામાં તે ન હોય તેને આપણાથી હલકા અથવા નીચ ગણવા એ કેવળ અજ્ઞાનતાનો ઉન્માદ છે. શાસ્ત્રમાં કથન છે કે જે બાબતનો માણુસ મદ કરે છે, તેનાથી હીન બીજા ભવમાં તે થાય છે. એનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી મહાવીર સ્વામી પ્રભુએ મરીચિના ભવમાં પોતાના **કુળનો મદ** કર્યો તેના પરિણામરૂપે છેલ્લા ભવમાં તેમને નીચગોત્ર મળ્યું એ બાબત સર્વને જાણીતી છે. ઉમાસ્વાતિ વાચકે **પ્રશમરતિ**માં લખ્યું છે કે—

श्रुतशीलविनयसंदूषणस्य, धर्मार्थकामविघ्नस्य ।
मानस्य कोऽवकाशं मुहूर्तमपि पंडितो दद्यात् ॥

શ્રુત, શીલ, વિનયને દૂષિત કરનાર અને ધર્મ, અર્થ, કામને વિઘ્નભૂત એવા માનને કયો સમજુ પ્રાણી એક ક્ષણ પણ હૃદયમાં જગ્યા આપે? અર્થાત કોઈ પણ સુજ્ઞ માણસે અભિમાન કરવો જોઈતો નથી. આ સંબંધમાં પ્રખ્યાત ઇંગ્લીશ લેખક ડૉ. જોનસન જણાવે છે કે:—

"Pride is a corruption that seems almost originaily engrafted in our nature. It exerts itself in our first years, and without continual endeavours to suppress it, it influences our last. Other vices tyrannize over particular ages, and triumph in particular countries. Rage is the failing of youth and avarice of age; revenge is the predominant passion of one country and in-

constancy the characteristic of another, but pride is the native of every country, infects every climate and corrupts every nation. It ranges equally through the gardens of the East and the deserts of the South and reigns no less in the cavern of the savage than in the place of the epicure. It mingles with all other vices; and without constant and anxious care, will also mingle with other virtues."

"મદ બહુ ભયંકર મનોવિકાર છે, અને તે આપણા મન ઉપર સ્વાભાવિક રીતે સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. તે બાલ્યાવસ્થાથી શરૂ થાય છે, અને તે રોકવાને જો પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો તે મરણ પર્યન્ત પોતાની સત્તા ચલાવે છે. બીજા દુર્ગુણો-મનોવિકારો અમુક વય સુધી પોતાનું જોર સુચવે છે, અને અમુક દેશોમાં વધારે ફતેહ પામતા જણાય છે. દાખલા તરીકે જુવાનીમાં ક્રોધનો જુસ્સો બહુજ હોય છે, અને ઘડપણમાં લોભ-તૃષ્ણા બહુજ વધે છે. એક દેશમાં વેર લેવાની વૃત્તિ જબરી જણાય છે, તો બીજા દેશમાં વિચારની અસ્થિરતા બહુજ ભાગે પ્રબળ જણાય છે. પરંતુ અહંભાવ-મદ તો દરેક દેશમાં માલુમ પડે છે, દરેક દેશની હવાને અસર કરે છે. અને દરેક પ્રજાને બગાડે છે. તે પૂર્વ દેશના સુંદર ઉદ્યાનોમાં તેમજ દક્ષિણના જંગલોમાં પણ પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકાશે છે. અને જેટલા પ્રભાવથી તે એક મોજશોખીલા માણસના મ્હેલમાં દેખાય છે તેટલાજ પ્રભાવથી તે જંગલીની ગુફામાં જણાય છે. તે સર્વ દુર્ગુણો સાથે ભળી જાય છે, અને તેને રોકવાને નિત્ય સ્થાયી સંભાળ લેવામાં ન આવે તો તે સદ્‌ગુણો સાથે પણ ભળી જાય છે." આ વિચારો એવા છે કે તેનાપર જેમ વધારે વિચાર કરીશું તેમ તેનું સત્ય વધારે ને વધારે જણાઈ આવશે.

માટે આ આઠે પ્રકારના મદને વિભાવિક ગુણો માની તેમનો નાશ કરવાને બનતો પ્રયત્ન કરવો. જે માણસોમાં મદ હોય છે તેઓ

બીજામાં કોઇ બાબતની વૃદ્ધિ જોઈ સહન કરી શકતાં નથી અને તે સામા માણુસમાંથી તે નાશ પામે તેવી ઇચ્છા રાખે છે અને નાશ લાવવાને અહર્નિશ પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે અભિમાની માણુસમાંથી પ્રમોદભાવના નાશ પામેછે, અને ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. જે આખરે અનેક પ્રકારનાં અશુભ પરિણામ લાવે છે. માટે સમજુ માણુસે સર્વથા આ મદનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે.

હર્ષ:—છઠ્ઠો અને છેલ્લો શત્રુ હર્ષ છે. આ હર્ષને આત્માના સ્વાભાવિક ગુણુ આનંદને માટે ભુલવો જોઇતો નથી. આનંદ તે તો પ્રેમ સ્વભાવ છે. પણુ બીજાની હલકી અને અધમ અવસ્થા જોઇ, તેમાં ખોટી રીતે ખુશ થવું તેવો 'હર્ષ' નો અર્થ થાય છે. માટે શ્રાવકે એવા હલકા કાર્યથી સદા વિમુખ રહેવું, કહ્યું કે:—

'हस्ते बांध्यां कर्म ते रोतां न छुटेरे प्राणीआ'

માટે હલકી બાબતોમાં તેમજ હલકા વિચારોમાં ખોટી મજાહ માનવી એ ઉચિત નથી. આ હર્ષની વ્યાખ્યા ટીકાકાર નીચે મુજબ આપે છે તે ખુબ યાદ રાખવી ઘટે છે:—

निर्नीमित्तमन्यस्य दुःखोत्पादनेन स्वस्य द्यूत-
पापर्द्धयाद्यनर्थसंश्रेयण वा मनःप्रीतिजननो हर्षः ॥

વિના કારણુ બીજાને દુ:ખ ઉપજાવીને, અથવા જુગાર,શિકાર, વેશ્યાગમન વગેરે વ્યસનોનો આશ્રય કરીને ખુશી થવું અને મનમાં મલકાવું તેનું નામ હર્ષ છે. આવો હર્ષ તો સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. કારણુ કે તે દયા ધર્મથી વિમુખ છે. કારણુ કે દયાની વિશેષ વ્યાખ્યા આપણે તપાસીએ તો આપણુને જણાય છે કે **કોઇ પણુ પ્રાણીનું મન આપણા મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારથી દુભાય-દુ:ખી થાય ત્યાં તેના ભાવ પ્રાણુ હણાય છે, અને હિંસા થાય છે,** માટે બીજાને દુ:ખ ઉપજાવવાના કારણુભૂત આ હર્ષમા પણુ હિંસા થાય છે. તેમજ જુગટા વગેરે સાત વ્યસનમાં મલકાવું અથવા ખુશી થવું એ પણુ તેવા માણસની હલકી

સ્થિતિ સુચવે છે, કારણ કે જ્યાં સુધી દુર્ગુણને દુર્ગુણ રૂપ નથી જાણ્યો અને તેમાં રાગ રહેલો છે ત્યાં સુધી સુધરવાની આશા ઓછી છે. ઘણીવાર સમજુ માણસો પણ અમુક છંદમાં પડી જાય છે, પણ દરેક વખતે પોતાની ભુલને કબુલ કરે છે, અને તેમાંથી કયારે હું છુટું તેવી ભાવના કરે છે પણ તેમાં આનંદ માનતા નથી, અથવા હર્ષ પામતા નથી. માટે દુર્ગુણમાં હર્ષ નહિ રાખવો, એજ ટીકાકારના કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

આ પ્રમાણે અંતરંગ છ શત્રુઓનો ત્યાગ કરીને ધર્મ તથા અર્થને બાધ ન આવે તે પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં અત્યંત આસક્તિ રાખ્યા સિવાય તે ભોગવવાં. અને ધીમે ધીમે ઇન્દ્રિયો ઉપર નિગ્રહ રાખતાં શીખવું, કેમકે સર્વથા ઇન્દ્રિયોનો રોધ કરવો તેતો 'યતિ' નો ધર્મ છે. અહીંયા સામાન્ય ગૃહસ્થ ધર્મનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે, માટે યતિધર્મ બાબત વિશેષ વર્ણન આગળ કહેવામાં આવશે.

तथा उपप्लुतस्थानत्याग इति ॥

અર્થ—ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

ભાવાર્થ:-જ્યાં પોતાના રાજ્ય તરફથી. અથવા બીજા રાજ્ય તરફથી લડાઇ થવાનો સંભવ હોય તેવા સ્થાનમાં વસવું યોગ્ય નથી. તેમજ જે સ્થાનમાં દુકાળ કે મરકી પડયા હોય તેવા સ્થળમાં પણ વસવું ઉચિત નથી. અસલના સમયમાં હાલની માફક રેલવે તથા સ્ટીમરોનાં સાધનો નહોતાં, તેથી બીજા દેશોમાં પુષ્કળ પાક થયો હોય છતાં અમુક ગામવાળા દુકાળની આફતથી પીડાઇ મરણ પામતા માટે દુકાળ પડે તે ગામથી બીજા ગામમાં જઇ વસવાને અત્રે સલાહ આપી છે. વળી મરકીવાળા શહેરમાં પણ વસવું એ આરોગ્યને નુકશાનકારક છે. કારણ કે શરીરમાં નવા જુના અણુઓની ભરનિગળ રાત દિવસ ચાલ્યાજ કરે છે. શરીરના ઝીણામાં ઝીણા તાંતણા હાડકા સ્નાયુ વગેરે સર્વ અવયવોનાં બંધારણમાં અણુઓની ભરનિગળ એવી

તો સંપૂર્ણ રીતે થાય છે કે થોડા વર્ષમાં તે શરીરમાંનો એક પણ જુનો અણુ રહેવા પામતો નથી. આ ફેરફાર થયા કરે છે તેને વાસ્તે આપણે શુદ્ધ સાત્વિક ખોરાક ખાવો, સ્વચ્છ જળ પીવું અને શુદ્ધ હવામાં ફરવું અને વિચાર પણ પવિત્ર રાખવા. કારણ કે વિચાર પણ શરીરપર અસર કરે છે. ઘણા ચિંતાતુર માણસોને સંગ્રહણીનો રોગ થાય છે એ વાત કોનાથી અજ્ઞાત છે? ઉપદ્રવવાળા સ્થાનમાં રહેવાથી ચિત્તની અશાંતિ થાય છે, અને તેથી ધર્મધ્યાન થઇ શકતું નથી, અને સંસાર વ્યવહાર પણ બરાબર થઇ શકતો નથી. તેથી આ લોક અને પરલોક બંનેનું હિત આપણે ખોઈએ છીએ. માટે જ્યાં ઉપદ્રવ હોય, તેવા સ્થળનો ત્યાગ કરવો.

मूळ-स्वयोग्यस्याश्रयणम्.

અર્થ—પોતાને ઉચિત એવા પુરૂષનો આશ્રય કરવો.

પોતાને યોગ્ય હોય, પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ હોય, અને લાભ સંપાદન કરવામાં, અને મેળવેલાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ હોય તેવા શેઠ, શ્રીમંત, વ્યાપારી અથવા રાજાનો આશ્રય લેવો. આશ્રય વગર પણ હિંમતવાળા મનુષ્યો પોતાનો માર્ગ કરે છે, અને રેતમાં નાવ ચલાવે છે. પણ જે સામાન્ય મનુષ્યો છે તે આશ્રય વગર ઉંચે ચઢી શકતા નથી. તેઓ લતા સમાન છે, જેને વૃક્ષના આશ્રયની ખાસ જરૂર છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

स्वामिमूलाः सर्वाः प्रकृतयः ।

अमूलेषु तरुषु किं कुर्यात्पुरुषप्रयत्नः ॥

પ્રજાનો આધાર સ્વામી અથવા શેઠ ઉપર રહેલો છે. મૂળ રહિત વૃક્ષ હોય તો પુરૂષ પ્રયત્ન શું કરી શકે? મૂળ સારૂં હોય તો ઝાડને ઉછેરવાનો કરેલો પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય, પણ જો મૂળજ સડેલું હોયતો પરિણામ અનિષ્ટ આવ્યા સિવાય રહેજ નહિ. ત્યારે કોઇ પુછશે કે કેવા ગુણવાળા સ્વામીની સેવા કરવી? તો તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે ધર્માત્મા, શુદ્ધ કુળવાળો, શુદ્ધ આચારવાળો, શુદ્ધ પરિવાર વાળો, પ્રતાપવાન્, ન્યાયવાન્ જે સ્વામી હોય, તેનો સેવક સર્વ રીતે

સુખ પામે છે. માટે તેવા સ્વામિને શોધીને તેનો આશ્રય કરવો અને એક ચિત્તથી અને અનન્ય નિષ્ઠાથી તેની સેવા કરવી. કારણ કે તેવી સેવાથીજ સ્વામી પ્રસન્ન થાય છે, અને ધીમે ધીમે ઉચ્ચ પાયરી-પર સેવકને ચઢાવી છેવટે પોતાના ધંધામાં તેને ભાગીદાર બનાવે છે. માટે સ્વામી કરતાં પ્હેલાં બહુ વિચાર કરવો, પણ કર્યાં પછી તો તેની બહુજ ભાવથી નોકરી ઉઠાવવી કે જેથી ઇચ્છિત લાભ લાંબા સમયે મળી શકે છે.

मूळ–तथा प्रधानसाधुपरिग्रहः

અર્થ—ઉત્તમ અને સારા આચારવાળા પુરૂષોની સોબત કરવી.

ભાવાર્થ–સુજનતા, ડહાપણ, કૃતજ્ઞતા વગેરે ઉત્તમ ગુણો ધરાવનાર પુરૂષોની સોબત કરવી. કારણ કે તેથી ધીમે ધીમે આપ-ણામાં એવા ઉચ્ચ ગુણો વાસ કરશે. માણસ જે પુસ્તકો વાંચે છે જે પ્રસંગમાં આવે છે, અને જે માણુસના સંબંધમાં આવે છે, તે સર્વે તેના ઉપર સારી યા માઠી અસર કરે તેના કરતાં ચૈતન્યવાળા પ્રાણીઓ વધારે અસર કરે એ સ્વાભાવિક છે. એક પાણીનું બિન્દુ તપેલા લોઢાના સળીયા પર પડે છે ત્યારે તેનું નામ નીશાન પણ રહેતું નથી, તે જયારે કમળનાં પાંદડા પર પડે છે ત્યારે મોતી જેવુ દેખાય છે, અને સ્વાતિ નક્ષત્રમાં જયારે દરિયામાં ઉઘડેલા મોં વાળી શીપમાં પડે છે ત્યારે ખાસ મોતીજ થાય છે. માટે ઘણું કરીને અ-ધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ ગુણ સોબતથીજ મળે છે. ઉત્તમ પુરૂષની સોબત આપણને ઉત્તમ થવાને પ્રેરે છે. તેમનાં ઉત્તમ કાર્યો આપણને ઉત્તમ કાર્ય કરતાં શીખવે છે, તેમનો ઉત્તમ બોધ આપણા જીવન વ્યવહારને ઉન્નત બનાવવા દોરે છે આ પ્રમાણે તેમનાં વચન અને કાર્યો આપણને અસર કરે છે એટલુંજ નહિ પણ તેમના શુદ્ધ વિચારો પણ આપણને શુદ્ધ વિચારવાળા બનાવે છે. મહા પુણ્યના ઉદય વિના સત્સંગતિ મળતી નથી. કહ્યું છે કેઃ–

ઝેરી ઝાડ સંસારને, મધુરાં ફળ બે હોય;
કાવ્યામૃત રસસ્વાદને, સુજન સમાગમ સ્હોય.

માટે સત્પુરૂષોને ખોળી તેમની સેવા કરવી. ટીકાકાર લખે છે કેઃ—

गुणवानिति प्रसिद्धिः
संनिहितैरेव भवति गुणवद्भिः ॥
ख्यातो न मधुर्जगत्यपि,
सुमनोभिः सुरभिभिः सुरभिः ॥

અર્થ—સારા ગુણવાળા પુરૂષોની સમીપમાં રહેવાથીજ 'આ ગુણવાન' છે એમ પ્રખ્યાતિ થાય છે. વસંત ઋતુમાં સુરભિ (સુગંધી) પુષ્પો થાય છે, તેથીજ વસંત ઋતુને સુરભિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

જેવા માણસની સોબત રાખે તેવો તે ગણાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે, જેવી સોબતમાં માણસ ફરે તેવો તે ગણાય છે. વળી એક ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે "તમારા મિત્રો કોણ અને કેવા છે તે મને પ્રથમ જણાવો, એટલે પછી હું કહીશ કે તમે કેવા ગુણવાળા છો." આ ઉપરથી મિત્રો કેટલી અસર કરે છે તે સહજ ખ્યાલમાં આવશે. માટે સંતોને શોધો, અને તેમના તરફ પૂજ્યભાવ દર્શાવો. એટલે તમે પણ સંત થશો.

અર્થ—યોગ્યસ્થાનમાં ઘર બાંધવું.

मूळ—तथा स्थाने गृहकरणम् ॥

ભાવાર્થ—યોગ્ય સ્થાન અયોગ્ય સ્થાન કોને કહેવું, તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. કારણ કે યોગ્ય અને અયોગ્ય સ્થાનના નિર્ણય વિના આપણે ઘર કયાં બાંધવું, તે શી રીતે જાણી શકીએ? માટે ગ્રંથકારજ અયોગ્ય સ્થાનનું લક્ષણ જણાવે છે, તેવુ સ્થાન વર્જીને ઘર બંધાવવું.

મૂળ—अतिप्रकटातिगुप्तमस्थानमनुचितप्रातिवेश्यं चेति ॥

અર્થ—અતિ પ્રકટ, અતિ ગુપ્ત અને અયોગ્ય પાડોશવાળું અસ્થાન કહેવાય.

ભાવાર્થ:—બહુજ ખુલ્લા જાહેર રસ્તા ઉપરના સ્થાનમાં રહેવું નહિ. કારણ કે તેવા સ્થાનમાં વસવાથી સ્ત્રી વર્ગ સંપૂર્ણ લાજમર્યાદા જાળવી શકતો નથી. વળી બારણા આગળ ગાડીઘોડાની તથા લોકોની આવજાને લીધે થતા ઘોંઘાટથી સ્થિર ચિત્તથી અને એકાગ્રતાથી કાંઇ પણ કામ થઇ શકતું નથી. તેજ રીતે અતિ ગુપ્ત સ્થાનમાં પણ વસવું અનુચિત છે. કારણ કે તેવા સ્થાનમાં રહેવાથી ગુણી પુરૂષોને દાન આપવાનો અવકાશ મળતો નથી. વળી અગ્નિ વગેરેનો ઉપદ્રવ થાય તે વખતે પોતાના તથા કુટુંબીના જાનમાલ બચાવવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થાય છે. વળી જુગારીઓ વ્યભિચારી વગેરે દુષ્ટ પુરૂષો જે સ્થાનમાં વસતા હોય તેવા સ્થાનમાં વાસ કરવો અઘટિત છે, કારણ કે સહવાસથી તેમના દોષ આપણામાં આવે છે અને કદાચ આપણે તો નીતિ અનીતિ સમજતા હોઇએ અને તેથી એવી સોબતની અસર થવા ન દઇએ, છતાં આપણાં બાળકો તેમનાં બાળકો સાથે રમવા દોરાય છે, અને અજાણતાં તેમના દોષ ગ્રહણ કરે છે. માટે તેવા પડોશનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

(ટીકાકાર) અતિપ્રકટનો અર્થ જુદી રીતે કરે છે. કહે છે કે જે ઘરની ચારે પાસે ખુલ્લી જમીન હોય અને સૂર્યનો પ્રકાશ જે ઘરમાં બહુજ આવતો હોય તે પ્રકટ સ્થાન જાણવું. તેવા સ્થાનમાં વસવાથી ચોર વગેરે લુંટારા લોક રાત્રિના સમયમાં તેવા ઘરમાં પેશી જાનમાલને નુકશાન પહોંચાડવા શક્તિમાન થાય છે. વળી અતિ ગુપ્તનો અર્થ પણ જુદી રીતે તે જણાવે છે. બધી બાજુએથી બીજાં ઘરોથી ઢંકાઇ ગયેલું ઘર તે અતિ ગુપ્ત સ્થાન છે. તેવા ઘરનાં બારી બારણાં બીજાં ઘરોને લીધે ખુલ્લાં દેખી શકાતાં નથી, અને તેથી તે ઘર શોભા પામતું નથી.

હવે ત્યારે ઘર કેવા પ્રકારનું બાંધવું તે જણાવે છે.

मूळ—लक्षणोपेतो गृहवास इति.

અર્થ:—વાસ્તુશાસ્ત્રમાં કહેલા લક્ષણવાળું ઘર વસાવવું.

ભાવાર્થ—જ્યાં દુર્વાઘાસના અંકુરા ઘણા હોય અને કુસ્તુંબ નામની વનસ્પતિ ઘણી હોય, જ્યાં સારા રંગની તેમજ સારી ગંધ-વાળી માટી હોય, જ્યાં સ્વાદિષ્ટ જળની ઉત્પત્તિ હોય, ત્યાં, તથા દ્રવ્યભંડાર યુક્ત પૃથ્વી ઉપર, સારા વાસ્તુશાસ્ત્રના નિયમસર બાંધેલા ઘરમાં પ્રવેશ કરવો; કારણ કે તેવાં લક્ષણ રહિત ઘરમાં વસવાથી વૈભવની હાનિ થાય છે એમ ટીકાકાર કહે છે અને તેથી ઉલટું સારા ઘરમાં વાસ કરવાથી માણુસ પૈસે ટકે સુખી થાય છે.

આટલા વિચારો ટીકાકારને મતે દર્શાવ્યા. હવે હાલના વિ-ચારો પ્રમાણે ઘર બાંધવામાં શી બાબતની ખાસ સગવડતા રાખવી તે તપાસીએ. બીજી બધી બાબતો ગમે તેમ હો તોપણ ઘર એવી રીતે બાંધવું જોઈએ કે સૂર્યનો પ્રકાશ ઘરમાં સિધો આવી શકે. જેમ વનસ્પતિ માત્રને પોતાની વૃદ્ધિ અર્થે પ્રકાશની જરૂર છે તેમ મનુ-ષ્યને પણ પોતાના શરીરને નીરોગી રાખવાને સૂર્યના કિરણની જરૂર છે. 'જ્યાં પ્રકાશ આવી શકતો નથી ત્યાં ડોકટરે આવવુંજ જોઇએ !' બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે ઘરમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આવી શકતો નથી તે ઘરના માણુસો વ્હેલા મોડા માંદા થાય છેજ; થયા વિના રહેતાજ નથી. અને તેથી તેવા ઘરના માણુસો વાસ્તે વૈદ્યને બોલા-વવાની જરૂર પડે છે. વળી ખુલ્લી હવા જે સ્થાનમાં આવી શકે તેવા સ્થાનમાં ઘર બાંધવું જરૂરનું છે. માણુસને જેટલી ખોરાકની જરૂર છે, તેના કરતાં વધારે જરૂર પાણીની છે અને પાણી કરતાં પણ વિશેષ જરૂર હવા અને તેમાં પણ શુદ્ધ હવાની છે. કલકત્તાના બ્લૅકહોલમાં પુરાયેલા ૧૪૬ માણુસમાંથી બીજે સવારે ફક્ત ૨૩ માણુસ જીવતા માલુમ પડયા, તેનું કારણ સારી હવાની ખામી સિવાય બીજું કાંઈ નહતું. હવાની બરાબર આવજા થઈ શકી ન હતી, કારણ કે તે અંધારી કોટડીને ફક્ત એક નાનું જાળીયું હતું. માટે શુદ્ધ હવા આવે તેવા સ્થાનમાં વસવું, અને તેટલા સારૂ ઘરની આસ-

પાસની કેટલીક જગ્યા ખુલ્લી રાખવી અને બની શકે તો ત્યાં એક નાનો સરખો **બગીચો કરવો,** અને સુવાના ઓરડામાં બીજી વસ્તુઓ રાખવી નહિ.

મૂળ—निमित्तपरीक्षेति.

અતીંદ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાનના હેતુભૂત શકુન, સ્વપ્ન અને ઉપશ્રુતિ વગેરે નિમિત્તથી ઘરનાં લક્ષણોની પરીક્ષા કરવી. શકુનશાસ્ત્ર અને સ્વપ્નશાસ્ત્ર તો લોકને જાણીતાં છે અને કોઇનો શબ્દ સાંભળીને કલ્પના કરવી તેને ઉપશ્રુતિ કહે છે, લોકમાં પણ કહેવત છે કે 'શકુન કરતા શબ્દ અધિક.' તેનું વધારે વર્ણુન અંગવિદ્યામાં કહેલું છે ત્યાંથી જાણી લેવું. વળી ઘર સંબંધી એક સૂચના કરતાં ગ્રંથકાર જણાવે છે:—

મૂળ—तथा अनेकनिर्गमादिवर्जनमिति ॥

અર્થ—વળી જવા આવવાના અનેક રસ્તારહિત ઘર બંધાવવું.

ભાવાર્થ:—પ્રવેશ કરવાના અને બહાર નીકળવાનાં બહુ બારણાં ઘરને ન રાખવાં, કારણ કે તેથી ઘરની બરાબર રીતે રક્ષા થઇ શકે નહિ અને સ્ત્રી વગેરે ઘરના માણસોને તેમજ વિભવને ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ રહે છે. ઘરના બારણાની રક્ષા કરવાથી બીજા માણસો ઘરમાં દાખલ થઈ શકતા નથી. કારણકે અમુક બારણાનું રક્ષણ તરત થઇ શકે છે, અને તેથી ઘરમાં રાખેલી વસ્તુઓ કોઇ લેઇ જવા શક્તિમાન થતું નથી. જે ઘરને બહુ બારી બારણાં આવવા જવાનાં હોય, તેનાં તાળાં દરરોજ રાત્રે તપાસવાં પડે છે, અને કદાચ ભુલથી એકાદ બારણું ઉઘાડું રહી ગયું તો ચોરીનો ભય રહે છે. માટે ઉપરના માળને ભલેને હવાને વાસ્તે બહુ બારીઓ હોય, પણ આવવા જવાનું તો એકજ* મોટું બારણું રાખવું, એમ શાસ્ત્રકારનો અભિપ્રાય છે.

આ રીતે સ્થાન સંબંધી આપણે વિચાર કરી ગયા.

હવે વેષ કેવા પ્રકારનો રાખવો, તે વિચારીએ. તે સંબંધમાં **શાસ્ત્રકારજ** કહે છે કે:—

---

* આ વાત ફરતી નાની દીવાલના દરવાજા આશ્રયી સંભવે છે.

મૂળ—विभवाद्यनुरूपो वेषो विरुद्धत्यागेनेति ॥

અર્થ—વિરૂદ્ધ વેશનો ત્યાગ કરીને પોતાની સંપત્તિને છાજે તેવો પોશાક ધારણ કરવો, એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

ઢીંચણ સુધી ઉંચું ધોતીઉં પહેરવું. પાઘડીને છોગું મુકવું, તથા જાર પુરૂષ અથવા લ્હેરીલાલાની ચેષ્ટાદર્શક વેષ પહેરવો તે વિરૂદ્ધ વેષ સમજવો. તેવા વેષને ઉદ્દ્ભટ વેષ કહેવામાં આવે છે. ઉદ્દ્ભટનો અર્થ સુંદર, આકર્ષક, ઉત્કૃષ્ટ એવો થાય છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે સારો પોશાક પ્હેરવાની શાસ્ત્રકાર મના કરે છે. પણ પોતાની શક્તિ નહિ છતાં પોતાને જે ઉચિત નથી, તેવો પોષાક ધારણ કરવાથી ખરચ વધારે થાય છે, લોકોમાં હાંસી અને નિન્દા થાય છે. ઉદ્દ્ભટ વેષ કેવળ લુગડાંલત્તાંમાંજ સમાતો નથી, પણ શરીરને શણગારવું, વાળ ઓળવા, તેલ, ગુલાબ લગાડવાં, અત્તર છાંટવાં, માથે છોગાં ઘાલવાં એ સર્વનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. એક કવિ આવા વેષનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે:

અંગે તેલ ફુલેલ લગાવે, માથે છોગાં ઘાલેજી;
જોબન ધનનું જોર જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજી.

તેવો વેષ ધારણ કરવાથી કાંઈ કાર્ય પણ સિદ્ધ થતું નથી, પણ લોકમાં હાંસી થાય છે. માટે તેવા લોક વિરૂદ્ધ કર્તવ્યનો ત્યાગ કરી પોતાના વિભવ, વય તથા દેશને ઉચિત ષેષ ધારણ કરવો, કે જેથી જગમાં માનપ્રતિષ્ઠા મળે અને હાંસી ન થાય. કોઈ આપણી હાંસી કરે તો તરત આપણને કષાય થાય છે અને કષાયને તો દાબવાનું પળે પળે શાસ્ત્રકારો કહે છે. માટે જે કષાયનું કારણભૂત છે એવો પોષાક પ્હેરવો નહિ. પ્રસન્ન વેષ ધારણ કરનાર મંગળમૂર્તિ કહેવાય છે, અને મંગળથીજ લક્ષ્મી મળે છે. કહ્યું છે કે:—

श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्याच्च प्रवर्धते ॥
दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठते ॥

મંગળથી લક્ષ્મી ઉત્પન્ન થાય છે, ચતુરાઈથી લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ

થાય છે, ડહાપણથી તેનું મૂળ બંધાય છે, અને સંયમથી તે સ્થિર થઇને વસે છે. ન્યાયથી ધન મેળવવું અને અન્યાય માર્ગે ખરચ ન કરવું તે **લક્ષ્મીનો સંયમ** કહેવાય છે, અને પ્રાયઃ લક્ષ્મી નાશ પામતી નથી. માટે નિરંતર પોતાની શક્તિને ઉચિત પોશાક ધારણ કરી બ્હાર નીકળવું એજ આ ઉપદેશનો સાર છે.

મૂળ—आयोचितो व्यय इति ॥

અર્થ—આવકને યોગ્ય ખર્ચ કરવું.

ભાવાર્થઃ—કયે રસ્તે ધન પેદા કરવું, અને તે મેળવવામાં કેવી નીતિ ગ્રહણ કરવી તે આપણે માર્ગાનુસારીપણાના પ્રથમ ગુણ ન્યાયસંપન્નવિભવનો વિચાર કરતાં તપાસી ગયા.

હવે જે આવક થઇ હોય તેનો **કેવા માર્ગે** અને શા **પ્રમાણમાં** વ્યય કરવો તે વિચારવાનું છે. નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

पादमायान्निधिं कुर्यात् पादं वित्ताय घट्टयेत् ॥
धर्मोपभोगयोः पादं पादं भर्तव्यपोषणे ॥ १ ॥

દરેક ગૃહસ્થે પોતાનીઆવકના ચાર ભાગ કરવા, તેમાંથી એક ભાગ અનામત રાખી મુકવો, એટલે ઘરમાં ભંડારી રાખવો, અને એક ભાગ પૈસાની વૃદ્ધિ થાય એવી યુક્તિથી વ્યાપારમાં જોડવો, એક ભાગ ધર્મ તથા પોતાના ઉપભોગને વાસ્તે રાખવો, અને ચોથો ભાગ જે માણસો પોતાના ઉપર આધાર રાખતા હોય તેમના ભરણપોષણ વાસ્તે ખરચવો. વળી બીજો પણ એક શ્લોક આ સંબંધમાં સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છેઃ—

आयादर्द्धं नियुञ्जीत धर्मे समाधिकं ततः ।
शेषेण शेषं कुर्वीत यत्नतस्तुच्छमैहिकम् ॥

આવકનો અરધો ભાગ અને બની શકે તો તેથી પણ વિશેષ ધર્મ માર્ગમાં ખરચવો, અને બાકી રહેલા ધનથી તુચ્છ એવું આ લોક સંબંધી કામ કરવું. પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ચોથો ભાગ ધર્મને વાસ્તે ખરચવો, અને બીજા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે અર્ધો અને

અને તો તેથી પણ વધારે ભાગ ધર્મમાં ખરચવો. આમ લખવામાં પણ લખનારનું ઉંડું ડહાપણ દષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રાચીન સમયના લોકો ઘણી નજીવી આવકમાં પોતાનો સંસાર વ્યવહાર ચલાવી શકતા હતા, અને તેથી તેઓ ઘણું ધન બચાવી શકતા હતા, પણ સમય બદલાવાથી આપણા વડિલો જે વસ્તુઓને **મોજ શોખની** ગણુતા હતા તેને આપણે **જરૂરની** વસ્તુઓ ગણવા લાગ્યા છીએ, અને તેથી ખરચ પણ પ્રમાણુમાં વધ્યાંજ કરે છે.

વળી તેઓ હાલના જેવા જડવાદીઓ નહતા. શરીરનેજ સર્વસ્વ માની તેના લાલનપાલનમાં પોતાનું સઘળું બળ વાપરતા નહતા. આત્મા એજ મુખ્ય વિષય હતો. અને તેથી ધર્મભાવનાનું જોર તેમનામાં વિશેષ પ્રમાણુમાં જોવામાં આવતું હતું. 'હાથે તે સાથે' એ સૂત્રને તેઓ મુખ્ય માનતા હતા, અને તેથી પોતાના જાતિભોગે પણ પરનું કલ્યાણુ કરવા તત્પર થતા. પોતાના દેહનો પણ પરોપકાર વાસ્તે ભોગ આપવા જેઓ ઉત્સુક થાય તેઓ ધન તે કામમાં ખરચે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાંઈ છેજ નહિ. આપણુને આ બાબતનો બરાબર ખ્યાલ આવતો નથી, કારણુ એ છે કે આપણે જડવાદના વાતાવરણુમાં ઉછરીએ છીએ, અને આપણા જીવન વ્યવહારમાં ધર્મને કેટલું ઉચ્ચસ્થાન આપવું જોઇએ તે હજુ આપણા લક્ષ બહાર છે; તેથીજ દુનિયાના મોજશોખના વિષયમાં પુષ્કળ પૈસા ખરચતાં આપણે પાછી પાની ધરતા નથી, પણ ધર્મકાર્યમાં પાછળ પડીએ છીએ. આવકના અર્ધા ભાગની વાત કોરાણે મુકીએ. પા ભાગની વાત પણ છેટે રાખીએ, અને આવકનો દશમો ભાગ પણ જો ધર્મ નિમિત્તે આપણે ખરચતા હોઇએ તોપણુ ઘણું કામ કરી શકાય. આ પણુ ન બને તો આવકમાંથી **એક આની** એટલે સોળમો ભાગ ખરચવો, અને કદાચ તેટલી પણ શક્તિ ન હોય તો એક રૂપીએ પૈસા લેખે પણ ધર્મ માર્ગમાં ધનનો વ્યય કરવો; કારણુ કે આ કાર્ય પરમાર્થ બુદ્ધિ વિના થઈ શકતું નથી, **અને જે પ્રમાણમાં ધર્મ કાર્યમાં ધન ખરચીએ છીએ તે પ્રમાણુમાં પરમાર્થ બુદ્ધિ વધતી જાય**

છે, અને તે પ્રમાણમાં સર્વ આત્માઓ સત્તાએ સરખા છે, અને બીજા જીવો પણ આપણા ભાઇઓ છે એ સિદ્ધાંત હૃદયમાં દૃઢ થતો થાય છે.

જેમ રોગથી શરીર નિર્બળ થાય છે, અને તેથી રોગી માણુસ કાંઇ પણ કામ કરી શકતો નથી, તેમ આવક કરતાં વધારે ખરચ કરવાથી માણુસને દેવું થાય છે, અને પછી તે તેવી સ્થિતિમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ઉત્તમ વ્યવહાર ચલાવવા અશકત બને છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

आयव्ययमनालोच्य यस्तु वैश्रवणायते ॥
अचिरेणैव कालेन सोऽत्र वै श्रवणायते ॥ १ ॥

આવક અને ખરચનો વિચાર કર્યો સિવાય કુબેર ભંડારીની માફક ધનનો જે પુરૂપ અઘટિત વ્યય કરે છે, તે પુરૂષનું ચોકકસ રીતે થોડા સમયમાં 'શ્રવણ' થઇ રહે છે, એટલે અમુક માણુસ પ્રથમ ધનવાન હતો એવું સાભળવા માત્ર તે થાય છે. આ બાબત હાલના સમયમાં બહુજ વિચારવા જેવી છે. માણુસો પોતાની શકિતનો વિચાર તલમાત્ર કરતા નથી, અને દેખાદેખી બહારના વૈભવમાં, નાત જાતમાં, વરઘોડામાં, ફેશનના પોશાકમાં ધન ખરચે છે, અને તેથી આખરે દેવું કરવું પડે છે. વધી ગયેલા મોજ શોખમાં કાંઇ પણ ઓછાશ કરી શકાતી નથી, અને તેથી દેવું ઘટવાને બદલે વધે છે. આવા માણુસો નિરંતર ચિંતાતુર રહે છે તમાચો મારી ભલેને તેઓ મોં લાલચોળ રાખે. અર્થાત્ બહારથી હસે, પણ અંદરથી ચિંતારૂપી કીડો તેમના હ્રદયનું સત્ત્વ ચુસી લે છે. આવી સ્થિતિમાં ઘણાં આપઘાત કરે છે અથવા રીબાઇને, દુઃખમાં ઝુરી ઝુરીને મરે છે. આવી સ્થિતિ ન આવે માટે પ્રથમથીજ પોતાની શકિત અનુસાર વ્યય કરવો એજ સાર છે.

મૂળ—तथा प्रसिद्धदेशाचारपालनमिति ॥

અર્થ—ભોજન વસ્ત્ર વગેરેમાં લાંબા કાળથી ચાલતા આવેલા અને શિષ્ટપુરૂષોએ અંગીકાર કરેલા દેશાચાર પ્રમાણે ચાલવું એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

વિવેચનઃ—દેશાચારનું ઉલ્લંઘન કરવાથી લોકોની અપ્રીતિ થાય છે, અને તેથી અકલ્યાણ થવાનો ભય રહે છે. દેશના આચાર વિચાર વૃદ્ધ પુરૂષોએ **અનુભવથી**, ડહાપણથી તેમજ વિવેક બુદ્ધિથી બાંધેલા, માટે તેનો અનાદર કરતાં અથવા તે બદલતાં પ્હેલાં બહુજ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. નવું ગ્રહણ કરતાં પ્હેલાં જુનાનો બહુજ વિચાર કરવો ઘટે છે. તેમાં જ્યારે ખામી લાગે. ત્યારે ભલે તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, પણ નવા તેમજ જુના રીવાજના ગુણદોષનું પરિપૂર્ણ અવલોકન કર્યા **પછીજ** કાંઈ પણ ગ્રહણ કરવું અથવા છોડવું જોઈએ. કાલિદાસ કવિએ કહ્યું છે કે, "જુનું એટલું બધું સારૂં અને નવું એટલું બધું ખોટું એમ કહી શકાય નહિ; મૂઢ મનુષ્યો ગાડરીઆ પ્રવાહની માફક **બીજાની** બુદ્ધિથી દોરાઇ જાય છે; પણ સત્પુરૂષો તો **પરીક્ષા કરી** બન્નેમાંથી સારૂં લાગે તે ગ્રહણ કરે છે." લૌકિકમાં પણ કહેવાય છે કેઃ—

यद्यपि सकलां योगी छिद्रां पश्यति मेदिनीम्
तथापि लौकिकाचारं मनसापि न लंघयेत् ॥

યોગીપુરૂષ જો કે સમગ્ર પૃથ્વીને છિદ્રવાળી દેખે છે અર્થાત્ બધા પુરૂષોને દોષયુકત જુએ છે, તો પણ મનથી પણ લૌકિક આચારનો ત્યાગ કરતો નથી.

માટે કેટલાક દેશાચાર આપણને નજીવા લાગતા હોય, તોપણ જ્યાં સુધી આપણા કલ્યાણ માર્ગમાં વિઘ્નકર્તા ન હોય, ત્યાં સુધી તે પાળવા એજ સાર છે.

मूळ—तथा गर्हितेषु गाढमप्रवृत्तिरिति ॥

અર્થ—આ લોક તથા પરલોકમાં જે ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને નિંદા પાત્ર છે, એવા મદ્યમાંસ સેવન, પરસ્ત્રીગમન, જુગાર, ચોરી, પ્રાણીહિંસા એવા પાપસ્થાનમાં મન, વચન અને કાયાને પ્રવર્તાવવી નહિ, આવી રીતે શુદ્ધાચાર પાળવાથી સામાન્ય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો માણસપણ ઘણી મહત્તા મેળવે છે. કહ્યું છે કેઃ—

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥

સદાચાર રહિત પુરૂષનું કુળ પ્રમાણરૂપ નથી એમ હું માનું છું, કારણુ કે હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરૂષનો સદાચાર મોટાઇને પામે છે.

વર્તન એજ માણુસના ઉચ્ચ નીચપણાની કસોટીનો પત્થર છે. જેનું વર્તન ઉચ્ચ નથી તે ગમે તેવો ધનવાન કે ઉચ્ચ કુળવાળો હોય, તોપણ તે સદાચારી પુરૂષ આગળ કશા હિસાબમાં નથી. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કેઃ—

श्रोत्रं श्रुतेनैव न तु कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ॥
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥

માણુસનો કાન જ્ઞાન સાંભળવાથી શોભે છે પણ કુંડળથી શોભતો નથી. હાથ કંકણુથી નહિ પણ દાનથી શોભે છે. તેમજ દયાળુ હૃદયોના પુરૂષોનું શરીર ચન્દનથી નહિ પણ તે પરોપકારથી શોભે છે. માટે નિન્દ્ય આચારનો ત્યાગ કરી સત્કાર્યમાં પ્રવર્તવું એજ સાર છે.

મૂળ—तथा सर्वेष्ववर्णवादत्यागो विशेषतो राजादिष्विति ॥

અર્થ—વળી સર્વ માણુસના દોષ કથનનો ત્યાગ કરવો અને વિશેષ કરીને રાજાઆદિ માનનીય પુરૂષોના દોષ તો કદાપિ પ્રકટ કરવા નહિ.

વિવેચનઃ—કોઇ પણ પ્રાણીનું માઠું બોલવાથી તે પ્રાણી સાથે દ્વેષ થાય છે. દ્વેષ ઉત્પન્ન કરવાનું પારકાની નિંદા જેવું બીજું કોઈ મોટું કારણ નથી. ઉપદેશરત્ન કોષમાં લખ્યું છે કેઃ—

દુર્જનની પણ નિંદા કરવી નહિ. (**નિંદજ્જઈ દુજ્જણો વિ ન કયાવિ**). આ શબ્દોપર ખાસ લક્ષ રાખી વિચાર કરો, તેમાં કેટલું ઉત્તમ રહસ્ય રહેલું છે તેનો ખ્યાલ લાવો. જેને આપણે ખરાબ મનુષ્ય ધારતા હોઇએ તેની પણ કદાપિ નિંદા કરવી નહિ. કારણુ કે નિંદાથી આપણુને તેમજ તેને કોઇ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી. તે તે પોતાની નિંદા થતી જાણી પોતાના અવગુણ કબુલ કરશે નહિ,

પણ આપણા પર ઉલટો ક્રોધે ભરાશે અને આપણાથી વિમુખ થશે. તેના બદલે તેને ખાનગીમાં સલાહ આપી હોય તો તે પોતાની ભુલ કબુલ કરી સુધરવા પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરશે. દરેક મનુષ્ય દોષને પાત્ર છે, થોડા ઘણા અવગુણથી સર્વે ભરેલાં છે. જ્યાં સુધી કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી, ત્યાં સુધી સર્વ મનુષ્યોમાં કોઇને કોઈ પ્રકારનો દોષ તો જણાવાનોજ. તો પછી પારકાની નિંદા કરવા કરતાં, આપણા અવગુણની નિંદા કરી તે સુધારવામાં વખત ગાળીએ તો તેના જેવું રૂડું કાર્ય બીજું એક પણ નથી. નિંદાથી સામો સુધરતો નથી, પણ નઠોર બને છે. પણ ખાનગીમાં સલાહ આપવાથી સુધરવા સંભવ છે. હમેશાં ગુણ દૃષ્ટિ રાખવી, દરેક મનુષ્યના ગુણની પ્રશંસા કરવી અને જે ગુણ પોતાનામાં ન હોય તો તે ખીલવવા પ્રયત્ન કરવો. ગુણગ્રાહી પુરૂષોને સર્વત્ર કાંઇને કાંઈ શિખવાનું તથા જાણવાનું મળી આવે છે. જગતમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી, એવો એક પણ માણસ નથી, અને એવો એક પણ સંજોગ નથી કે જે આપણને કોઇ પણ પ્રકારનો બોધ આપી શકે નહિ. પારકાના મેલમાં કપડાં ધોવાથી કોઇ દિવસ તે ઉજળાં થઇ શકે નહિ; તેજ રીતે પરપુરૂષના અવગુણરૂપ મલીનતાના વિચારોમાં મન પરોવવાથી આપણો આત્મા કદાપિ નિર્મળ થઈ શકે નહિ. સામા પુરૂષની નિંદાના વિચારો કરતાં તેનામાં જે અવગુણ ન હોય તે પણ આરોપવામાં આવે છે, આપણને તેથી કાંઈ પણ લાભ થતો નથી, પણ તે આપણો શત્રુ થાય છે. તેવા નિંદાના વિચારો મનમાંથી કાઢી નાંખવાનો સૌથી સારો ઉપાય તેના ગુણ ભણી દૃષ્ટિ રાખવાનો છે. જેમ ભક્ત પુરૂષો ભક્તિના આવેશમાં ભક્તિના પાત્રમાં કોઇ અવગુણ હોય તે પણ ગણતા નથી, તેજ રીતે આપણે પણ અવગુણ તરફ દૃષ્ટિ ન રાખતાં ગુણગ્રાહી થવું. કોઇના પણ અવર્ણવાદ બોલવાનું મન થાય ત્યારે મનને શુદ્ધ કરવાની જરૂર પડે છે.

"જયારે ક્રોધ થાય, જુઠું બોલવામાં આવે, **બીજાના દોષ નિરર્થક ખુલ્લા કરવામાં આવે**, ખુશામતને સારૂ કાંઇ પણ બોલવામાં આવે, અથવા કરવામાં આવે. અથવા અપ્રમાણિક વચન કે

કાર્યથી કોઈને છેતરવામાં આવે ત્યારે **મનને શુદ્ધ કરવાની જરૂર પડે છે."** કારણકે ઉપર જણાવેલા પ્રસંગોમાં મન અપવિત્ર બનેછે, પોતાનું કર્તવ્ય ભુલી જાય છે અને અશુભ અધ્યવસાયવાળું થાય છે, માટે **નિંદાનો** સર્વથા ત્યાગ કરવો એજ ઉત્તમ જનોનું લક્ષણ છે.

તેમાં રાજા પ્રધાન વગેરે રાજ્યાધિકારીઓની નિંદા તો કદાપિ કરવી નહિ, અસલથી આપણું આર્યાવર્ત **રાજ્યભક્તિને** પ્રખ્યાત છે, અને **રાજાઓ પણ પ્રજા તરફ પોતાનો ધર્મ યથાર્થ રીતે બજાવતા હતા,**

"राजा प्रजारंजन लब्धवर्णः" રાજાએ પ્રજાને રંજન કરીને કીર્તિ મેળવી હતી. આવો રાજા પ્રજા વચ્ચેનો ઉચ્ચ સંબંધ હાલમાં થોડે અંશે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. જો આપણને **કર્મ**ના અચળ અને સ્થાયી નિયમમાં પ્રતીતિ હોય તો આપણે કબુલ કરવુ પડશે કે જે રાજ્ય આપણા ઉપર રાજ્ય કરતું હોય છે, તે આપણી આંતર સ્થિતિને યોગ્ય હોવાથીજ મળ્યું હોય છે. સમગ્ર પ્રજાના કર્મ પ્રમાણે રાજા તથા રાજ્ય મળે છે.

મૂળ–तथा असदाचारैरसंसर्गः संसर्गः सदाचारैरिति ॥

અર્થ—દુરાચારીની સોબત ન કરવી અને સદાચારીની સોબત કરવી; એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

વિવેચન–જેમ સામાન્ય રીતે લોકો અગ્નિથી બળતા, ઉપદ્રવથી હેરાન થતા, અને દુકાળથી પીડા પામતા દેશનો ત્યાગ કરી અન્ય સ્થળે જઇ વસે છે તેમ આ લોક તથા પરલોક ઉભય લોકમાં અનીતિકારી આચરણો વાળાને દુરથીજ નમસ્કાર કરવા અર્થાત્ તેમનો બિલકુલ સંગ ન કરવો. ખરાબ માણસોની સોબત ત્યજી એટલેથીજ પત્યું એમ સમજવાનું નથી. સારા માણસોની સોબત મેળવી લેવાને પણ ચૂકવું જોઇએ નહિ તેથી તમારા આચાર અને વિચારો બહુજ ઉત્તમ પ્રકારના થશે. સમાન ધર્મીઓ સાથે ગોષ્ઠી કરવાથી ધર્મભાવના સતેજીત રહે છે અને તે ભાવનામાં વૃદ્ધિ

થાય છે. સત્સંગનું માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કે આખો ગ્રન્થ લખીએ તોપણ સંપૂર્ણ રીતે તે દર્શાવી શકાય નહિ. કવિ ભર્તૃહરિ લખે છે કેઃ—

जाड्यं धियो हरति सिंचति वाचि सत्यं ।
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं ।
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

સત્સંગ બુદ્ધિની જડતા હરે છે, વાણીમાં સત્ય સિંચે છે, માન અને ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવે છે, પાપને દૂર કરે છે, ચિત્તને નિર્મળ કરે છે, દિશાઓમાં કીર્તિને ફેલાવે છે; કહો કે સત્સંગ શું નથી કરી શકતો?

વળી ટીકાકાર લખે છે કેઃ—

यदि सत्संगनिरतो भविष्यसि भविष्यसि ।
अथासज्जनगोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥

જો સારા પુરૂષોની સોબતવાળો થઇશ તો ઐશ્વર્યવાળો થઇશ, અને જો તું અસત્‌પુરૂષની સોબતમાં પડીશ તો તું સર્વ ઐશ્વર્યથી પતિત થઇશ એટલે સુખ મેળવી શકીશ નહિ. માટે સત્સંગ સેવવો.

મૂળ—तथा मातृपितृपूजेति ।

અર્થ—વળી માતા પિતાની પૂજા કરવી.

ભાવાર્થ:—ભારતભૂમિ કે જે આર્ય આચારોને વાસ્તે પ્રસિદ્ધ છે તેમાં માતપિતાની ભક્તિ એ ઉત્તમ આચાર છે. જે દિવસે પોતાના રાજ્યાભિષેકને વાસ્તે સઘળી તૈયારીઓ થઇ રહેલી છે, ચારે બાજુએ આનંદ વ્યાપી રહેલો છે, તેજ દિવસે પોતાના પિતાનું વચન રાખવાને રાજપાટ મુકી વનવાસમાં ચૌદ વર્ષ સુધી જવાનું હર્ષ સાથે કબુલ કરે એવા પિતૃભક્ત **રામચંદ્ર**નું દષ્ટાન્ત તમે બીજા કયા દેશના ઇતિહાસમાંથી શોધી શકશો? ચરમ તીર્થંકર પૂજ્ય ભગવાન્ શ્રી **મહાવીર** સ્વામી જ્યારે **ત્રિસલા** દેવીના ઉદરમાં આવ્યા પછી પોતાની માતાને દુઃખ ન થાય એમ ધારી કેટલોક સમય અચળ રહ્યા, તે વખતે તેમની માતા કલ્પાંત કરવા લાગ્યાં અને તેમને મૂર્છા આવી ત્યારે

ભગવાને મન સાથે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે "અહો! માતાનો પ્રેમ કેવો અપૂર્વ છે! હજુ મને જોયો નથી તે પ્હેલાં તેનામાં આટલો સ્નેહ વર્તે છે, તો પછી મને જોયા પછી તો સ્નેહનું પુછવુંજ શું? ત્યારે હું દીક્ષા લેઈશ તે તેનાથી કેમ સહન થઇ શકશે? માટે જ્યારે મારા માતાપિતા સ્વર્ગે જશે ત્યારે હું દીક્ષા લેઇશ." આ વિચાર તરફ —ભગવાનની માતાપિતાની ભક્તિ તરફ—જરા સ્થિર ચિત્તથી દૃષ્ટિ લાવો. જે ભગવાનને આપણે પૂજ્યમાં પૂજ્ય ગણીએ છીએ, અને જેમના દરેક બોલને આપણે માન આપીએ છીએ તેમણે જે દાખલો પોતાના જીવનચરિત્રથી બેસાડયો છે તે ઉપર જો આપણે દુર્લક્ષ આપીએ તો આપણે ખરેખરા ભગવાનની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ વર્તનારા કહેવાઇએ. માટે માતાપિતાનો ઉપકાર હૃદયમાં લાવી તેમને જેથી સુખ ઉપજે તેમ વર્તવું, તેમનું પૂજન શી રીતે કરવું? ટીકાકાર જણાવે છે કે:—

पूजनं चास्य विज्ञेयं त्रिसंध्यं नमनक्रिया ।।
तस्यानवसरेप्युच्चैश्चेतस्यारोपितस्य तु ॥ १ ॥

પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્નકાળે તથા સાયંકાળે માતાપિતા વગેરે પૂજ્ય વર્ગને નમસ્કાર કરવા તેનું નામ પૂજન કહેલું છે. અને અવસર ન મળે તોપણ ચિત્તમાં તેમનું ઉચ્ચ પ્રકારે આરોપણ કરી નમસ્કાર કરવો. પરદેશ જતી વખતે અને આવીને પણ વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરવો. માતાનું હૃદય બહુજ પ્રેમાળ હોય છે, અને તેણે આપેલી આશિસ્ પુત્રના કાર્યની સિદ્ધિમાં અગત્યનો ભાગ બજાવે છે. તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો નહીં, અને તેમના ભણી ઉદ્ધત થઇ કટુ વચન બોલવાં નહિ. તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ, તેમની કુઆશિષને પાત્ર કદાપિ થવું નહિ. તે આપણે વાસ્તે જે દુઃખ સહન કરે છે, આપણને ભણાવવાને અલ્પ સાધન છતાં જે પ્રયાસ કરે છે, તેમજ દુઃખ વેઠીને આપણને સુખી કરવા તત્પર રહે છે, તેમજ પ્રેમનાં ઝરણો આપણા કલ્યાણ વાસ્તે પોતાના હૃદયમાંથી વ્હેવરાવે છે, એ સર્વ સ્મરણમાં રાખી તેમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે તેમને પ્રસન્ન કરવાને ગમે તેવાં

કાર્ય કરીએ તોપણ તેમના ઉપકારનો બદલો વળી શકે તેમ નથી. તેમને ધર્મરત્નની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવાથી અને કેવળ એજ સાધનથી તેમના ઉપકારનો બદલો વળી શકે. માટે જ્યારે પોતાનામાં બરાબર કમાવા જેટલી શક્તિ આવે ત્યારે ધર્મ વ્યાપારમાં વર્તતાં માતપિતાને તે કાર્યમાં સ્થિર કરવાં. "આજથી ઘરનો સઘળો કાર્યભાર મારે શિર છે, તમારે તે બાબતની ચિંતા કરવી નહિ. તમે નિશ્ચિંત થઇ ધર્મ ધ્યાન કરો." એવાં એવાં સુવાકયોથી તેમને ધર્મ કાર્યમાં વધારે ઉત્સાહ આપવો. ટુંકમાં તેમનું ચિત્ત જેથી પ્રસન્ન રહે તેવાં કાર્યો તેમની આજ્ઞાનુસાર કરવાં એજ સુપુત્રનું લક્ષણ છે. ગુરૂવર્ગની ગણના પણ શાસ્ત્રકારે આ વિષયમાં કરેલી છે. કહ્યું છે કેઃ—

माता पिता कलाचार्य एतेषां ज्ञातयस्तथा ॥
वृद्धा धर्मोपदेष्टारो गुरुवर्गः सतां मतः ॥ १ ॥

માતા, પિતા, કળા શિખવનાર કળાચાર્ય, તેમની જ્ઞાતિ, વૃદ્ધ પુરૂષો, તથા ધર્મના ઉપદેશકો એ સર્વના સમુદાયને સંતોએ ગુરૂ વર્ગ માનેલો છે.

ઉપર જણાવેલ ગુરૂવર્ગનો વિનય તથા બહુમાન કેમ કરવાં તે પણ શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે.

अभ्युत्थानादियोगश्च तदन्ते निभृतासनम् ॥
नामग्रहश्च नास्थाने नावर्णश्रवणं क्वचित् ॥

ગુરૂજન આવે ત્યારે ઉભા થવું, સામા જવું, આસન આપવું અને સુખશાંતિ પૂછવી તથા તે પ્રસન્ન થાય તેમ વર્તવું. તેમની સમીપે નિશ્ચળપણે આસન વાળી બેસવું. તથા અયોગ્ય સ્થળે તેમનું નામ ગ્રહણ કરવું નહિ. પવિત્ર સ્થાને રહી કરેલો મંત્રાક્ષર ફળીભૂત થાય છે, તેમ ગુરુવર્ગનું નામ પણ પવિત્ર રાખવું. વળી કોઈપણ સ્થળે તેમનો અવર્ણવાદ (નિંદા) ન સાંભળવો. જો શક્તિ હોય તો પ્રત્યુત્તર આપી નિંદા કરનારને બોલતો બંધ કરવો, અને જો શક્તિ ન હોય તો તે સ્થાનેથી ઉઠી બીજે ચાલ્યા જવું. આ સર્વ બાહ્ય વિનયના

ગુણ છે; પણ આ બધાની સાથે બહુમાન રાખવું ઘટે છે. બહુમાન એ હૃદયનો અંતરંગ ભક્તિભાવ છે, જે જણાવવાને ઉપર જણાવેલાં સાધનો છે. માટે કદાચ કોઇ કારણ પ્રસંગે વિનયમાં ખામી આવી જાય પણ બહુમાનમાં તો ખામી ન આવવી જોઇએ; કારણ કે ગુરૂવર્ગ આપણી બાહ્ય ક્રિયા કરતાં આપણા ભાવને વધારે જુએ છે, અને પારખી પણ શકે છે. માટે માતા, પિતા તથા ગુરૂવર્ગનો વિનય અને બહુમાન ભાવ સહિત કરવાં, એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

મૂળ–तथा अनुद्वेजनीया प्रवृत्तिरिति.

અર્થ—વળી કોઈને ઉદ્વેગ ન થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી.

ભાવાર્થ:—સ્ત્રી અથવા પુરૂષ કોઇના પણ મનને આપણી પ્રવૃત્તિથી અશાંતિ–ઉદ્વેગ થાય તેવું કાર્ય કરવું નહિ, અથવા તેવું વચન બોલવું નહિ, કારણ કે તેથી પોતાના મનની સ્થિરતા થતી નથી. જેવું કર્મ તેવું ફળ. માટે બીજાને ઉદ્વેગ કરાવનારૂં પ્રવર્તન સર્વથા ત્યજવા લાયક છે. નિરંતર કાર્ય કરતાં અથવા વચન બોલતાં અગાઉ પોતાનાં કાર્યો તથા વચનોની શી અસર થશે, તે પર લક્ષ આપવું ઘટિત છે. આ વાસ્તે પોતાની જીવ્હાને નિયમમાં રાખવી. અમૃત અથવા ઝેર જીભમાં રહેલું છે. જે જીભ મિત્રતા કરાવે છે, તેજ જીભ શત્રુતા કરાવે છે. જીભમાં વશીકરણમંત્ર રહેલો છે, અને મિત્રતા તોડવાનાં કારણો પણ તેમાંજ રહેલાં છે. "બીજાનું ભુંડું બોલી મનુષ્ય આ જીવ્હારૂપ કુહાડાવતી પોતાનોજ નાશ કરે છે." જ્યારે આપણામાં ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો હોય ત્યારે તો સર્વથા મૌનવ્રત ધારણ કરવું, કારણ કે તે સમયમાં એવા શબ્દો બોલી જવાય છે કે જેથી આખી જીંદગી સુધી તે શબ્દો સાલે છે. શસ્ત્રનો ઘા ઝટ રૂઝાય છે, પણ વચનનો કારી ઘા જીંદગી પર્યન્ત રૂઝાતો નથી, માટે બોલતાં પ્હેલાં વિચાર કરો. ભાષાશુદ્ધિ રાખતાં શિખો, કે જેથી જીભ સર્વથા પ્રિય થઈ પડે, આવીજ રીતે કાર્ય કરતાં પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે, "**मनःपूतं चरेत्कार्यम्.**" મનથી પવિત્ર કરેલું કાર્ય કરવું.

આ જગતમાં જે અનર્થ થાય છે તેમાંના ઘણાખરા અવિચારને લીધેજ થાય છે. ઘણા માણસો અમુક કાર્ય કર્યાં પછી તેનું અનિષ્ટ પરિણામ આવશે એવો ભય રાખી નીચે પ્રમાણે બોલતા સાંભળવામાં આવે છે, "જો મેં વિચાર કર્યો હોત તો હું કદી તે કાર્ય કરત નહિ; જો મેં જરા પણ વિચાર કર્યો હોત તો હું કદાપિ તે રીતે વર્તત નહિ; જો મેં એક ક્ષણભર પણ મગજને વિચાર કરવાની તસ્દી આપી હોત, તો તે મૂર્ખતાભરેલો શબ્દ હું ઉચ્ચારત નહિ, અને તે અસભ્ય કાર્ય કદી પણ આચરત નહિ." માટે બાળપણથીજ વિચાર કર્યાં **સિવાય** નહિ બોલવાને તેમજ વિચાર કર્યાં સિવાય કાર્ય નહિ કરવાને તમારી જાતને કેળવો; તો શરીર તેની મેળેજ મનને અનુસરતાં શિખશે, અને અવિચારીપણું જેને લીધે બીજાને ઉદ્વેગ કરાવનારી પ્રવૃત્તિ ઘણે ભાગે થાય છે તેનો નાશ થશે. જૈનશાસ્ત્રમાં કહેલા ચૌદ નિયમોમાં આ પણ એક ઉચ્ચ ઉદ્દેશ રહેલો છે. જ્યારે માણસે નિયમ કરેલો હોય છે ત્યારે મનુષ્ય દરેક કાર્ય કરતાં વિચાર કરે છે કે અમુક કાર્ય કરવાથી મારા નિયમનો તો ભંગ નહિ થાય. એ વિચારથી તેને પ્રમાદ રહિત અવસ્થામાં રહેવું પડે છે. આ મનની અપ્રમત્ત અવસ્થા મોટપણે બહુજ ઉપયોગી થઈ પડે છે, માટે આવી રીતે મનને કેળવવું, અને બીજાને ઉદ્વેગ થાય તેવું કાર્ય કરવું નહિ, અથવા વચન બોલવું નહિ એ સાર છે.

मूळ–तथा भर्तव्यभरणमिति.

અર્થ—વળી જે ભરણપોષણ કરવા યોગ્ય હોય તેનું ભરણ પોષણ કરવું. માતાપિતા, પોતાને આશ્રયીને રહેલા સગાં સંબંધી અને સેવક વર્ગનું પોષણ કરવું એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. તેમાં માતાપિતા, પોતાની સાધ્વી સતી સ્ત્રી અને પુખ્ત ઉમરે નહિ પહોંચેલાં બાળકોનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું. આ સંબંધમાં ટીકાકાર મનુસ્મૃતિનો શ્લોક ટાંકી જણાવે છે કેઃ—

वृद्धौ च मातापितरौ सतीं भार्यां सुतान् शिशून् ।
अप्यकर्म शतं कृत्वा भर्तव्यान् मनुरब्रवीत् ॥

સેંકડો અકર્મ કરીને પણ વૃદ્ધ માતાપિતા, સતી સ્ત્રી, અને નાના બાળકોનું રક્ષણ કરવું એમ **મનુ** કહે છે અને જો પોતાની પાસે ધનસંપત્તિ સારી હોય તો બીજા પણ પોષણ કરવા યોગ્ય છે, એમ શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. વળી મહાભારતમાં **ભીમ** યુધિષ્ઠિરને કહે છે કેઃ--

चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु । श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ॥
सखा दरिद्रो भगिनी व्यपत्या । जातिश्च वृद્धो विधनः कुलीनः॥

"હે વડિલ ! ગૃહસ્થ ધર્મમાં રહેલા અને લક્ષ્મીવાળા તારે તારા ઘરમાં આ ચાર માણસોને પણ રાખી તેમનું પોષણ કરવુંઃ--

"દુઃખી મિત્ર, પ્રજા વગરની પોતાની બ્હેન, પોતાની જાતિનો કોઇ પણ વૃદ્ધ અને ધન રહિત થયેલો કુળવાન પુરુષ; એ ચાર પ્રકારના માણસોનું લક્ષ્મીવાળા ગૃહસ્થે રક્ષણ કરવું ઘટે છે."

માણસે જોખમદારી પોતાના શિર લેતાં પહેલાં બહુજ વિચાર કરવો, અને એકવાર લીધી તો પછી તેનો નિર્વાહ કરવો એ તેનો ધર્મ છે; અને જે લોકો જોખમદારી લઇને બરાબર અદા કરતા નથી, અને ભરણપોષણ કરવા યોગ્ય કુટુંબ વર્ગને નિરાધાર સ્થિતિમાં મુકે છે, તેઓ સ્વકર્તવ્યથી ચૂકે છે. માટે આફત વેઠીને, દુઃખ સહન કરીને, અને પોતાના સુખનો ભોગ આપીને પણ માતાપિતા, સ્ત્રી, બાળક અને પોતાના આશ્રયે પડેલાં સ્વજનોનું રક્ષણ કરવું એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. અહીંયાં પ્રશ્ન થાય છે કે શું તેમને બેઠે બેઠે ખાવા આપી આળસુ અને નિરૂદ્યમી બનાવવા ? તેનો જવાબ શાસ્ત્રકાર જ આપે છે.

મૂળ–तथा यथोचितं विनियोगः

અર્થ—વળી ઉચિત કાર્યમાં રક્ષણીય વર્ગને જોડવો

ભાવાર્થ:—દરેક માણુસે કાંઈ કાર્ય કરવુંજ જોઈએ. આપણામાં કહેવત છે કે 'નવરો બેઠો નખોદ વાળે' આલસ્ય એ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો કટ્ટો શત્રુ છે' અને 'ઉદ્યમ સમાન કોઈ બંધુ નથી.' માટે તેમને કોઈ પણ પ્રકારના ઉદ્યમમાં લગાડવાં. વૃદ્ધ માતપિતાને ધર્મ કાર્યમાં લગાડવાં, અને બીજા સૌને ઉચિત કાર્યમાં જોડવાં. જે માણુસને કાંઇ પણ કામ કરવાનું હોતું નથી, તે પોતાની શક્તિ જુગટા વગેરે અકાર્યમાં વાપરે છે. આવી વર્તણુકથી તે માણુસ નકામો બને છે, અને પોતાના સ્વામી ઉપર દોષ લાવે છે. આવા પ્રકારનો ઉપકાર તે અપકાર સમાન છે. કારણુ કે તેને પોતાના ભરણુપોષણુની ચિંતા રહેતી નથી, તેથી પોતાનો સમય ગમે તેવા અકાર્યમા ગાળતાં શિખે છે. અને તેથી તેની દુર્ગતિ થાય છે. આનું નિમિત્ત કારણુ તેને સહાય આપનાર ઠરે છે. માટે તેવા માણુસને યોગ્ય કામમાં જોડી તેનું ભરણુ પોષણુ કરવું, એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

મૂળ–तथा तत्प्रयोजनेषु बद्धलक्षतेति

અર્થ—વળી તે પોષ્ય–રક્ષણીય વર્ગના પ્રયોજન સંબંધી લક્ષ રાખવું.

ભાવાર્થ—પોષ્ય વર્ગને જે જે કામ સોંપ્યું હોય તે તે કામ તે બરાબર કરે છે કે નહિ તેની બરાબર તપાસ રાખવી. સારૂં કામ કરનારની કદર બુઝવી. કોઇની ભુલ થતી હોય તે સુધારી તેને સિધે માર્ગે ચહડાવવો; આથી કરીને તેઓ પોતાને સોંપેલા કાર્યમાં વધારે લક્ષ આપતા થશે. કારણુ કે જો સ્વામી કામ સોંપીને પછી તે પર લક્ષ ન આપે તો તેઓ ચિંતા રહિત થાય છે, અથવા તેમને પડતી આપત્તિ તરફ લક્ષ ન રાખે તો તેઓ અંદરથી દુઃખી થાય છે, અને તેથી પ્રસન્ન મનથી જેવું કાર્ય કરવું જોઇએ તેવું તેઓ કરતા નથી અને તેથી નુકશાન આખરે પોતાનેજ થાય છે, માટે તેમને સોંપેલાં કાર્યો તરફ સ્વામીએ ધ્યાન રાખવું.

મૂળ–तथा अपायपरिरक्षोद्योग इति

અર્થ:—વળી તે પોષ્યવર્ગની અનર્થ થકી રક્ષા કરવા પ્રયત્ન કરવો.

ભાવાર્થ:—આ લોક તથા પરલોક સંબંધી જે કાંઈ આપત્તિ પોષ્યવર્ગ ઉપર આવી પડે તેનો નાશ કરી તેમને સુખ કરી આપવા સ્વામીએ પોતાથી **બનતો ઉદ્યમ કરવો.** જ્યારે વખત આવે સ્વામી આ રીતે સેવકોનું દુઃખ દુર કરવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારેજ સેવકોનાં મનમાં ખરેખરો ભક્તિભાવ જાગૃત થાય છે. **'યોગ ક્ષેમકરઃ સ્વામી'** સ્વામી **'યોગ'** અને **'ક્ષેમ'** નો કરનાર છે. ન મળેલી વસ્તુ મેળવી આપે તે **'યોગ'** અને મેળવેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરે તે **'ક્ષેમ'**. માટે આ બન્ને કાર્યો સ્વામીએ કરવા ઘટિત છે, ત્યારેજ ખરૂં સ્વામિપાણું મળે છે, અને ત્યારેજ ખરો સેવ્ય સેવક ભાવ દીપી નીકળે છે.

મૂળ–तथा गर्ह्ये ज्ञानस्वगौरवरक्षेति

અર્થ:—પોષ્ય વર્ગનું વર્તન નિન્દનીય થાય, ત્યારે તેનો બરાબર નિર્ધાર કરવો અને પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરવી.

વિવેચન—કોઈપણ કારણથી આપણે એમ સાંભળીએ કે જે વર્ગનું આપણે પોષણ કરીએ છીએ તે વર્ગનું વર્તન નિન્દાયુક્ત થયું છે, તો પ્રથમ તે બાબતનું ચોકસ જ્ઞાન મેળવવું; **કાચા કાન રાખવા નહિ.** તેમજ કેવળ સાંભળેલી વાત ઉપરથી ચોકસ અભિપ્રાય બાંધી લેવો નહિ. બન્ને બાજુઓ સાંભળવી. બચાવમાં તેણે શું કહેવાનું છે તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું. અને **પછી મત બાંધવો,** જગતમાં ત્રણ પ્રકારનાં મિથ્યાજ્ઞાન છે. **સંશય, વિપર્યય,** અને **અનધ્યવસાય.** આ ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાન રહિત તે સત્યજ્ઞાન કહેવાય છે.

'આ આમ છે,' અથવા 'આ આમ નથી' એ રીતે બે વિરૂદ્ધ પ્રકારનું જ્ઞાન એક વસ્તુના સંબંધમાં થાય તેને સંશય જ્ઞાન કહે છે. અગ્નિ ઠંડો છે એવું વિપરિત જ્ઞાન તે વિપર્યય જ્ઞાન કહેવાય છે, આ કાંઇ પણ છે, પણ શું છે તેનો નિર્ધાર ન કરવો તેનું નામ અનધ્યવસાય જ્ઞાન કહે છે. આવાં ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાન રહિત તે સમ્યગ્ જ્ઞાન, તેનાથી સેવકનો દોષ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો.

નિર્ણય કરતાં આપણને તે નિર્દોષ જણાય તો તેને તેના અસલના સ્થાન ઉપર સ્થાપવો, પણ જો દોષયુક્ત જણાય તો લોક તથા પરલોક સંબંધી કાર્યમાં તેને અગ્રેસરપણું ન આપવું. પોતાનું ગૌરવ અથવા માન, પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહે તેમ વર્તવું. "ગૌરવની રક્ષા કરવી," એનો બીજો પણ અર્થ થાય છે. પોતે પ્રથમ કરેલા તેના ગૌરવની–માન પ્રતિષ્ટાની રક્ષા–રાખ કરવી એટલે નાશ કરવો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેને ઉચ્ચપાયરી પરથી નીચે ઉતારી મુકવો. કારણ કે નિન્દનીય વર્તનવાળાને ઉચ્ચપદ આપવાથી પોતાની ઈજત આબરૂને ધક્કો લાગે છે.

મૂળ–तथा देवातिथिदीनजनप्रतिपत्तिः

અર્થ:—દેવ, અતિથિ અને રંક જનની સેવા કરવી.

વિવેચન—કલેશ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મના સેંકડો વિપાકથી મુક્ત થયેલા, અને જેમની દેવતાઓ નિરંતર સ્તુતિ કરે છે, જેમનામાં અનંત વીર્ય અને અનંત સુખ છે, અને જે કરૂણાની મૂર્તિ છે તે દેવ કહેવાય છે. તેમને અજ, અર્હત્, અરૂહન્, અનંત, બુદ્ધ. શંભુ, ઈત્યાદિ નામ આપવામાં આવેલા છે, પણ સર્વ નામ પરમાત્માના ગુણને સૂચવનારાં છે. માટે એવા દેવની નિરંતર ભક્તિ કરવી.

જેઓ સર્વ દિવસોને એક સરખા માને છે, અને ગૃહસ્થની પેઠે તિથિઓમાં ભેદ રાખતા નથી, તે અતિથિ કહેવાય છે. કહ્યું છે કેઃ—

तिथिः पर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
अतिथिं तं विजानीयाच्छेषमभ्यागतं विदुः ॥

જે મહાત્મા પુરૂષોએ પર્વ ઉત્સવ આદિક વિશેષ તિથિઓ ત્યાગ કરી છે, તેમને **અતિથિ** સાધુ જાણવા, અને બાકીનાને **અભ્યાગત** કહેવા.

આવા સાધુ મુનિરાજોની યથાશક્તિ ભક્તિ કરવી, અને અન્નપાન આપી આદરસત્કાર કરવો; કારણ કે તીર્થંકરો અને કેવળજ્ઞાનીઓના અભાવે તેઓ જ્ઞાનના રક્ષણ કરનારા અને પરંપરાને

સાચવી રાખનારા છે. જ્ઞાન મેળવવાના ત્રણ રસ્તા છે. ધન, વિદ્યા અને ગુરૂપાદ શુશ્રૂષા–ગુરૂ ભક્તિ, તેમાં ત્રીજો સૌથી ઉત્તમ છે. જ્યારે શિષ્યની ભક્તિથી ગુરૂ પ્રસન્ન થાય છે ત્યારેજ તેમના હૃદયમાંથી જ્ઞાનપ્રવાહ વહે છે, અને ત્યારેજ અલ્પ સમયમાં શિષ્ય પણ જ્ઞાની બને છે. માટે ગુરૂકૃપા મેળવવાને તેમની તન, મન અને ધનથી ભક્તિ કરવી એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

વળી જે લોકોની શક્તિ ક્ષીણ થઇ ગઈ હોય, અને જેઓ ગરીબ સ્થિતિમાં આવી ગયા હોય તેવા દીન-રંક જનને ધન આપવું એ ગૃહસ્થનો ઉચિત ધર્મ છે. **આત્માનો આનંદ સ્વભાવ ખીલવવાને દાન જેવો એક પણ ઉત્તમ માર્ગ નથી.** બીજાનું દુઃખ દેખીને તમારા મનમાં દયા વસે ત્યારે તમે તે દુઃખીનું દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરો છો. તેથી તમને તથા દાન લેનારને બંનેને આનંદ થાય છે. દાન તે તો દૈવી ગુણ છે; શાસ્ત્રમાં ધનની ત્રણ ગતિઓ કહેલી છે; દાન, ભોગ, અને નાશ, જેઓ પરોપકારાર્થે ધનનો દાનમાં વ્યય કરતા નથી, અથવા સ્વાર્થે ધન ખરચતા નથી, તેમના ધનની ત્રીજી ગતિ એટલે નાશ થાય છે, માટે પ્રસંગ મળતાં યથાશક્તિ દાન કરવું, કારણ કે ધન મરણ સમયે આપણી સાથે આવતું નથી, પણ ધન આપવાથી વૃદ્ધિ **પામેલી દયાવૃત્તિ** તો સાથે આવે છે. માટે દીનનો તિરસ્કાર નહિ કરતાં **સ્વશક્તિ અનુસાર** તેનો ઉદ્ધાર કરવો.

આ રીતે દેવ, અતિથિ અને દીનની સેવા કરવી. તેમાં પણઃ-

મૂળ–तदौचित्याबाधनमुत्तमानिदर्शनेनेति ।

અર્થઃ—દેવાદિના ઔચિત્યનું ઉલ્લંઘન ન કરવું, અને ઉત્તમ પુરૂષના ઉદાહરણે ચાલવું.

ભાવાર્થઃ—સેવા કરવી એમ આપણે જણાવી ગયા છીએ. પણ તે ઉપરથી બધાની એક રીતે સેવા કરવી એમ ન સમજવું. પાત્રભેદે ભક્તિનો ભેદ સમજવો. સેવાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય એમ ત્રણ પ્રકાર છે. દેવની ઉત્તમ પ્રકારે, અતિથિની મધ્યમ પ્રકારે,

અને દીનની જઘન્ય પ્રકારે સેવા કરવી એવો આ સૂત્રનો ફલિતાર્થ છે. દરેક ઠેકાણે ઉચિતપણું તો વિચારવું. જ્યાં ઉચિતતા નથી, ત્યાં અનેક સદ્ગુણો પણ ક્ષણવારમાં નાશ પામે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જેનો જેવો વિનય કરવો ઘટે તેનો તેવો વિનય કરવો. ઉચિતપણાના સંબંધમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે:—

औचित्यमेकमेकत्र गुणानां राशिरेकतः
विशीर्यते गुणग्रामः औचित्यपरिवर्जितः ॥

એક જગ્યાએ એકલું ઔચિત્ય મૂકો, અને એક જગ્યાએ સર્વ ગુણનો સમૂહ મૂકો, છતાં ઔચિત્ય રહિત ગુણનો સમૂહ નાશ પામશે. માટે જ્યાં જેને ઘટે તેવું તેને સન્માન આપવું એજ સાર છે.

આ બાબત આપણે શી રીતે જાણીએ ? તો તેના જવાબમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ઉત્તમ પુરૂષના દૃષ્ટાન્તથી. જે પુરૂષો બીજા લોકોથી અતિશય શ્રેષ્ઠ રીતે વર્તે, તથા પરોપકારી અને પ્રિયવચનવાળા હોય, તેમને ઉત્તમ પુરૂષ કહેવાય છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ નીતિશતકમાં લખે છે કેઃ—

मनसि वचसि काये पुण्यपियूषपूर्णाः
त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्तः सन्तः कियन्तः ॥

મન, વચન અને કાયાથી સુકૃત કરી પુણ્ય રૂપી અમૃતથી ભરેલા. અને ઉપકારો કરી ત્રણે ભુવનને આનંદ આપનારા, પારકાના સ્વલ્પ ગુણને પર્વત તુલ્ય માની, પોતાના હૃદયમાં પ્રસન્ન થનારા સન્ત પુરૂષો આ જગતમાં વિરલા છે. આવા ઉત્તમ પુરૂષોને અનુસરવાથી માણસનું મન ઉદાર થાય છે, અને તેની પ્રકૃતિ વિકારવાળી થતી નથી, માટે એવા સત્પુરૂષોનો સમાગમ કરી ઔચિત્ય શિખવું, અને શિખ્યા પછી તેનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

હવે ભોજન કેવી રીતે કરવું તે જણાવે છે.

મૂળ—तथा सात्म्यतः कालभोजनमिति ॥

અર્થ:–વળી પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે એવી રીતે યોગ્ય કાળે ભોજન કરવું.

ભાવાર્થ:—જે પુરૂષ પોતાની પ્રકૃતિને અનુકુળ અન્નપાન લે છે તેજ સુખી થાય છે. જે અવસરે ભુખ લાગી હોય તે અવસરે ભોજન કરવું તેને કાળભોજન કહેવાય છે. પ્રકૃતિ અનુકૂળ અન્નપાન લેવું તેને સાત્મ્ય ભોજન કહે છે. લૌકીક શાસ્ત્રમાં એમ કહેલું છે કે જન્મથી આરંભી સાત્મ્યપણે ખાધેલું વિષ પણ પથ્ય થાય છે, અને અસાત્મ્યપણે ખાધેલું પથ્ય પણ પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ થાય છે. માણસની પ્રકૃતિનો આધાર વય, બળ, દેશ કાળ વગેરે ઘણી બાબતો પર રહેલો છે. માટે આ બધાનો વિચાર કરીને જે અન્નપાન લેવામાં આવે છે તે સર્વ બરાબર પચી જઇ શરીરને મજબૂત બનાવે છે. બળવાન પુરૂષને ગમે તેવી ખાધેલી વસ્તુ પથ્ય થાય છે એમ ધારી, કાલકૂટ ઝેર ન ખાવું કારણ કે ઝેરને ઉતારનારો માણુસ પણ કોઇક સમય ઝેરથી મરણ પામે છે. જે માણુસ ભુખ્યો નથી, તે અમૃત ખાય તો પણ વિષરૂપ થાય છે. ભુખનો સમય વીત્યા પછી ખાવામાં આવે તો અરૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બરાબર ખવાતું નથી. અગ્નિ શાંત પડયા પછી લાકડાં શું કરી શકે ! કાંઈ પણ કરી શકે નહિ. તેમ વખત ગયે, જઠરાગ્નિ મંદ પડયા પછી ખાધેલું ભોજન કાષ્ઠરૂપ થાય છે, અને અવગુણ કરે છે, માટે જે વખતે બરાબર ભુખ લાગે તે જ વખતે ભોજન કરવું એ સાર છે.

આ સંબંધમાં ભાવમિશ્ર લખે છે કેઃ–

क्षुत्संभवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोन्नकाल उदाहृतः ॥
भोजनेच्छाविघातात्स्यादंगमर्दोरुचिः श्रमः ॥
तन्द्रालोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥

રસદોષ અને મળ પાકી જાય ત્યારે ભુખ લાગે છે માટે સમય

થયો હોય કે ન થયો હોય, તો પણ ભુખ લાગે ત્યારે જમવાનો સમય થયો છે એમ સમજવું; આ પ્રમાણે ભુખ લાગે ત્યારે ન ખાવામાં આવે તો શરીર તોડાય છે, અરૂચિ અને કંટાળો આવે છે; આલસ્ય આવે છે, આંખો નબળી પડે છે. ધાતુ બળવા લાગે છે. અને બળનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે ભુખ્યા રહેવાથી થતી પીડા ન થાય, તેમજ અજીર્ણ પણ ન થાય તેવા સમયે ખાવું.

મૂળઃ–तथा लौल्यतात्याग इति ।

અર્થ:—વળી લોલુપતાનો ત્યાગ કરવો.

ભાવાર્થ:—પ્રકૃતિને અનુકૂળ પડે તેમ વેળાસર ભોજન કરવામાં પણ અધિક લોલુપપણું ન રાખવું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ખાધરા અથવા અકરાંતીઆની પેઠે ઠાંસી ઠાંસીને શરીરમાં ન ભરવું. સામાન્ય ખોરાક હોય કે મિષ્ટ હોય તો પણ નિયમ પ્રમાણે મિતાહાર કરવો. દુનિયામાં જે રોગો ખાધા સંબંધી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંના ઘણાખરા અધિક ભોજનથી થાય છે. અધિક ખાવાથી ઉલટી, ઝાડો કે મરણ એ ત્રણમાંનું એક પરિણામ આવે છે. એટલે તે અન્ન પચતું નથી; માટે મિતાહારપણે જમવું. સવારમાં એવી રીતે જમવું કે સાંજરે જઠરાગ્નિ મંદ ન પડી જાય, અને સાંજરે એવી રીતે જમવું કે બીજે દિવસે સવારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રહે. સાંજરે તો અવશ્ય રૂચિ કરતાં પણ કાંઈક ન્યૂન જમવું. કારણ કે રાત્રિએ શયન કરવાથી સાંજરે ખાધેલા અન્નને પચવાનો અવસર મળતો નથી, કેમકે ઉંઘમાં સર્વ અવયવો સ્તબ્ધ થઇ જાય છે તેથી તેમનો વ્યાપાર થતો નથી. માટે અન્ન પચાવવામાં હરકત આવે છે. અને નિદ્રા પણ બરાબર આવતી નથી. માટે જે લોકો રાત્રિભોજન કરે છે તેમને આ બાબતથી ચેતવાની જરૂર છે. ભોજનના પરિમાણ વિષે કોઇ પણ ખાસ સિદ્ધાંત નથી. જેટલું પોતાની જઠરાગ્નિ પચાવી શકે તેટલું જમવું, એટલે સુખેથી જેટલું પચી શકે તેટલો આહાર લેવો; કારણ કે હદ ઉપરાંત જમવાથી જઠરાગ્નિ તથા શરીર બગડે છે. તે જ રીતે જેની જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તે જો થોડું જમે તો

પણ દેહ દુર્બળ થાય છે. જે માણસ થાકી ગયો હોય તેણે જરૂર થોડું ભોજન લેવું; નહિ તો ઉલટી થાય છે અથવા તાવ આવે છે. વળી થાકેલા માણસે એકદમ અન્નપાન ન લેવું, કારણ કે તેથી અનેક પ્રકારના રોગો ઉદ્ભવે છે. માટે કસરત કર્યા પછી અથવા કોઇ પણ પ્રકારનો શ્રમ થયા પછી, અથવા દૂરથી ચાલીને આવ્યા પછી થોડીવાર વિશ્રાંતિ લેઇને પાણી પીવું અને ભોજન કરવું.

મૂળ:—तथा—अजीर्णे अभोजनमिति ॥

અર્થ:—વળી અજીર્ણ થયે ભોજન કરવું નહિ.

ભાવાર્થ:—પ્રથમ ખાધેલું જ્યાં સુધી જીર્ણ ન થાય એટલે બરાબર પચે નહિ ત્યાં સુધી બીજી વખત નજ જમવું. જ્યાં સુધી અન્ન બરાબર પચ્યું નથી ત્યાં સુધી જો ભોજન લેવામાં આવે તો સર્વ રોગનું મૂળ જે અજીર્ણ તે થાય છે. જેમ અગ્નિ ઉપર એક લાકડાનો કકડો મુકવામાં આવ્યો હોય તે લાકડાનો કકડો બરાબર બળી રહે તે પહેલાં જો બીજો મોટો લાકડાનો કકડો ઉપર રાખવામાં આવે છે, તો તે અગ્નિ એટલા બધાને બાળવાને અશકત હોવાથી મંદ પડી જાય છે, તેવીજ રીતે ઉપરા ઉપરી વધારે ભોજન ખાવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, અને જઠરાગ્નિ મંદ પડી એટલે ખાધું પચે નહિ. અને તેથી ખાધેલાનું લોહી થાય નહિ, લોહીનું વીર્ય થાય નહિ. વીર્ય જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત રાખે છે, તેના અભાવે જઠરાગ્નિ વધારે મંદ થતી જાય. આ પ્રમાણે અનર્થની પરંપરા ઉત્પન્ન થાય, કહ્યું છે કે:—

अजीर्णप्रभवा रोगास्तत्राजीर्णं चतुर्विधम् ।
आमं विदग्धं विष्टब्धं रसशेषं तथापरम् ॥ १ ॥
आमे तु द्रवगन्धित्वं विदग्धे धूमगन्धिता ।
विष्टब्धे गात्रभंगोत्र रसशेषे तु जाडयता ॥ २ ॥

રોગો અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે અજીર્ણ ચાર પ્રકારનું છે. આમ અજીર્ણ, વિદગ્ધ અજીર્ણ, વિષ્ટબ્ધ અજીર્ણ અને રસ અજીર્ણ; ઝાડો નરમ આવે અને કોહેલી વસ્તુના જેવો ગંધ આવે ત્યારે આમ અજીર્ણ થયું એમ સમજવું. કોઇ ખરાબ વસ્તુને બાળવાથી

નીકળતા ધુમાડાની દુર્ગંધ જેવી જેની વિષ્ટામાં ગંધ હોય તે વિદગ્ધ અજીર્ણ જાણવું. જ્યારે શરીરના અવયવો ઢીલા પડી જાય ત્યારે વિષ્ટબ્ધ અજીર્ણ છે એમ માનવું. જ્યારે શરીરમાં આલસ્ય આવી જાય, અને ચપળતા ન રહે ત્યારે રસ અજીર્ણ થયું છે એમ ગણવું. આ રીતે અજીર્ણ આપણા જાણવામાં આવે છે.

અજીર્ણ થયું હોય ત્યારે નીચે લખેલાં ચિન્હો પણ જોવામાં આવે છે:—

मलवातयोर्विगंधो विड्भेदो गात्रगौरवमरुच्यम् ।
अविशुद्धश्चोद्गारः षडजीर्णव्यक्तलिंगानि ॥

(૧) મળનો ગંધ વિપરિત થાય, (૨) વાયુની ગંધ વિપરિત થાય, (૩) વિષ્ટામાં ભેદ પડે, (૪) શરીર ભારે ભારે લાગે, (૫) ભોજન ઉપર અરૂચિ થાય, (૬) ખરાબ ઓડકાર આવે. આ છ લક્ષણો અજીર્ણ થયું છે એમ સૂચવે છે. હવે અજીર્ણનાં શાં પરિણામ આવે છે તે જણાવે છે:—

मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मरणं वाप्यजीर्णतः ॥

મુર્ચ્છા આવે, લવારો થાય, બકારી થાય, અતિશય પરસેવો થાય, શરીરનું ઢીલાપણું થાય કે જેથી ઉઠવા બેસવામાં ચિત્ત લાગે નહિ, ભ્રમ (ચકકરી) થાય; વગેરે ઉપદ્રવો અજીર્ણથી થાય, અને જો વેળાસર ચેતવામાં ન આવે તો અજીર્ણથી મૃત્યુ પણ થાય છે. આવું અજીર્ણ થયું હોય ત્યારે ન ખાવું. કારણ કે ઘણા રોગોનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય લંઘનમાં રહેલું છે. ત્યારે ખાવાનો વખત થયો છે એની આપણને શી રીતે સમજણ પડે તે સંબંધી વાગ્ભટ લખે છે કે:—

प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमल दोषे स्वपथगे ।
विशुद्धे चोद्गारे क्षुदुपगमने वातेऽनुसरति ॥ १ ॥
तथाग्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ ।
प्रयुञ्जीताहारं विधिनियमितः कालः स हि मतः ॥२॥

મળ મૂત્રનો ત્યાગ, મનની પ્રસન્નતા, દોષો (વાત પિત્ત અને કફ) પોત પોતાના માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ. ઓડકારની શુદ્ધતા, ક્ષુધાની સ્ફૂર્તિ, વાયુની યથાયોગ્ય ગતિ, જઠરાગ્નિની તેજતા, શરીરનું હલકાપણું, અને ઇંદ્રિયોની નિર્મળતા, એટલી બાબતો જ્યારે થાય ત્યારે ભોજન કરવું; આજકાલ લોકો આવી બાબતો તરફ બિલકુલ લક્ષ આપતા નથી, અને તેથીજ જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ ફેરવીએ છીએ ત્યાં ફીકકા પડી ગયેલા ચહેરાવાળા, નિર્બળ બાંધાના, અને પુરૂષાર્થહીન મનુષ્યો આપણને જણાય છે. તેમાંનું એક કારણ નિયમસર અને મિતાહાર ભોજનની ખામી છે એ આ ઉપરથી સમજવું ઘટે છે.

મૂળ—तथा बलापाये प्रतिक्रियेति ॥

અર્થ:—વળી બળનો નાશ થાય ત્યારે તેનો ઉપાય કરવો.

ભાવાર્થ:—જ્યારે આપણું શરીર નિર્બળ થતું ભાસે ત્યારે પ્રથમ તો શા કારણથી તેની તેવી સ્થિતિ થઈ તે કારણ શોધવું અને તે કારણ પ્રથમ તો દૂર કરવું. જો શરીરના બળને ઘટાડે એવા પરિશ્રમથી શરીર નિર્બળ થયું હોય તો તેવા પરિશ્રમનો ત્યાગ કરવો. હલકો સાત્વિક આહાર લેવો, અને બીજા પણ બળ આવે તેવા ઉપાય કરવા. કારણ કે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે **बलमूलं हि जीवितम् ॥** બળ જીવતરનું મૂળ છે, અને શરીર એજ પ્રથમ ધર્મસાધન છે. માટે શારીરિક બળને જેમ હાનિ ન પ્હોંચે તેમ પ્રવર્તવું. કોઇ પણ સમયે વ્યાધિની ઉપેક્ષા કરવી નહિ. કહ્યું છે કે **वर्धमानं व्याधिं जयन्तं शत्रुं नोपेक्षस्व.** વધતા વ્યાધિની અને જીવતા શત્રુની બેદરકારી કરવી નહિ. સ્હેજ ઉપાય કરવાથી જે વ્યાધિનો નાશ થઈ શકે તેમ હોય તેને વધવા દઇએ તો આખરે એવી સ્થિતિ આવે કે ગમે તે ઉપાયો કરતાં તે શમે નહિ અને મૃત્યુ નિપજે. માટે વ્યાધિ થતાં વારજ ઉપાય લેવા, અને શરીરને તંદુરસ્ત અને નિરોગી રાખવું એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. માણસોના બળનો નાશ થવાનાં અનેક કારણો છે, પણ તેમાં મુખ્ય વીર્યનો અઘટિત વ્યય જ છે. વીર્ય એ મનુષ્યના શરીરનો

રાજા છે. જેમ રાજા વગરનું રાજ્ય નિર્થક છે, અને તે રાજ્યમાં અંધાધુંધી ચાલે છે, તેજ રીતે વીર્ય વગરનો મનુષ્ય નિસ્તેજ દેખાય છે, અને તેના આખા શરીરમાં અનેક પ્રકારના રોગો ઉદ્ભવે છે. સાત ધાતુઓમાં વીર્ય પ્રધાન છે. તેનાથી શરીરના સર્વ યંત્રો ચાલે છે. અને વીર્ય જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત રાખે છે માટે તેનો અઘટિત વ્યય ન થાય તે ઉપર દરેક આત્મહિતાર્થીઓ લક્ષ આપવું. બાળ લગ્નથી, કુસંગથી, શૃગારી અને કામોત્તેજક કથાઓ તથા નાટકોથી આ પરિણામ આવ્યું છે. માટે તે બાબતમાં ચેતવાની ખાસ જરૂર છે.

मूळ–तथा अदेशकालचर्यापरिहार इति ।

અર્થ:—વળી અઘટિત દેશ તથા કાળમાં વિચરવું નહિ.

ભાવાર્થ:—જે દેશમાં ચોર વગેરેનો ઉપદ્રવ હોય, જે દેશમાં લડાઇ ચાલતી હોય, જે દેશના આચાર વિચાર બહુજ મલીન હોય તેવા દેશમાં જવું નહિ, તેમજ જે સમયમાં દુકાળ વર્તતો હોય અથવા મરકી આદિ ભયંકર રોગોનો ફેલાવો થતો હોય તેવા સમયમાં તે સ્થાનમાં વસવું નહિ, પણ જ્યાં સુકાળ હોય અથવા જ્યાં રોગનો ઉપદ્રવ ન હોય તે સ્થાનમાં જઈ વસવું. કારણ કે જો તેમ ન કરીએ તો જાન માલને નુકશાન થવાનો ભય રહે છે. આ ઉપરથી એક બાબત એ સિદ્ધ થાય છે કે અસલના સમયમાં જો કે શાસ્ત્રકારો શરીરને તુચ્છ ગણતા હતા, તો પણ ધર્મનું ઉત્તમ સાધન હોવાથી તેનું રક્ષણ કરવાને સતત ઉપદેશ કરતા હતા. "Light on the Path." એ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે;—

"Kill out *desire* of life but respect life, as those do who desire it **જીવન તૃષ્ણાનો** નાશ કરો, પણ જેમને જીવતૃષ્ણા છે તેઓ જે રીતે જીંદગીને મહત્ત્વની ગણે છે તેમ તમે પણ મહત્ત્વની ગણો. શરીર ઉપરથી મૂર્છા ઉતારવા છતાં પણ તેનું રક્ષણ કરો. કારણ કે આ ભૂમિકામાં શરીર એજ ધર્મનું પ્રથમ સાધન છે.

मूळ–तथा यथोचिता लोकयात्रेति ॥

અર્થ:—પોતાને અનુકુળ લોકયાત્રા કરવી.

ભાવાર્થ—જેને જેમ ઘટે તેમ લોકના ચિત્તને અનુસરવા રૂપ વ્યવહાર કરવો. કારણ કે જો તેમ ન કરે તો લોકોમાં પોતાની અવગણના થાય. અને લોકો તેને વિષે હલકો અભિપ્રાય, બાંધે, તેનું કારણ પોતેજ થયો કહેવાય. આથી કરીને પોતાનામાં રહેલા બીજા સારા ગુણની છાપ પણ બીજા મનુષ્યો પર પાડી શકે નહિ. માટે લોકવ્યવહારને પણ માન આપવું કહ્યું છે કેઃ—

लोकः खल्वाधारः सर्वेषां धर्मचारिणां यस्मात् ।
तस्माल्लोकविरुद्धं धर्मविरुद्धं संत्याज्यम् ॥

ધર્મ માર્ગને વિષે ચાલનારા સર્વ પુરૂષોને લોક વ્યવહાર ખરેખર આધાર છે, માટે જે લોક વિરૂદ્ધ તથા ધર્મ વિરૂદ્ધ હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

मूळ—तथा हीनेषु हीनक्रमः ॥

અર્થ:—હીનની સાથે ઓછો વ્યવહાર રાખવો.

ભાવાર્થ:—પોતાના કર્મ દોષથી જાતિ વિદ્યા વગેરે બાબતોમાં નીચતાને પામેલા હીન લોકો સાથે વ્યવહાર ઓછો કરવો; પણ સર્વથા તેમનો તિરસ્કાર કરવો નહિ. આપણે મદના વિષયમાં વિચારી ગયા કે જે માણસ વિદ્યા જાતિ વગેરેનો મદ કરે છે તે માણસ બીજા ભવમાં તેથી હીન જન્મે છે. માટે બીજામા કાંઈ પણ દોષ હોય તો, તે કર્મની વિચિત્ર ગતિ છે, એમ માની તેના પર દયા લાવવી જોઇએ છે. ગુણી માણસ અવગુણીથી સર્વથા વિમુખ રહે તો અવગુણી તેના ગુણનો લાભ લઇ શકે નહિ. પણ જો ગુણીની અવગુણી ઉપર જરા પણ રહેમ નજર હોય તો અવગુણી પણ આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાની ભુલ સમજે, અને ગુણી પુરૂષોનું અનુકરણ કરી પોતાનો દોષ દૂર કરવા સમર્થ થાય. એકદમ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી. પ્રથમ ગુણ ઉપર રાગ ગાય છે, અને પછી તે ગુણ ગ્રહણ કરવાને લલચાય છે. પણ તેવા માણસ સાથે ઓછો સંબંધ

રાખવો, કારણકે વધારે સંબંધ રાખવાથી આપણને પણ દુરાચરણમાં પડવાનો સંભવ રહે છે. આ સામાન્ય ગૃહસ્થ ધર્મને આશ્રયી લખેલું છે, એ ભુલવું જોઇતું નથી.

मूळ—तथा अतिसंगवर्जनमिति ॥

અર્થ:—વળી અતિશય પરિચયનો ત્યાગ કરવો.

ભાવાર્થ—સર્વની સાથે અતિ પરિચય કરવો નહિ, કારણ કે અતિશય પરિચયને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. જે વસ્તુ આપણને પ્રથમ દર્શને આનંદજનક લાગે છે, તેના સંબંધમાં આપણે જ્યારે વધારે આવીએ છીએ, ત્યારે તે વસ્તુ ઉપરની આપણી પ્રીતિ ઓછી થાય છે. તેવીજ રીતે માણસના સંબંધમાં પણ બને છે. શૂરવીર તેના નોકર આગળ શૂરવીર નથી. આવી રીતે અતિ પરિચય થવાથી ગુણીજન વિષેની આપણી ભકિત ન્યૂન થાય છે. કહ્યું છે કેઃ—

अतिपरिचयादवज्ञा भवति विशिष्टेपि वस्तुनि प्रायः ॥
लोकः प्रयागवासी कूपे स्नानं सदा कुरुते ॥ १ ॥

અતિશય પરિચય કરવાથી સારી વસ્તુ વિષે પણ ઘણે ભાગે અવગણના થાય છે. દાખલા તરીકે પ્રયાગ તીર્થમાં રહેનારા લોકો ગંગામાં સ્નાન કરવું છોડી દઇને નિરંતર કૂવાના પાણીથી સ્નાન કરે છે. માટે અતિ પરિચય ન કરવો; જેવો જેની સાથે ઘટે તેવો સહવાસ કરવો, એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

मूळ—तथा वृत्तस्थज्ञानवृद्धसेवेति ।

અર્થ:—વૃત્તમાં રહેલા અને જ્ઞાને કરી વૃદ્ધ માણસોની સેવા કરવી.

ભાવાર્થ—સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ, અને દુરાચારથી નિવૃત્તિ, તેને વ્રત કહે છે. અને આ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તે બેનો વિભાગ કરવો તેનું નામ જ્ઞાન. તેનું વ્રત અને જ્ઞાન ધરાવનારા પુરૂષોની સેવા કરવી. આ જગતમાં એવો નિયમ છે કે માણસ જેવી ઉચ્ચ ભાવના રાખે તેવો તે થાય. જેની

સેવા કરે તેના ગુણ પોતે ગ્રહણ કરે; માણસ જેના વિચાર કરેછે તેના જેવો તે થાય છે. માટે આવા ઉચ્ચ પુરૂષોની ભકિત કરવી, અને તેમના ગુણનું કીર્તન કરવું. દારિદ્રીની સેવાથી દારિદ્રય પ્રાપ્ત થાય, અને સમર્થની સેવા કરવાથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય, તેમ સારા ગુણ અને ક્રિયાવાળાની સેવા કરવાથી સારા ગુણ અને ક્રિયા આપણામાં સ્વાભાવિક રીતે આવે છે.

उपदेशः शुभो नित्यं दर्शनं धर्मचारिणाम् ॥
स्थाने विनय इत्येतत्साधुसेवाफलं महत् ॥ ? ॥

ધર્માચારી પુરૂષોનો શુભ ઉપદેશ સાંભળવો, તથા નિત્ય તેમનું દર્શન કરવું. અને યોગ્ય સ્થાને તેમનો વિનય કરવો. સત્પુરૂષોની સેવા કરવાનું ફળ મોટું કહેલું છે. મહા પુણ્યોદય વિના સત્પુરૂષોની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

મૂળ-तथा परस्परानुपघातेनान्योन्यानुबद्धात्रिवर्गप्रतिपत्तिरिति ॥

અર્થ:—વળી એક બીજાને પરસ્પર વિરોધ ન આવે તેવી રીતે ધર્મ અર્થ અને કામનો સ્વીકાર કરવો.

ભાવાર્થ:—ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ સમજવો. જેથી સારી ગતિ અને મોક્ષ થાય તેને ધર્મ કહીએ. વળી ધર્મજ મોક્ષ અર્થ અને કામને આપવાવાળો છે. પટ્ પુરૂષ ચરિત્રમાં કહ્યું છેકે:—

अर्थः कामश्च मोक्षश्च प्रवर्तन्ते यतस्त्रयः ॥
स श्री धर्मः कथं न स्यात् करणीयः सदा नृणाम् ॥

અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ત્રણે પુરૂષાર્થો ધર્મથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તો તેવો ધર્મ મનુષ્યોને અહર્નિશ કરવા લાયક કેમ ન થાય? અર્થાત્ હમેશ ધર્મ કરવો જોઈએ. જેનાથી વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક સર્વ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય તે અર્થ કહેવાય. જ્યાં સુધી મનુષ્ય સંસારવ્યવહારમાં છે ત્યાં સુધી ધન પેદા કરવું એ તેનું કર્તવ્ય છે. જે માણસ સંસારમાં રહી ધન પેદા કરવાને પ્રયત્ન કરતો નથી, અને બીજા ઉપર આધાર રાખી બેસે છે, તે કામ અને

ધર્મ સાધી શકતો નથી. કારણકે ધન વિના પોતાની મનોવૃત્તિનેઅનુકૂળ પદાર્થો મળી શકે નહિ, તેમજ દાન પણ કરી શકાય નહિ,અને આજીવિકાને વાસ્તે અહર્નિશ ચિંતાતુર રહેવું પડે. તેથી તેનું ધર્મ-ધ્યાનમાં પણ મન લાગે નહિ. માટે પરસ્પર એક બીજાને હરકત ન આવે તેમ ત્રણે પુરૂષાર્થ સાધવા. જે પુરૂષ ધર્મ અને અર્થનો ઉપઘાત કરી કેવળ કામમાં-વિષયાસક્તિમાં તલ્લીન રહે છે, તે વનના હાથીની માફક દુઃખ પામે છે. વળી જે માણુસ અન્યાયથી ધન પેદા કરે તો તે ધન સર્વ સગાંઓ ભોગવે છે, પણ પાપનો પાત્ર એકલો પોતે બને છે; માટે ધર્મનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેવી રીતે ન્યાય રીતિથી જે ધન મળે તેમાં સંતોષ માનવો; પણ અન્યાય માર્ગનું સેવન કરવું નહિ. કારણકે તેથી પરભવમાં મહાદુઃખ ભોગવવાં પડે છે. વાવવા માટે રાખેલું બી ખાઇ જનાર કણબી જેમ દુઃખ પામે છે, તેમ આ મનુષ્યજન્મ રૂપ બીજને પાપકૃત્ય કરી ગુમાવનાર દુઃખી થાય છે. માટે પરભવ સંબંધી અથવા આગામિ કાળ સંબંધી સુખને વિરોધ ન આવે તેમ આ લોકમાં સુખ ભોગવે છે, તે પુરૂષ નિશ્ચયે સુખી થાય છે. માટે ધર્મ ભાવનાને હૃદયમાંથી વિસાર્યા સિવાય બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોએ અર્થ અને કામને સેવવા.

સંસારમાં રહીને જો ધન અને કામની ઈચ્છા ન રાખે તો તેને યતિવ્રત અંગીકાર કરવું એજ કલ્યાણકારી છે. પણ ગૃહસ્થાવાસમાં રહે તો તો ધન પેદા કરવું, અને ઇચ્છિત પદાર્થની તૃપ્તિ કરવી એ શ્રેયકારી છે.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગૃહસ્થે ધન **ન્યાય માર્ગે** પેદા કરવું, અને નીચે જણાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણુસોના અવગુણથી દૂર રહેવું. તે ત્રણને **તાદાત્વિક**, **મૂલહર**, અને **કદર્ય** કહેવામાં આવે છે; તેમના પર ઝટ આફત આવી પડે છે.

(૧) જે માણુસ કાંઇ પણ વિચાર કર્યા સિવાય ઉત્પન્ન થએલા દ્રવ્યનો અઘટિત વ્યય કરે છે તે તાદાત્વિક કહેવાય છે. બાપદાદાએ એકઠું કરેલું દ્રવ્ય જે અન્યાય માર્ગે ઉડાવી દે છે તે મૂલહર કહેવાય છે. અને જે માણુસ સેવકોને પીડા કરીને, તથા પોતાને પણ

દુઃખ ઉપજાવીને ધનનો સંચય કરે છે, પણ કોઇ સન્માર્ગે વાપરતો નથી; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો–જે ધનનો દાન કે ઉપભોગ કરતો નથી, તેને કદર્ય (કંજુસ) કહેવાય છે. પ્રથમ જણાવેલા તાદાત્વિક તથા મૂળહારને ઉત્તર અવસ્થામાં બહુજ દુઃખ ખમવું પડે છે અને તેમનું કલ્યાણ થતું નથી. કારણ કે આપણે ઉપર વિચાર કરી ગયા તેમ ધન વિના ધર્મ તથા કામ રૂપ બે પુરૂષાર્થ સાધી શકાતા નથી. અને જે કૃપણ છે તેનું ધન કાં તો ભાગીદારના હાથમાં જશે, કાં તો ચોર લુંટી જશે, કાં તો અગ્નિ નાશ કરશે. માટે આ ત્રણ પ્રકારના પુરૂષોના દોષ વિચારી ધનનું બરાબર રક્ષણ કરવું અને યથાશક્તિ સન્માર્ગે વાપરવું.

હવે જે પુરૂષ કેવળ કામાસક્ત છે, જેની ઇન્દ્રિયો પોતાને વશ નથી, તેના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે એવા પુરૂષનાં ધર્મ, ધન ને શરીર પરવશ હોય છે, સ્ત્રીમાં અત્યંત આસક્તિવાળા વિષય લોલુપી જીવો સત્વર નાશ પામે છે. કામ (મૈથુનાભિલાષા) ઉપર નિગ્રહ મેળવવો એ કામ સરલ નથી. પણ ગૃહસ્થાવાસમાં રહી ધીમે ધીમે તેનાપર નિગ્રહ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. જે મનુષ્યે તે વૃત્તિને જીતી તે જગતમાં દેવ સમાન છે.

માટે ધર્મ, અર્થ અને કામને પરસ્પર બાધ ન લાગે તેવી રીતે ગૃહસ્થીએ પ્રવૃત્તિ કરવી એજ સાર છે. અને જો પરસ્પર બાધ લાગે તેમ હોય તો કોનો ત્યાગ કરવો ? એ જણાવતાં ગ્રંથકાર લખે છે કેઃ–

तथा-अन्यतरबाधासंभवे मूलाबाधेति ॥

અર્થ:—વળી ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણમાંથી હરકોઇને હરકતનો સંભવ થાય તો **મૂળ પુરૂષાર્થને હરકત ન થવા દેવી.**

ભાવાર્થ:—ધર્મ, અર્થ અને કામ એ રીતે ત્રણ વર્ગ છે. તેમાં જો કામને હરકત આવતી હોય તો ભલે આવે, પણ ધર્મ અને અર્થનું રક્ષણ કરવું. કારણ કે ધર્મ અને ધન હશે તો કામ તેની મેળે સધાશે. કામ અને અર્થને હરકત થતી હોય તો તે બેનો ત્યાગ કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરવું; કારણ કે પ્રથમજ આપણે જણાવી ગયા

છીએ કે ધર્મ ધનના અર્થી પ્રાણીઓને ધન આપનાર છે અને કામી પુરૂષોના સર્વ ઈચ્છિત પદાર્થને આપવાવાળો છે; અને ધર્મ તેજ પરંપરાએ સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપનાર છે. માટે ગમે તેમ કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરવું. વળી કહ્યું છે કેઃ—

धर्मश्चेन्नावसीदेत कपालेनापि जीवति ॥

आढ्योऽस्मीत्यवगन्तव्यं धर्मवित्ता हि साधवः ॥

ભીખ માગીને પોતાનું પોષણ કરનાર માણસ જો ધર્મ સહિત હોય તો સિઝાતો નથી. તે વિચારે છે કે હું ધનવાન છું માટે મારે શા માટે દુઃખી થવું જોઇએ. સાધુપુરૂષોને ધર્મ એજ ધન છે. વળી ષટ્પુરૂષ ચરિત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

पुंसां शिरोमणीयन्ते धर्मार्जनपरा नराः ॥

आश्रीयन्ते च संपद्भिर्लताभिरिव पादपाः ॥

ધર્મનો સંચય કરવામાં તત્પર પુરૂષો લોકોના શિરોમણીરૂપ થાય છે. જેમ લતાઓ વૃક્ષનો આશ્રય લે છે, તેમ લક્ષ્મી–સંપત્તિ ધર્મિષ્ઠ પુરૂષનો આશ્રય લે છે. માટે ધનને બાધ આવે તો ભલે, કામને બાધ આવે તો ભલે, પણ બન્નેના મૂળરૂપ આધારરૂપી ધર્મને બાધ ન આવે તેમ વર્તવું એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

तथा बलाबलापेक्षणमिति ॥

અર્થ:–વળી પોતાનું બળ અને અશકિતનો વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ:—કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ કરતાં પહેલાં બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ સહિત પોતાનું સામર્થ્ય કેટલું છે અને પોતાનું અસામર્થ્ય કેટલું છે તેનો વિચાર કરવો; કેમકે જે મનુષ્ય પોતાના બળનો વિચાર કર્યા સિવાય કાર્યનો આરંભ કરે છે તેની બળસંપત્તિનો ક્ષય થાય છે અને તેની કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી. હાલમાં પોતાની શક્તિ દશ હજાર રૂપિયાની હોય અને લાખનો વ્યાપાર કરનારા ઘણા માલુમ પડે છે. લાખ રૂપિયાના વ્યાપારમાં કદાચ વીસ હજાર બાદ ગઇ તો પોતાના દશ હજાર રૂપીઆ તો તેમાં તણાઈ જાય છે અને દશ હજારને વાસ્તે દેવાળુ કાઢવું પડે છે. તેથી પોતાની કીર્તિને

હાનિ પહોંચે છે. અને તે માણસ બીજા કામને વાસ્તે પણ નાલાયક ઠરે છે. માટે ગજા ઉપરાંતનો વ્યાપાર તેમજ બીજું કાંઈ પણ કામ ન કરવું.

कः कालः कानि मित्राणि, को देशः कौ व्ययागमौ ॥
कश्चाहं का मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥

કાળ કેવો છે? મારા મિત્ર કોણ છે? કયો દેશ છે? ખરચ અને આવક કેટલાં છે? હું કોણ છું? મારી શકિત કેટલી છે? એ બધી વાતનો વારંવાર વિચાર કરવો.

આ બધાનો વિચાર કરી જો માણસો વર્તતા હોય તો અનેક પ્રકારનાં દુઃખનાં કારણનો સ્વયમેવ નાશ થાય. માટે પોતાનાં સાધનો તથા શકિતનો વિચાર કરી દરેક કાર્યમાં પ્રવર્તવું એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

तथा अनुबन्धे प्रयत्नः

અર્થ:—અનુબન્ધને વિષે પ્રયત્ન કરવો.

ભાવાર્થ:—ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને અનુબંધ કહે છે; માટે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરૂપાર્થની અનુક્રમે વૃદ્ધિ થતી જાય, તેમ પ્રયત્ન કરવો. અને આરંભેલા કાર્યને વળગી રહેવું; કહ્યું છે કે કોઈ પણ કાર્યનો પ્રારંભ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે, પણ પ્રારંભ કર્યો તો અન્ત સુધી તે કાર્યને લઇ જવું એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે; માટે ગમે તેટલાં વિઘ્ન આવે તોપણ પ્રારંભેલું કાર્ય મુકવું નહિ. જે માણસ સતત ઉદ્યોગી છે તે પ્રાયઃ સિદ્ધિ પામ્યા વિના રહેતો નથી.

तथा कालोचितापेक्षेति ॥

અર્થ:—વળી કાળને ઉચિત—યોગ્ય હોય તેની અપેક્ષા રાખવી.

ભાવાર્થ:—જે કાળમાં જે વસ્તુ ત્યાગ કરવો યોગ્ય હોય તેનો ત્યાગ કરવો અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય તે ગ્રહણ કરવી. આનો નિપુણ બુદ્ધિથી વિચાર કરનારને લક્ષ્મી સ્વયમેવ આવી મળે છે.

यः काकिणीमप्यपथप्रपन्नामन्वेषते निष्कसहस्रतुल्याम् ॥
कालेन कोटिष्वपि मुक्तहस्तस्तस्यानुबन्धं न जहाति लक्ष्मीः॥

જે પુરૂષ કુમાર્ગમાં પડેલી એક કોડીને હજાર સોના મહોર તુલ્ય ગણીને તેની ગવેષણા કરે છે, તેજ માણુસ વખત આવે કરોડો રૂપીઆ આપવાને હાથ લંબાવે છે, કેમકે તેવા સમયના જાણનાર પુરૂષનો સંબંધ લક્ષ્મી ત્યજતી નથી. માટે કાળને ઓળખાવો, અને સમય પ્રમાણે વર્તવું.

तथा—प्रत्यहं धर्मश्रवणमिति ॥

અર્થ:—વળી પ્રતિદિન ધર્મનું શ્રવણ કરવું.

ભાવાર્થઃ—જેમ શરીરના પોષણને વાસ્તે ખોરાકની જરૂર છે તેમ આત્મરૂદ્ધિને સારૂ ધર્મની જરૂર છે, અને તે પણ ધર્મનું શ્રવણ પણ ભાવ અને રૂચિ-સહિત કરવું. ધર્મ સાંભળવામાં કેવી રૂચિ રાખવી ? તેના જવાબમાં ટીકાકાર કહે છે કે, સુંદર રૂપવંતી યુવતી જેની પાસે બેઠેલી હોય, જે ભરયૌવનના મદમાં મ્હાલતો હોય, એકાંત હોય અને તેવા સમયમાં કિન્નરનું કર્ણવેધક ગાન ચાલતું હોય તે સાંભળવાની જેવી રૂચિ તે યુવાનને થાય છે, તેવી રૂચિ ધર્મશ્રવણમાં રાખવી. ધર્મશાસ્ત્રમાં સુવચનોજ હોય છે; અને તેનું શ્રવણ કરવાથી અગણીત ગુણ મળે છે. કહ્યું છે કેઃ—

क्लान्तमुपोज्झति खेदं तप्तं निर्वाति बुध्यते मूढम् ॥
स्थिरतामेति व्याकुलमुपयुक्तसुभाषितं चेतः ॥

અર્થ:—ઉપયોગી માણસનું સુવચન ગ્લાનિ પામેલા પુરૂષના ચિત્તના ખેદને દુર કરે છે. તાપ પામેલા ચિત્તને બોધ આપે છે અને વ્યાકુળ ચિત્તને સ્થિર કરે છે. અહા! સુવચનનો પ્રતાપ વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

શબ્દો પણ ઘણીવાર દિલાસો આપે છે, અને નમ્ર બનાવે છે, આનંદને વધારે છે, દુખને શાંત કરે છે, શબ્દો આનંદ આપનારા ખજાના છે, તેમને રાખી મુકવા એ દુષ્ટ કાર્ય છે. માટે આવા સુવાકયો જે શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે તેવાં શાસ્ત્રો નિરંતર સાંભળવાની ટેવ રાખવી. સત્પુરૂષના સમાગમથી સાંભળેલો એક અક્ષર પણ દુઃખના સમયે એવો લાભકારી થાય છે કે તે જેને અનુભવ્યું હોય તેજ

સમજી શકે, માટે નિરંતર જ્યાં વ્યાખ્યાન વંચાતુ હોય અથવા ધર્મ સંબંધી ચર્ચા ચાલી રહી હોય ત્યાં જવું અને એક ચિત્તે સાંભળવું. એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

तथा सर्वत्रानभिनिवेश इति ॥

અર્થ:—વળી સર્વ કાર્યમાં કદાગ્રહનો પરિત્યાગ કરવો.

ભાવાર્થ:—ખોટી બાબત વિષેનો આગ્રહ તેને કદાગ્રહ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે માણુસ અમુક બાબતની ખોટી હઠ લે છે ત્યારે પોતાની વાત સિદ્ધ કરવાને કેવા માર્ગે જવું પડે છે તેનો વિચાર કરતો નથી. અન્યાય માર્ગનો પણુ સ્વીકાર કરે છે. માટે આ કદાગ્રહ તે નીચ પુરૂષનું લક્ષણુ છે. આ કદાગ્રહ અજ્ઞાનતાથી અને લોભી યા સ્વાર્થવૃત્તિથી જાગૃત થાય છે. માટે ખરૂં જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. વસ્તુનું ખરૂં જ્ઞાન થતાં તે બાબતની ખોટી હઠ તે માણુસ પોતાની મેળે મુકી દેશે. કેટલીકવાર માણુસો જાણુવા છતાં સ્વાર્થને લીધે અમુક બાબતમાં ખોટો આગ્રહ કરે છે. પણુ આવો કદાગ્રહ બહુ જ નિન્દનીય છે. કારણુ કે છેવટે તો સત્ય વાતજ ખરી ઠરે છે, કહ્યું છે કે:

दर्पः श्रमयति नीचान्निष्फलनयविगुणदुष्करारम्भैः ॥१॥
स्रोतो विलोमतरणैर्व्यसनिभिरायास्यते मत्स्यैः १॥

જેમ વ્યસની માછલાઓ પાણીના પ્રવાહ સન્મુખ ચાલી પોતાના આત્માને નિષ્ફળ પ્રયાસ આપે છે, તેમ નીચ પુરૂષોની મગરૂબી ફળરહિત, અન્યાય યુક્ત છે, અને તે ઘણુાજ મુશ્કેલ કામોનો આરંભ તેમની પાસે કરાવીને તેમને મિથ્યા ક્લેશ આપે છે. માટે કદાગ્રહ એ અન્યાયયુક્ત હલકો પ્રયાસ છે. તેનો ત્યાગ કરવો એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે.

तथा गुणपक्षपातितेति ॥

અર્થ।—વળી ગુણુને વિષે પક્ષપાત કરવો અથવા ગુણુાનુરાગ રાખવો.

ભાવાર્થ:—ગુણુાનુરાગ એ સૌથી ઉત્તમ ગુણુ છે. તે ગુણુ જેનામાં આવ્યો તે ધીમે ધીમે ખરેખરો ગુણી થવાનો એ નિઃશંસય છે. ગુણુાનુરાગકુલકમાં બીજી ગાથામાં કહેલું છે કે:—

उत्तमगुणानुराओ निवसइ हियर्यमि जस्स पुरिसस्स
आ तिथ्थयरपयाओ न दुल्लहा तस्स रिद्धिओ ॥

જે પુરૂષના હૃદયમાં ઉત્તમ ગુણવાન જનો તરફ અનુરાગ વસતો હોય તેને તીર્થંકર પદ સુધીની કોઇ પણ રિદ્ધિ દુર્લભ નથી; અર્થાત્ તેવો માણુસ ચઢતે ચઢતે તીર્થંકરની પદવી પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે.

આ જગતમાં ગુણી પુરૂષ વિરલ છે, છતાં આપણને તેમનો સમાગમ થઇ શકે, પણ ગુણાનુરાગી પુરૂષો તો તેથી પણ અધિક વિરલ છે.

કારણ કે મત્સર–ઇર્ષ્યાવૃત્તિ તેમને બીજાના ગુણ દેખી પ્રમોદ ધરતા અટકાવે છે. માટે ગુણગ્રાહી પુરૂષોએ તો સર્વથા મદનો ત્યાગ કરી ગુણ ઉપરજ રાગ રાખવો. પરની નિંદા કરવી એ પરાયા દુર્ગુણોની સોબત કર્યા બરોબર છે; જો આપણે પરાયા દોષ તરફ જ દૃષ્ટિ રાખી, અહર્નિશ તેનોજ વિચાર કરીએ તો તે દોષો ધીમે ધીમે આપણા પોતાના અંતઃકરણમાં વાસ મેળવે અને અંતે આપણે તેજ દોષના પાત્ર થઇએ.

ગુણી પુરૂષોને દેખી રાજી કોણ થાય? જેના મનમાં ગુણ પ્રતિ પ્રેમભાવ હોય, અને જે ગુણ મેળવવા ઇચ્છા રાખતો હોય, તેવો પુરૂષ જ ગુણવાળાને દેખી રાજી થાય. ગુણ ઉપર પ્રેમ થવાથી તેવા ગુણો આપણામાં છે કે નહિ તેવો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે જાગૃત થાય છે, અને વિચાર કરતાં પોતાના ગુણ દોષની પોતાને ખબર પડે છે. અને પોતાના દોષ અથવા અજ્ઞાનતાનું જાણપણું તેને દૂર કરવાને પ્રબળ ઉત્સાહ રૂપ થાય છે. જ્યાં સુધી ગુણી માણુસના ગુણ કોઇ દેખે નહિ ત્યાં સુધી તેનાથી પોતાના દોષ જાણી શકાતા નથી, અને જ્યારે તે જણાય નહિ ત્યારે તેમનો ત્યાગ પણ શી રીતે થઇ શકે? માટે પોતાના ગુણદોષ જાણવા એ દરેક સુજ્ઞ પુરૂષનું પ્રથમ આવશ્યક કર્ત્તવ્ય છે. મનુષ્ય પોતે કઇ સ્થિતિમાં છે અથવા ઉન્નતિ ક્રમના કયા પગથીઆપર ઉભેલો છે, તે જ્યારે જાણે છે, ત્યારે આગળ કયું પગલું લેવું તે સવાલ બરોબર સમજે છે,

અને બીજા સાધારણ માણસોની માફક અંધારામાં ફાંફાં મારવાને બદલે સિધ્ધે માર્ગે યોગ્ય સાધનો દ્વારા જઇ શકે છે. આ ઉપરથી સહજ જણાયું હશે કે આત્મનિરીક્ષણ ઘણું જરૂરનું છે. અને તેને સારૂ ગુણીજનપર રાગ રાખી તેમના ગુણો મેળવવા અહર્નિશ ધીમે ધીમે મથ્યા કરવુ. આ સંબંધમાં ટીકાકારનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણેછે.

ડહાપણ, સુજનતા, સ્થિરતા, પ્રિય ભાષણ, ઇત્યાદિ પોતાને તથા પરને લાભકારી આત્મધર્મમાં પક્ષપાત રાખવો, તેની પ્રશંસા કરવી, વગેરે સાધનોથી જેમ ગુણનો બાધ ન થાય તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી. કારણ કે ગુણનો પક્ષપાત કરનારા પુરૂષો, બહુમાન દ્વારા મેળવેલા પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના પ્રભાવથી આ લોક તથા પરલોકમાં, શરદઋતુના ચંદ્રના કિરણ સરખો ધવલ ગુણનો સમૂહ નિશ્ચે પામે છે. કારણ કે ગુણાનુરાગ ચિંતામણિ રત્ન કરતાં પણ અધિક ફળ આપનારો કહેવાય છે. ચિંતામભિ રત્ન તો આ લોકની ઇચ્છિત વસ્તુને આપનારો છે. પણ ગુણાનુરાગ તો અનુક્રમે મોક્ષ સુખને આપનારો છે. માટે ગુણ ઉપર અનુરાગ—પક્ષપાત કરવો એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

મૂળ—तथा ऊहापोहादि योग इति ॥

અર્થ:—વળી ઉહાપોહ (તર્ક તથા તેનું સમાધાન) વગેરેનો સમાગમ કરવો.

ભાવાર્થઃ—ગૃહસ્થે બુદ્ધિશાળી થવું, જે માણસની બુદ્ધિ ખીલેલી નથી તે સર્વ ઠેકાણે હેરાન થાય છે. માટે બુદ્ધિને ખીલવવી. બુદ્ધિનાં આઠ અંગ શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે. **શુશ્રૂષા**, **શ્રવણ**, ગ્રહણ, **ધારણા**, **વિજ્ઞાન**, ઉહ, **અપોહ** અને **તત્ત્વાભિનિવિશ**, હવે આપણે તે આઠનાં લક્ષણો વિચારીએ, (૨) સાંભળવાની ઇચ્છા તે **શુશ્રૂષા**, (૨) સાંભળવું તે શ્રવણ, (૩) સાંભળેલી વસ્તુનો અર્થ સમજીને અંગીકાર કરવો તે **ગ્રહણ**, (૪) તે યાદ રાખવો તે **ધારણા** (૫) મોહ, સંદેહ અને વિપરિતતારહિત નિશ્ચય જ્ઞાન તે **વિજ્ઞાન**, (૬) આ **પ્રકારે** અમુક બાબતનું ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવીને બીજા પદાર્થમાં તે બાબતનો વ્યાપ્તિ જ્ઞાન સહિત તર્ક કરવો તે ઉહ કહેવાય; એટલે જેમ ઘરને

વિષે રસોડામાં નીકળતો ધુમાડો જોયો, તે ઉપરથી જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોવો જોઇએ એવું નિશ્ચય જ્ઞાન થયું, તેને ન્યાયશાસ્ત્રના રચનારાઓ વ્યાપ્તિજ્ઞાન કહે છે. પછી પર્વતમાં ધુમાડો દેખી ત્યાં પણ અગ્નિ હશે એવો તર્ક (વિચાર) થાય. તેમ ધર્મ સંબંધી કાર્યમાં પણ કોઇ જીવની હિંસા કરવાથી પાપ થાય છે, એવો પ્રથમથી નિશ્ચય કરેલો હોય તો પછી કોઇ જીવને દુઃખ દેઇએ તો પાપ લાગે એવો વિતર્ક થાય તેનું નામ ઉહ કહેવાય. (૭) આગમ તથા યુક્તિ વડે હિંસામાં દોષ છે એમ ખાત્રી કરવી તેનું નામ ઉપોહ.

વળી સામાન્ય જ્ઞાનને ઉહ અને વિશેષ જ્ઞાનને ઉપોહ કહેછે.

(૮) આ એમજ છે, એવા પ્રકારનો જે પૂર્વાપર અવિરોધી નિશ્ચય તેને તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે. આવી રીતે દરેક વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. તેવા જ્ઞાનવાળો ખાતરીથી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી શકે છે, અને બીજા મનુષ્યોને પણ પોતાના શુદ્ધ માર્ગે દોરી શકે છે. કહ્યું છે કેઃ—

जीवन्ति शतशः प्राज्ञाः प्रज्ञया वित्तसंक्षये ॥
नहि प्रज्ञाक्षये कश्चिद्वित्ते सत्यपि जीवति ॥

સેંકડો ડાહ્યા પુરૂષો ધનનો નાશ થાય તોપણ બુદ્ધિનો નાશ નહિ થવાથી જીવે છે, પણ બુદ્ધિનો નાશ થયે ધન છતાં પણ કોઇ જીવી શકતું નથી.

માટે ધન કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ છે. બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ પરદેશમાં. અણજાણ્યા મૂલકમાં, અને અણજાણ્યા પુરૂષોમાં પગપેસારો કરી શકે છે, અને પોતાની આજીવિકા મેળવી શકે છે; અને સભામાં પણ અગ્રસ્થાન મેળવે છે. માટે બુદ્ધિસંપન્ન થવા પ્રયત્ન કરવો એજ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મનું વિવેચન પુરૂં થયું. આ ગુણો જે માણસ મેળવે છે તે, ગૃહસ્થના વિશેષ ધર્મને વાસ્તે અધિકારી થાય છે, અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતાં યતિધર્મ અંગીકાર કરી મોક્ષ પદને લાયક થાય છે. એજ બાબતને સિદ્ધ કરતાં શાસ્ત્રકાર હરિભદ્રસૂરિ જણાવે છે કેઃ—

एवं स्वधर्मसंयुक्तं सद्गार्हस्थ्यं करोति यः ।
लोकद्वयेऽप्यसौ धीमान् सुखमाप्नोत्यनिन्दितम् ॥

આ પ્રમાણે સ્વધર્મયુક્ત ગૃહસ્થ ધર્મ જે રૂડી રીતે પાળશે, તે બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનિન્દિત સુખ મેળવશે. તે સુખ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યના કારણભૂત હોવાથી **અનિન્દિત** કહેલું છે; માટે દરેક શ્રાવકે આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ ધર્મ પાળવાને ઉદ્યમવન્ત થવું. બંધુઓ! આપણે ધર્મની મોટી મોટી વાતો કરીએ છીએ, નવતત્ત્વ અને જીવ વિચારના બોલો આપણે મુખે રાખીએ છીએ, આપણો ધર્મ સૌથી ઉત્તમ છે, એમ અન્યજનો આગળ અભિમાનપૂર્વક કહીએ છીએ, પણ જ્યાં સુધી આ પ્રકરણમાં જણાવેલા **ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મ** પાળવાને કમરબંધ આપણે થતા નથી ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલી બાબતો કાચા પાયા ઉપર ઇમારત બાંધવા તુલ્ય છે. આ ઉપરથી મારો કહેવાનો આશય એવો નથી કે ધર્મના ઉચ્ચ તત્ત્વો ન જાણવાં; પણ શરૂઆત જ્યાંથી કરવી જોઇએ ત્યાંથી કરવી ઘટે છે. નહિ તો પરિણામ જેવું જોઇએ તેવું સારૂં આવતું નથી. માટે વાંચી, વિચારીને અમલમાં મૂકાય તેટલોજ લાભ છે. તેજ બાબતને સિદ્ધ કરતાં શાસ્ત્રકાર આ **પ્રકરણની સમાપ્તિ** બે શ્લોકથી કરે છે:—

दुर्लभं प्राप्यं मानुष्यं विधेयं हितमात्मनः ॥
करोत्यकाण्ड एवेह मृत्युः सर्वं न किंचन ॥ १ ॥
सत्येतस्मिन्नसारासु संपत्स्वविहिताग्रहः ॥
पर्यन्तदारुणासूच्चैर्धर्मः कार्यो महात्मभिः ॥ २ ॥

દુર્લભ મનુષ્ય જન્મ પામીને, આત્માનું હિત કરવું એજ ઘટિત છે. કારણકે મૃત્યુ અચાનક આવી આ દુનિયામાં વસ્તુ માત્રને હતી નહતી કરી નાખે છે. આ પ્રકારની સ્થિતિને વિચારીને પરિણામે દુઃખ દેનારી અસાર સંપત્તિમાં બહુ આગ્રહ રાખ્યા સિવાય આત્માર્થી પુરૂષોએ ઉચ્ચ પ્રકારે ધર્મસેવન કરવું.

આ રીતે ધર્મબિન્દુમાં **સામાન્ય ગૃહસ્થ ધર્મ**ને દર્શાવનારો **પ્રથમ અધ્યાય** સંપૂર્ણ થયો.

પ્રકરણ ૨ જું.

ગૃહસ્થને ઉપદેશ.

જ્યારે ક્ષેત્ર બરાબર હોય ત્યારે તેમાં વાવેલું બીજ સારી રીતે ઉગે છે. જેમ ભીત ચોખી અને સફાઈદાર બનાવવામાં આવી હોય, ત્યારે તે ઉપર કરેલું ચિત્રામણ શોભે છે. તેમ પ્રથમ પ્રકરણમાં જણાવેલાં ગૃહસ્થનાં લક્ષણ જે માણસમાં આવેલાં હોય છે તે ધર્મનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય અધિકારી ગણાય છે. શાસ્ત્રકાર તેજ બાબતને સાબીત કરતાં જણાવે છે કે--

प्रायः सद्धर्मबीजानि गृहिष्वेवंविधेष्वलं ॥
रोहन्ति विधिनोप्तानि यथाबीजानि सत्क्षितौ ॥

અર્થ--સારી પૃથ્વીમાં વિધિ સહિત વાવેલાં બીજ ઉગે છે, તેમ ઉપર જણાવેલા લક્ષણવાળા ગૃહસ્થમાં વિધિ સહિત વાવેલાં સદ્ધર્મનાં બીજ ઘણે ભાગે ઉગે છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્ ચારિત્રરૂપ સદ્ધર્મનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

दुःखितेषु दयात्यन्तमद्वेषो गुणवत्सु च ॥
औचित्यासेवनं चैव सर्वत्रैवाविशेषतः ॥

દુઃખી પુરૂષો ઉપર અત્યન્ત દયા કરવી, ગુણી પુરૂષો ઉપર દ્વેષ ન રાખવો, અને સર્વ સ્થળે ભેદ રહિતપણે યોગ્ય માર્ગનું સેવન કરવું.

જે પુરૂષો કુળક્રમથી ચાલતા આવેલા, નિંદારહિત, અને ન્યાયસહિત માર્ગમાં વિચરે છે, તેવા ગુણ પાત્ર ગૃહસ્થોમાં ધર્મનાં બીજ ફળે છે; તેવા માણસોને ધર્મ શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા થાય છે, ધર્મનાં તત્ત્વોનું ચિન્તવન કરવા તેઓનું હૃદય દોરાય છે. કારણ કે તેવા પુરૂષોમાં ગુણાનુરાગ બહુજ હોય છે; અને ગુણાનુરાગ તેમને

ગુણી પુરૂષ તરફ ખેંચે છે, પછી ગુણી પુરૂષોનાં વચનો સાંભળી અંગીકાર કરે છે; અને ગુણી પુરૂષોનાં વચનો તે ધર્મના સૂત્રો સમાન હોવાથી ધર્મ તત્ત્વનું ચિન્તવન પણ આ રીતે થાય છે. માટે ગુણાનુરાગ એજ સદ્ધર્મનું બીજ છે. કહ્યું છે કેઃ-

वपनं धर्मबीजस्य सत्प्रशंसादि तद्गतम् ।

तच्चिन्ताद्यङ्कुरादि स्यात् फलसिद्धिस्तु निर्वृत्तिः ॥

સત્પુરૂષોની પ્રશંસા તે ધર્મનું બીજ છે. અને ધર્મ સંબંધી ચિન્તવન કરવું તે બીજના અંકુરા રૂપ છે; અને મોક્ષ એ ધર્મની ફળ સિદ્ધિરૂપ છે.

આજ ઉપમાને વધારે ખુલ્લી રીતે જણાવી એ તો-

चिन्तासच्छ्रुत्यनुष्ठानदेवमानुषसंपदः ।

क्रमेणाङ्कुरसत्काण्डनालपुष्पसमा मताः ॥

ધર્મનું ચિંતવન અંકુરા સમાન છે, ધર્મશ્રવણ તે ડાળ સમાન છે, ધર્મનું અનુષ્ઠાન તે નાલ (થડ) સમાન અને દેવતા મનુષ્યની સંપત્તિ તે પુષ્પ સમાન છે.

બીજ વાવ્યા પછી પ્રથમ અંકુરા ફુટે, પછી ડાળાં થાય, પછી પત્ર આવે, પછી પુષ્પ આવે, અને પછી ફળ આવે તેમ ધર્મમાં પણ ક્રમ સમજવો. સામાન્ય મનુષ્યો તો પગથીએ પગથીએ ચડીનેજ ઉંચે જઈ શકે છે, તે માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં ગુણસ્થાનકનાં ચૌદ પગથીયાં કહેલાં છે. માટે સામાન્ય નિયમ તો ક્રમવાર ધર્મના ઉચ્ચ પગથીએ ચડવાનો છે. જો સારૂં પાત્ર ન હોય તો ધર્મબીજનું શું થાય છે; તે શાસ્ત્રકાર હવે જણાવે છે.

મૂળ—बीजनाशो यथाऽभूमौ प्ररोहो वेह निष्फलः ।

तथा सद्धर्मबीजानामपात्रेषु विदुर्बुधाः ॥

અર્થ:—અભૂમિ (ઉષરભૂમિ) માં વાવેલાં બીજનો નાશ થાય છે, અથવા અંકુરો થાય તો તે નિષ્ફળ થાય છે, તેવી જ

રીતે અયોગ્ય પાત્રમાં વાવેલાં સદ્ધર્મનાં બીજનો નાશ થાય છે, અથવા અંકુરો ફુટી નિષ્ફળ જાય છે.

ભાવાર્થ:-મારવાડ આદિ દેશની વેરાન ભૂમિમાં વાવેલા બીજને અંકુરો થવા પામતો નથી, અને દૈવયોગે અંકુરો ફુટી નીકળ્યો તોપણ ધાન્યાદિકની નિષ્પત્તિ રૂપ ફળ મળતું નથી. તેજ રીતે અજ્ઞાનરૂપ ખારી જમીનવાળા હૃદયમાં વાવેલાં સદ્ધર્મનાં બીજનો નાશ થાય છે અને કદાચ અંકુરારૂપી કોઈ સદ્ગુણવ્યવહારમાં પ્રગટ થઇ શકે, પણ મોક્ષરૂપ ફળ તો મળતું નથી. આમ થવાનું કારણ શું?

न साधयति यः सम्यगज्ञः स्वल्पं चिकीर्षितम् ।
अयोग्यत्वात्कथं मूढः स महत्साधयिष्यति ॥

અર્થ:–મૂઢ માણસ પોતાની અયોગ્યતાથી થોડું પણ કરવાને ધારેલું સારૂં કાર્ય કરવા સમર્થ થતો નથી, તો પછી મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ મોટું કાર્ય કરવાને તે કેવી રીતે શક્તિમાન થઈ શકે?

ભાવાર્થ:–મૂર્ખ માણસ કોઇપણ કામ કરવાને લાયક નથી. પોતાને હિતકારી શું છે, અને પોતાને દુઃખકારી શું છે તેનો તફાવત નહિ સમજનારો પુરૂષ પોતાની આજીવિકા ચલાવવાને પણ શકિતમાન થતો નથી. જે સર્ષપ માત્ર ધારણ કરવાને સમર્થ નથી તે મેરૂ પર્વત કેમ ધારણ કરી શકે? અર્થાત નજ ધારણ કરી શકે. તેમ જે માણસ જેટલા બોધને યોગ્ય હોય તેટલો આપવો; નહી તો પરિણામ લાભકારી થવાને બદલે હાનિકારક નીવડે છે. કહ્યું છે કે:--

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति
ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः
समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥

ગુણ જાણનાર પુરૂષને ગુણ ગુણરૂપે પરિણમે છે અને તેજ ગુણો નિર્ગુણી પુરૂષના સંબંધમાં આવતાં દોષરૂપ જણાય છે. નદી-

ઓનાં જળ બધેજ સ્વાદિષ્ટ હોય છે પણ તેજ નદીઓ જ્યારે સમુદ્રને મળે ત્યારે પાણી પિવાને યોગ્ય રહેતું નથી. માટે **અધિકારીનો** વિચાર કરી બોધ આપવો. વળી કહ્યું છે કેઃ—

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न तु शांतये ।
पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥

સર્પને પાયેલું દુધ કેવળ તેનું વિષ વધારે છે, તેમ મૂર્ખને આપેલો ઉપદેશ શાંતિ કરવાને બદલે તેનો કોપ (ક્રોધને) વધારે છે. માટે દેશના (ઉપદેશ)આપનારે પાત્રાપાત્રનો બહુજ વિચાર કરવો જોઇએ છે.

મૂળ—इति सद्धर्म देशनार्ह उक्तः ।
इदानीं तद्विधिमनुवर्तयिष्यामः इति ॥

માટે અત્યાર સુધી પ્રથમ પ્રકરણમાં સદ્ધર્મદેશનાને યોગ્ય પુરૂષનું વર્ણન કર્યું; હવે ધર્મદેશનાના ક્રમને વર્ણવીશું.

મૂળ—तत्प्रकृतिदेवताधिभक्तिज्ञानामिति ॥

અર્થઃ—ધર્મ દેશનાને યોગ્ય પુરૂષની પ્રકૃતિનું તથા તેને કયા દેવ ઇષ્ટછે તે સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું.

ભાવાર્થ—જે પુરૂષને ઉપદેશ કરવાનો છે તેની પ્રકૃતિ પ્રથમ જાણવી જોઇએ. તે પુરૂષને ગુણીજન ઉપર રાગ છે કે નહિ, તેના આચાર વિચાર કેવા છે, તે સર્વ ઉપદેશ આપનારે જાણવું જરૂરનું છે. જેની પ્રકૃતિ જાણવામાં આવેલી હોય તેને કયે રસ્તે ધર્મનું જ્ઞાન આપવું તે સમજાઈ શકે. **(૧) જે માણસમાં પ્રવૃતિ બહુ હોય તેને ક્રિયા માર્ગથી ઉચ્ચ માર્ગે ચ્હડાવી શકાય. (૨) જે માણસમાં પ્રેમ બહુ હોય તેને ભક્તિ માર્ગથી સિદ્ધે રસ્તે વાળી શકાય, અને (૩) જેનામાં જ્ઞાન પ્રત્યે રૂચિ હોય તેને જ્ઞાન માર્ગથી ધર્મ માર્ગે આણી શકાય.** માટે ઉપદેશ ગ્રહણ કરનારમાં કેવા કેવા ગુણો છે અથવા કયા-અવગુણો છે તે પ્રથમ વિચારવું જોઈએ.

વળી તેને કયા દેવ અથવા શાસન વાસ્તે વધારે રાગ છે તે ઉપદેશકના જાણવામાં આવે તો તે શાસનમાં પણ આવા ઉત્તમ માર્ગાનુસારિપણાના ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે તેમ દર્શાવી, તેની પ્રીતી પ્રથમ સંપાદન કરવી. પછી તેનામાં અને આપણા શાસનમાં શી શી બાબતમાં મતભેદ છે, અને તે શા કારણથી છે, અને તેમાં વધારે ઉચ્ચ તત્ત્વો કોનામાં છે તે સમજાવવું, કે જેથી કરીને તે સન્માર્ગે વળે.

મૂળ—तथा—साधारणगुणप्रशंसेति.

અર્થઃ—વળી સાધારણ ગુણોની પ્રશંસા કરવી.

ભાવાર્થઃ—જે માણસો દેશના સાંભળવાને યોગ્ય અધિકારી લાગતા હોય તેમના આગળ પ્રથમ તો લૌકિક અને લોકોત્તર સામાન્ય ગુણની પ્રશંસા કરવી, કે જેથી કરીને તે લોક તમારો બોધ સાંભળવાને લલચાય. હવે તે સામાન્ય ગુણો કયા તેનું બે શ્લોકથી વર્ણન કરે છે:—

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः ।
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ॥
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसारा परकथा ।
श्रुते चासंतोषः कथमनभिजाते निवसति ॥
तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः ।
सत्यं ब्रूहि अनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् ॥
मान्यान्मानय विद्विषोप्यनुनय प्रच्छादय स्वान् गुणान् ।
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयां एतत्सतां लक्षणम् ॥

અર્થ—સત્પાત્રને દાન આપવું તે છાનું આપવું, પણ લોક પ્રશંસાને સારૂ ન આપવું. જમણો હાથ જે કરે તે ડાબો હાથ ન જાણે તેમ દાન આપવું. કોઇ અતિથિ કે પરોણો, અથવા સત્પુરૂષ પોતાને ઘેર આવે તો "અમારૂં મોટું ભાગ્ય" એમ વિચારી બીજાં બધાં કામ પડતાં મૂકી પ્રીતિ ઉપજે તેમ તેની આગતાસ્વાગતા

કરવાને તત્પર થવું. કોઇનું ભલું કરીને મૌન કહેવું. પણ અમુક માણુસ ઉપર મેં આવો ઉપકાર કર્યો છે એમ પોતાના મુખે કદાપિ કહેવું નહિ; કારણકે તે તો હલકા માસણુનો સ્વભાવ સૂચવે છે. પારકાએ જો પોતાના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તો સભા સમક્ષ તેના ગુણુનું વર્ણુન કરવું, કારણુ કે તેથી સામા મનુષ્યનો વિનય સચવાય છે, અને અન્યોન્ય પ્રીતિ વધે છે, તથા તે માણુસ બીજાને તેવો ઉપકાર કરવા વધારે ઉત્સુક બને છે. લક્ષ્મી મળે અભિમાન ન ધારણુ કરવો, કારણુ કે સ્વભાવે તે અસ્થિર છે. લાંબો સમય એક સ્થળે ઠરીને બેસતી નથી. બીજાની સારી વાતો કરવી, પણુ બીજાને પરાભવ થાય તેવી વાત કદાપિ કરવી નહિ. બધી બાબતમાં સંતોષ ધારણુ કરવો, પણુ શાસ્ત્રશ્રવણુ કરવામાં કદાપિ સંતોષ વૃત્તિ રાખવી નહિ. આવા ગુણો ઉમદા કુળના પુરૂષો સિવાય બીજામાં શી રીતે વાસ કરી શકે ? વળી લોભનો નાશ કરવો, ક્ષમા, અંગીકાર કરવી, અભિમાન દૂર કરવો, પાપના કાર્યમાં આનંદ પામવો નહિ, સત્ય બોલવું, સાધુ પુરૂષોના માર્ગે ચાલવું, ભણેલા પુરૂષોની સેવા કરવી, માનવા યોગ્ય માણુસોને માન આપવું, દુશ્મનોને મનાવી લેવા, પોતાના ગુણો ગુપ્ત રાખવા, કીર્તિનું રક્ષણુ કરવું, દુઃખી પુરૂષો ઉપર દયા કરવી, આ સર્વ સારા માણુસોનાં લક્ષણુ છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ સામાન્ય ગુણુનો ઉપદેશ દાખલા દલીલો સહિત આપવો,

મૂળ–तथा सम्यक्त्वादधिकाख्यानमिति ॥

અર્થ:—વળી સમ્યક્પણે અધિક ગુણુનું આખ્યાન કરવું.

ભાવાર્થ:—ઉપર પ્રમાણે સામાન્ય ગુણોનું વર્ણન કરતાં એમ જણાય કે તે દેશના સાંભળવાને ઉત્સુક થયેલો પુરૂષ આવા ગુણુના વર્ણનમાં રસ લે છે તો પછી ઉચ્ચ ગુણોનું વર્ણન તેની સન્મુખ કરવું.

पञ्चैतानि पवित्राणि सर्वेषां धर्मचारिणाम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् ॥ १ ॥

હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, દાન કરવું (અથવા પરિગ્રહની મર્યાદા રાખવી,) મૈથુન ન સેવવું. આ પાંચ બાબતો સર્વે ધર્મવાળા અંગીકાર કરે છે. જેટલા આર્ય ધર્મો છે તે સર્વે આ પાંચ વાતને અંગીકાર કરે છે. **બુદ્ધ** ધર્મમાં તેને **પણશીળ** (પાંચ શીળ) કહે છે. વેદાન્તમાં તેને **પંચ યમ** કહે છે. માટે પ્રથમ તેનો ઉપદેશ આપવો. પણ શ્રોતા (સાંભળનાર)ને આવી બાબતમાં રસ ન પડે તો ઉપદેશકે શું કરવું તે શાસ્ત્રકાર કહે છે.

મૂળ—तथा अबोधेप्यनिन्देति ॥

અર્થ:—વળી ગુણનો બોધ ન થાય તોપણ નિન્દા ન કરવી.

ભાવાર્થ:—ઉપદેશક ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રોતા આગળ સામાન્ય તથા વિશેષ ગુણનું વર્ણન કરે. છતાં શ્રોતાના મન ઉપર અસર ન થાય, અથવા શ્રોતા બરાબર ન સમજે તો ઉપદેશકે ચીડાઇ જવું નહિ, તેમજ તેની નિન્દા કરવી નહિ. "તું મંદ બુદ્ધિવાળો છે. અમે તને સમજાવવાને આટલો બધો યત્ન કર્યો છતાં તું પત્થર તુલ્ય રહ્યો ! તું તો મિથ્યાત્વી છું ! તને કાંઈ સમજણ પડતી નથી ?" આવા અથવા એવા અર્થવાળા શબ્દોમાં સાંભળનારનો તિરસ્કાર કરવો એ ઉપદેશકને ઉચિત નથી; કારણ કે તેમ કરવાથી તે શ્રોતાના મનમાં રહેલી જીજ્ઞાસા દૂર જતી રહે છે, અને હું ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય નથી એવો વિચાર તેના મનમાં થાય છે, અને તેથી સાંભળવા તરફનો તેનો ભાવ કમી થાય છે. તો તેવા સમયમાં ઉપદેશકે શું કરવું તે જણાવે છે:-

शुश्रूषाभावकरणमिति.

અર્થ:—સાંભળવાની ઇચ્છા થાય તેવો **ભાવ** શ્રોતામાં ઉત્પન્ન કરવો.

ભાવાર્થ:—તે જીવને સાંભળવાની ઈચ્છા થાય તેવી રીતે ધર્મશાસ્ત્ર સંભળાવવા ઉપદેશકે પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે જ્યાં સુધી શુશ્રૂષા એટલે સાંભળવાની ઇચ્છા જાગૃત થઇ નથી, ત્યાં સુધી ઉપદેશ આપવાથી અનર્થ થવાનો સંભવ છે. કહ્યું છે કેઃ-

स खलु पिशाचकी वातकी वा यः परेऽनर्थिनि वाचमुदीरयति॥

જેને સાંભળવાની ગરજ નથી તેની સન્મુખ બોલનાર ખરેખર **પિશાચકી** અથવા **વાતકી** જેવો છે. જેમ કોઇના શરીરમાં ભૂત અથવા પિશાચે પ્રવેશ કર્યો હોય તે ગમે તેમ બકે તે સર્વ નિષ્ફળ છે, તેમ સાંભળવાની ગરજ વિનાના પુરૂષને ઉપદેશ આપવો તે "ભેંસ આગળ ભાગવત" સમાન છે. વળી જેને કોઇ પણ પ્રકારનો વાયુનો ઉન્માદ (ઘેલછા) થયો હોય તેનું બોલવું અર્થ વગરનું છે, તેમ જીજ્ઞાસા વગરના માણસને બોધ આપવો તે નિષ્ફળ છે. માટે પ્રથમ તો ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળવાની **ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરાવવી;** નહિ તો–

આંધળા આગળ આરશી, બહેરા આગળ ગીત;
મૂરખ આગળ **ધર્મકથા**, ત્રણે એકજ રીત !

માટે સાંભળવાની ઇચ્છા પ્રથમ જાગૃત કરી પછી બોધ આપવો, એ ઉપદેશનું ઉચિત કાર્ય છે.

મૂળ—तथा भूयो भूय उपदेश इति ॥

અર્થ—વળી **વારંવાર** ઉપદેશ આપવો.

ભાવાર્થ:—જેમ કોઇને સંનિપાત થયો હોય છે, તેને જ્યાં સુધી તે મટે નહિ ત્યાં સુધી વારંવાર કરીઆતા વગેરેનો ક્વાથ આપવામાં આવે છે, તેમ જ્યાં સુધી આપેલા ઉપદેશની વાત સાંભળનારના હૃદયમાં ઠશે નહિ ત્યાં સુધી **વારંવાર** બોધ આપવો જોઇએ છે. શ્રી **ઉમાસ્વાતિ** વાચક લખે છે કે:—

यद्वद्विषघातार्थं मन्त्रपदे न पुनरुक्तदोषोऽस्ति ।
तद्वद्रागविषघ्नं पुनरुक्तमदुष्टमर्थपदम् ॥
वृत्त्यर्थं कर्म यथा तदेव लोकः पुनः पुनः कुरुते ।
एवं विरागवार्ताहेतुरपि पुनः पुनश्चिन्त्यः ॥

જેમ ઝેરને નાશ કરવા માટે મંત્રપદ વારંવાર બોલ્યા છતાં, તેમાં પુનરૂક્તિનો દોષ ગણાતો નથી, તેમ રાગરૂપી ઝેરને નાશ કરવાને વારંવાર કહેલું આખ્યાન પુનરૂકત ગણાતું નથી.

જેવી રીતે ગુજરાન સારૂ લોકો એકનું એક કામ ફરી ફરીને કરે છે, તે પ્રમાણે વૈરાગ્ય વાર્તાનાં કારણો પણ ફરી ફરી ચિન્તવવાં જોઇએ.

માટે જ્યાં સુધી શ્રોતા સમજે ત્યાં સુધી **વારંવાર** ઉપદેશ આપવો યોગ્ય છે.

મૂળ—तथा बोधे प्रज्ञोपवर्णन मिति ॥

અર્થ:—વળી બોધ થાય ત્યારે તેમની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરવી.

ભાવાર્થ:—એક વાર સાંભળવાથી કે અનેકવાર સાંભળવાથી જ્યારે શ્રોતાને બોધ થાય ત્યારે નીચે પ્રમાણે તેમની પ્રશંસા કરવી.

"જે લોકો મુક્તિની સમીપમાં હોય, જેમનાં કર્મ બહુ થોડાં રહ્યાં હોય તેવાજ પુરૂષો આવી સૂક્ષ્મ વાતો સમજી શકે. આવી બાબતો સાંભળવાની રૂચિ થવી તે પણ મહા પુણ્યોદયથીજ સંભવે છે. માટે લક્ષ દેઇને સાંભળવું." આમ કરવાથી સાંભળનારનાં મનમાં ઉત્સાહ વધે છે.

મૂળ—तथा तन्त्रावतार इति ॥

અર્થ:—વળી શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરાવવો.

ભાવાર્થ:—પ્રથમ તો શ્રોતાના મનમાં શાસ્ત્ર–આગમ વાસ્તે બહુમાન ઉત્પન્ન કરાવવું. જ્યાં સુધી અમુક વસ્તુ બહુ સારી છે અથવા અમુક વસ્તુનું જ્ઞાન લાભકારી છે, એવું જ્ઞાન થાય નહિ ત્યાં સુધી તે વસ્તુ જાણવા તરફ લોકોની રૂચિ થાય નહિ. માટે આગમ વિષે શ્રોતાના મનમાં બહુમાન–પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવો ઉપદેશ આપવો. શ્રોતાને કહેવું કે:–

परलोकविधौ शास्त्रात् प्रायो नान्यदपेक्षते ।
आसन्नभव्यो मतिमान् श्रद्धाधनसमान्वितः ॥

મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, બુદ્ધિમાન્ અને શ્રદ્ધારૂપ ધનવાળો મનુષ્ય પરલોક સંબંધી કાર્યમાં ઘણું કરીને શાસ્ત્ર સિવાય બીજા કશા ઉપર આધાર રાખતો નથી; શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપદેશ પ્રમાણેજ તે વર્તે છે. પરલોક સંબંધી બાબતો જે ઇન્દ્રિઓથી જાણી શકાય તેમ નથી.

તેના કહેનારા જ્ઞાની પુરૂષો કે તેમણે કહેલાં શાસ્ત્રો છે. માટે જ્ઞાનીની ગેરહાજરીમાં શાસ્ત્ર એજ આધારભૂત છે. કહ્યું છે કેઃ—

उपदेशं विनाप्यर्थकामौ प्रति पटुर्जनः ॥
धर्मस्तु न विना शास्त्रादिति तत्रादरो हितः ॥ २ ॥

અર્થ અને કામરૂપ એ પુરૂપાર્થ તો લોકો અન્યના ઉપદેશ વિના પણ સાધી શકે છે. પણ ધર્મ તો શાસ્ત્ર વિના સધાતો નથી. માટે શાસ્ત્રમાં આદર કરવો એ હિતકારી છે.

अर्थादावविधानेऽपि तदभावः परं नृणाम् ॥
धर्मेऽविधानतोऽनर्थः क्रियोदाहरणात्परः ॥ ३ ॥
तस्मात्सदैव धर्मार्थीशास्त्रयत्नः प्रशस्यते ॥
लोके मोहान्धकारेऽस्मिन् शास्त्रालोकः प्रवर्तकः ॥ ४ ॥

અર્થાદિક ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન ન કરે તો તેનો અભાવતો છેજ, પણ ધર્મ કરવા પ્રયત્ન ન કરે તો અનર્થ થાય છે.

માટે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાવાળા ધર્મી પુરૂષો સદા પ્રશંસા પામે છે. આ લોકમાં મોહરૂપ અન્ધકારની પ્રબળ સત્તા વ્યાપી રહેલી છે, તેથી સારૂં અથવા નરતું લોકો જોઈ શકતા નથી, તેમાં શાસ્ત્રનો પ્રકાશજ માણસને માર્ગે દોરનાર છે.

पापामयौषधं शास्त्रं शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् ॥
चक्षुः सर्वत्रगं शास्त्रं शास्त्रं सर्वार्थसाधनम् ॥ ५ ॥

પાપરૂપ રોગનું ઔષધ શાસ્ત્ર છે, પુણ્યનું કારણ શાસ્ત્ર છે, સર્વ સ્થળે ગતિ કરનારૂં નેત્ર શાસ્ત્ર છે; ટુંકમાં સર્વ અર્થને સાધનારૂં શાસ્ત્ર છે.

न यस्य भक्तिरेतस्मिंस्तस्य धर्मक्रियापि हि ॥
अन्धप्रेक्ष्याक्रियातुल्या कर्मदोषादसत्फला ॥ ६ ॥

જેને શાસ્ત્રમાં ભકિત નથી, તેની ધર્મક્રિયાઓ તે આંધળાએ દેખવા યોગ્ય ક્રિયા સમાન છે, અને કર્મ દોષથી અસત્ફળવાળી છે. એટલે સદ્દગતિ રૂપ ફળ આપતી નથી.

यः श्राद्धो मन्यते मान्यानहंकारविवर्जितः ॥
गुणरागी महाभागस्तस्य धर्मक्रिया परा ॥ ७ ॥

અહંકાર રહિત ગુણાનુરાગી (ગુણીજન ઉપર પ્રેમ રાખનાર) અને મોટી શકિતવાળો જે શ્રાવક શાસ્ત્રમાં કહેલા માનનીય પુરૂષો તરફ માન દૃષ્ટિથી જુએ છે તેવા શ્રાવકની ધર્મક્રિયા ઉત્કૃષ્ટ જાણવી.

यस्यत्वनादरः शास्त्रे तस्य श्रद्धादयो गुणाः ॥
उन्मत्तगुणतुल्यत्वान्न प्रशंसास्पदं सताम् ॥ ८ ॥

જેને શાસ્ત્રને વિષે આદર–બહુમાન નથી, તેના શ્રદ્ધા વગેરે ગુણો ઉન્મત્ત પુરૂષના ગુણ સમાન છે. માટે સારા મનુષ્યો તેની પ્રશંસા કરતા નથી.

मलिनस्य यथात्यन्तं जलं वस्त्रस्य शोधनम् ॥
अन्तःकरणरत्नस्य तथा शास्त्रं विदुर्बुधाः ॥ ९ ॥

અત્યન્ત મલિન વસ્ત્રને શુદ્ધ કરનાર જેમ જળ છે, તેમ અંતઃકરણની મલિનતાને શુદ્ધ કરનાર શાસ્ત્ર છે. એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે.

शास्त्रे भक्तिर्जगद्वन्द्यैर्मुक्तेर्दूती परोदिता ॥
अत्रैवेयमतो न्याय्या तत्प्राप्त्यासन्नभावतः ॥ १० ॥

જગતને વંદન કરવા યોગ્ય તીર્થંકર ભગવાને શાસ્ત્રભક્તિને મોક્ષરૂપી સ્ત્રી (શિવલક્ષ્મી) મેળવવાને દૂતિ સમાન ગણેલી છે, માટે મુક્તિની પ્રાપ્તિના સામીપ્યપણાથી શાસ્ત્રભકિતને દૂતિ ગણવી તે ન્યાયયુકત છે. આ રીતે શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય, પ્રભાવ, અદ્ભુત સામર્થ્ય બતાવી શ્રોતાવર્ગના મનમાં શાસ્ત્ર વિષે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરાવવો. ખરી વાત છે કે જ્યારે જ્ઞાની પુરૂષો વિચરતા હોય, જ્યારે અતીંદ્રિય વસ્તુઓ અને ભાવોના જાણનારા મહા પુરૂષો જગતમાં વિદ્યમાન હોય ત્યારે તો તેમનું વચન એજ શાસ્ત્ર ગણવામાં આવે. તેવા સમયે પુસ્તકમાં લખેલાં વચનોની ગરજ રહે નહિ. તેવા જ્ઞાનીઓ આ ક્ષેત્રમાં નહિ તો બીજા ક્ષેત્રમાં પણ આ વિશ્વમાં **સદા** માલૂમ પડે છે, પણ તેમને મળવાને યોગ્ય અધિકારીઓ માલૂમ ભાગ્યેજ પડે છે. માટે તેવા તીર્થંકરો અથવા તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવી શકે તેવા અધિ-

કારીઓના વિરહના સમયમાં તેમણે ઉપદેશેલાં વચનો જે શાસ્ત્રમાં લખાયાં હોય તે શાસ્ત્ર માણસોને આધારભૂત છે, માટે તેવાં શાસ્ત્રોનો અનન્ય ભક્તિથી, અને શુદ્ધ ચિત્તથી અભ્યાસ કરવો, અને બીજા મનુષ્યોને તેમનો અભ્યાસ કરવા ભણી દોરવા.

મૂળ—तथा प्रयोग आक्षेपण्या इति.

અર્થ:—વળી આક્ષેપણી કથાનો પ્રયોગ કરવો.

ભાવાર્થ:—જે કથાથી પ્રાણીઓનાં મન ઇન્દ્રિયોના વિષયથી, મોહના વિકારોથી વિમુખ થઈ તત્ત્વ ભણી વળે તેવી કથાને આક્ષેપણી કથા કહે છે. આક્ષેપણી કથા ચાર પ્રકારની છે, (૧) આચાર કથા (૨) વ્યવહાર કથા, (૩) પ્રજ્ઞપ્તિ કથા, (૪) દષ્ટિવાદ કથા. તેમની ટુંક વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

૧. લોચ કરવો, ૪૨ દોષ રહિત આહાર ગ્રહણ કરવો; ઇત્યાદિ સાધુની ક્રિયાઓ આચાર કહેવાય છે.

૨. પ્રાપ્ત થયેલા દોષનું નિવારણ કરવા પ્રાયશ્ચિત લેવું તે વ્યવહાર કહેવાય.

૩. સંશયવાળા પુરૂષોને મધુર વચનથી અને યુક્તિસર જ્ઞાન કરાવવું તે પ્રજ્ઞપ્તિ કહેવાય.

૪. શ્રોતાની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ જીવાદિક ભાવ કહેવાં તે દષ્ટિવાદ કહેવાય.

तथा ज्ञानाद्याचारकथनम् ॥

અર્થ:—વળી જ્ઞાનાદિક આચારોનુ કથન કરવું.

ભાવાર્થ:—આચાર પાંચ પ્રકારના છે. **જ્ઞા**નાચાર, **દ**ર્શનાચાર. **ચા**રિત્રાચાર, **ત**પાચાર અને **વી**ર્યાચાર, તેનું વર્ણન કરવું જોઇએ, તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનાચારને જાણવો જોઇએ. જે આચારથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય, અને આત્માનું સ્વાભાવિક જ્ઞાન પ્રકટ થાય તેને **જ્ઞા**નાચાર કહે છે. તે **જ્ઞા**નાચારના આઠ ભેદ છે; તે વ્યાખ્યા સહિત અત્રે કહેવામાં આવે છે.

૧. જે વખતે શ્રુત ભણવાનું ફરમાવેલું હોય તે વખતે તે શ્રુત

ભણવું તે ભણવાનો યોગ્ય કાળ કહેવાય છે. યોગ્યકાળે કરેલી ખેતી ફળ આપે છે, તેમ યોગ્ય સમયે મેળવેલા જ્ઞાનનું બરાબર ફળ થાય છે.

૨. વળી જ્ઞાન મેળવવાની ઈચ્છાવાળા વિદ્યાર્થીએ ગુરૂ આવે ત્યારે સંમુખ ઉભા થવું, ગુરૂનું આસન પાથરી આપવું, ગુરૂ બેઠા પછી બેસવું, ગુરૂ ચરણુની સેવા કરવી વગેરે **વિનય** કરવો. અવિનયથી ભણેલી વિદ્યા નિષ્ફળ જાય છે. શ્રેણિક રાજાને માતંગ (ચાંડાળ) પાસેથી વિદ્યા શિખવાને વિનય કરવો પડયો હતો. જ્યાં સુધી તે ચાંડાલને આસન ઉપર બેસાડી શ્રેણિકરાજા તેનાથી નીચા આસન પર ન બેઠા ત્યાં સુધી તે વિદ્યા શિખી શકયો નહિ. માટે જ્ઞાન મેળવવા ગુરૂનો બહુજ વિનય કરવો.

૩. ભણવામાં તત્પર થયેલા વિદ્યાર્થીએ ગુરૂનું **બહુમાન** કરવું. હૃદયમાં જાગૃત થયેલા ગુરૂ ઉપરના પૂજ્યભાવને શાસ્ત્રમાં બહુમાન કહેલું છે. **વિનય**બાહ્ય ક્રિયારૂપ છે, અને **બહુમાન** હૃદયના ભાવરૂપ છે. શાસ્ત્રમાં વિનયની ચોભંગી કહેલી છે.

૧. એક પુરૂષને વિનય છે, પણ બહુમાન નથી.

૨. બીજાને બહુમાન છે, પણ વિનય નથી.

૩. ત્રીજાને વિનય અને બહુમાન બન્ને છે.

૪. ચોથાને બન્ને નથી. વિનય પણ નથી તેમ બહુમાન નથી.

આ ચોભંગીમાં બીજો તથા ત્રીજો પ્રકાર આદરવા યોગ્ય છે. તેમાં ત્રીજો પ્રકાર ઉત્કૃષ્ટ જાણવો, અને બીજો પ્રકાર મધ્યમ જાણવો. કેમકે ગુરૂ ઉપર તેના મનમાં પ્રીતિ તો ઘણી છે, પણ કોઇ કારણ વિશેષે ઉપરથી વિનય બતાવી શકતો નથી; એટલે તેની ખામી સમજવી. કોઇ રોગાદિક મોટી વ્યાધિના કારણથી ગુરૂ આવતાં ઉભા થવું વગેરે વિનય વ્યવહારથી બની શકતો નથી, અને પોતે તેને પોતાનું કમનશીબ સમજે છે. માટે બીજા પ્રકારવાળો પ્રાણી પણ જ્ઞાનનો અધિકારી સમજવો. કહ્યું છે કેઃ—

ભકિત વસે ત્યાં લાજ કશીરે, લાજે દૂર રહેવાય;
પ્રભુપદ લાજે નહિ જ પમાય—પ્રભુપદ.

માટે અનન્ય ભકિતથી ગુરૂની સેવા કરવી, અને તેમના પ્રત્યે

પૂજ્ય ભાવ રાખવો. એથી ગુરૂના હૃદયથી આશિષ સ્ફુરશે, જેથી ઘણા થોડા સમયમાં વિશેષજ્ઞાન મેળવી શકાશે.

૪. ભણવાની ઇચ્છાવાળાએ ઉપધાન કરવું જોઇએ. જે તપથી જ્ઞાનને પુષ્ટિ મળે તેને **ઉપધાન** તપ કહે છે. તપપૂર્વક મેળવેલું જ્ઞાન વિશેષ સફળ થાય છે. તપ કરવાથી શરીર તથા મન આત્માને સ્વાધીન થાય છે, અને તેથી કરીને આત્મા, મન તથા શરીરને જ્ઞાન મેળવવામાં યોગ્ય સાધન તરીકે વાપરી શકે છે અને તેથી વિશેષ જ્ઞાન ટુંક સમયમાં મળી શકે છે. જેનાં હથીઆર બરાબર સ્થિતિમાં ન હોય તે બરાબર કામ કરી શકે નહિ, તેમ જેની ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન ન હોય, અને મન સંયમમાં ન હોય તે ઇચ્છા પ્રમાણે અભ્યાસ કરી શકે નહિ, માટે જ તપની આવશ્યકતા બતાવી છે. વળી **તપનો અર્થ વિચાર કરવો** એવો પણ થાય છે. જે માણસો કેવળ સામા માણસે કહેલું ગ્રહણ કરી બેસી રહેતા નથી પણ તે ઉપર વિચાર કરે છે, તેમની માનસિક શક્તિઓ ખીલે છે, અને તેઓ તે જ્ઞાન કદાપિ વિસરી જતા નથી. માટે જ્ઞાનના અભ્યાસીએ શ્રવણ કરેલી બાબતો ઉપર મનન-વિચાર કરવો એ પણ **જરૂરનું** છે.

૫. જેની પાસે વિદ્યા શિખ્યા હોઇએ તેનું નામ છુપાવવું તે **નિહ્નવ.** આ કામ કદાપિ કરવું નહિ; કેમકે તે અસત્યનો એક પ્રકાર છે. વળી તેથી ચિત્તની મલીનતા થાય છે, અને નામ છુપાવવાથી મેળવેલું જ્ઞાન સફળ થતું નથી. તેમજ આમ કરનારને કૃતઘ્ની સમજવો. જેની પાસે વિદ્યા ગ્રહણ કરી તેનું નામ પ્રગટ રીતે કહેવું અને તેની પ્રશંસા થાય તેમ કરવું; કારણ કે આ રીતે આપણે તેના ઋણથી મુક્ત થઇએ છીએ.

૬. વળી જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ વ્યંજનભેદ ન કરવો. આ બાબત બહુજ ઉપયોગી છે, જૈન ધર્મના પુસ્તકોનાં ભાષાંતર કરનારા કેટલાક કહેવાતા વિદ્વાનો જ્યારે પોતાને અમુક શ્લોકનો અર્થ ન બેસે ત્યારે તે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેને સ્થલે નવું વાક્ય ગોઠવી દેવામાં પોતાની વિદ્વત્તાનો દુરૂપયોગ કરે છે. આમ કરવામાં કેટલી વાર અર્થનો અનર્થ કરે છે. આ મોટો દોષ

છે. અને ભાષાંતર કરનારાઓએ આ બાબત વિસરવી જોઇતી નથી; કારણ કે તેથી જ્ઞાનનો અતિચાર લાગે છે, અને સદ્‌જ્ઞાનની પ્રાપ્ત થતી નથી. જો કોઈ શ્લોક પોતાને ન સમજાતો હોય તો તે શ્લોક જેવો પ્રતમાં માલૂમ પડતો હોય તેવો છાપવો; અને ફુટનોટમાં પોતાને યોગ્ય લાગતો સુધારો બતાવવો, પણ પાઠ ફેરવી નાંખી, અસલના લેખનો નાશ કરવો એ તો ભાષાંતરકારની ઉન્મત્તતા જ દાખવે છે.દાખલા તરીકે **धम्मो मङ्गलमुक्किट्ठं** ને બદલે **पुन्नोकलाणमुकोसम्** કહેવું તે **વ્યંજન** ભેદ કહેવાય. જો કે એનો અર્થ તો આ સ્થળે એક છે તોપણ તેમ કરવું ઉચિત નથી. કારણ કે શબ્દમાં રહેલું સામર્થ્ય આમ કરવાથી નાશ પામે છે.

૭. પ્રસિદ્ધ અર્થ છોડી દેઇ બીજો **અર્થ** કરવો તે અર્થભેદ જાણવો. દાખલા તરીકે **आवंतीके यावंति लोगंसि विप्परामसन्ति** આવો આચારાંગ સૂત્રમાં પાઠ છે. એનો પ્રસિદ્ધ અર્થ એ છે કે પાખંડી લોકમાં જેટલા જીવ–મનુષ્ય અસંયત હોય તેમાંથી કેટલાક લોકો છકાયના જીવોને ઉપતાપ કરે છે. તેને બદલે અવંતી દેશમાં પાણી કાઢવાના દોરડાવાળા લોક કુવા ઉપર સંતાપ ઉપજાવે છે, એવો અર્થ કરે તે અર્થભેદ જાણવો.

૮. શબ્દ જુદો બોલવો અને અર્થ પણ જુદો કરવો, તેને વ્યંજન–અર્થ–ભેદ કહે છે. **धम्मो मङ्गलमुत्कृष्टं अहिंसा पर्वतमस्तके** આ સ્થળે વ્યંજનનો ભેદ કરવાથી અર્થનો પણ ભેદ થાય છે. આથી ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા થાય છે, અને તેથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે સઘળાનું કારણ તે સૂત્રમાં ફેરફાર કરનારને ગણવો. જે માણસ જાણી જોઇને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને જે સત્ય હોય તેનો જુદો અર્થ કરવાને શાસ્ત્રોના શબ્દો ફેરવી નાખે છે, તે બહુજ દોષિત ઠરે છે, કારણ કે તેના સઘળા અનિષ્ટ પરિણામનું કર્મ તેને સહન કરવું પડે છે. માટે શાસ્ત્રના શબ્દો ફેરવવા નહિ, તેમજ તેનો અર્થ પણ ફેરવવો નહિ.

આ આઠ નિયમો ધ્યાનમાં રાખી જે વિનય સહિત ગુરૂ પાસે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે, તેનું જ્ઞાન અધિક અધિક વધતું જાય છે;

અને જ્ઞાનને આવરણ કરનારા **પરમાણુ**ઓ ખરી જાય છે. માટે જ્ઞાનના અભ્યાસીઓએ આ નિયમ કદાપિ ભુલવા નહિ.

હવે દર્શનાચારનો વિચાર કરીએ.

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ તત્ત્વાર્થ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી તેને સમ્યગ્દર્શન કહે છે. તેના પણ આઠ પ્રકાર છે.

૧. શંકારહિતપણું. શંકા બે પ્રકારની છે. ૩ દેશશંકા, ૨ સર્વશંકા. ધર્મના અમુક સિદ્ધાન્ત બાબતની શંકા તે **દેશશંકા**, અને ધર્મના સર્વ તત્ત્વો બાબતની શંકા તે **સર્વ** શંકા. દેવનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેવુ હશે કે કેમ તે બાબત શંકા કરવી તે દેશ શંકા. હવે શંકા કરનારે જાણવું જોઇએ કે કેટલાક પદાર્થો હેતુગ્રાહ્ય છે, અને કેટલાક પદાર્થ અહેતુગ્રાહ્ય છે; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કેટલાકના હેતુ-કારણો આપીને સમજાવી શકાય, અને કેટલાક એવા પદાર્થો છે કે જેના હેતુઓ આપણી સામાન્ય બુદ્ધિથી સમજાય નહિ. જેઓ સર્વજ્ઞ છે તેમના લક્ષમાં તે હેતુઓ આવી શકે. સર્વજ્ઞે કહેલા અન્ય પદાર્થો આપણને સત્ય લાગે છે. તો આ પણ સત્ય હશે; માટે આવી બાબતોમાં જે પદાર્થો પોતાની બુદ્ધિ કબુલ કરે તે ગ્રહણ કરવા અને જે બુદ્ધિગ્રાહ્ય ન લાગે તેનો **તિરસ્કાર** ન કરતાં તેમને એક **કોરાણે** રાખી મુકવા, અને વિચાર કરવો કે જ્યારે વધારે જ્ઞાન થશે ત્યારે સ્વયમેવ તે તત્ત્વો સમજાશે. માટે આવી બાબતોમાં **મધ્યસ્થ** વૃત્તિ રાખવી. પણ તેને સારૂ તકરારમાં સમય નિરર્થક ગુમાવવો નહિ. કારણ કે **વાદવિવાદથી** આવી બાબતો સિદ્ધ થઇ શકે તેમ નથી. તે તો જ્ઞાન દ્વારા જણાય. **માટે જેમ જ્ઞાન વધે** તેવો માર્ગ ગ્રહણ કરવો, કે જેથી આખરે સત્ય શું છે તે સમજાઈ શકે.

આ સઘળા સિધ્ધાન્તો પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલા છે, માટે તેના લેખકો અજ્ઞાની હશે, અથવા લખેલી વસ્તુઓ કલ્પિત હશે, આવો વિચાર કરવો તે **સર્વ**શંકા. આ શંકાનું નિવારણ થઇ શકે તેમ છે. પ્રાકૃત ભાષા અસલના સમયમાં પ્રચલિત ભાષા હતી, તેથી બાળજીવોને સહેલાઇથી સમજાય અને તેનો ઉચ્ચાર કરી શકાય માટે તે ભાષામાં તે ગ્રન્થો લખવામાં આવેલા છે. કહ્યું છે કે:-

बालस्त्रीमंद[1]मूर्खाणां नृणां चारित्रकांक्षिणाम् ॥
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः[2]॥ १ ॥

ચારિત્રની ઈચ્છા કરનાર બાળ, સ્ત્રી, મંદબુદ્ધિ અને મૂર્ખ માણસના ઉપર કૃપા કરવાને તત્ત્વ જાણનાર પુરૂષોએ સિદ્ધાન્ત પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા છે. વળી આ બાબત કલ્પિત પણ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, તથા આગમ પ્રમાણથી તેને બાદ આવતો નથી. માટે શાસ્ત્રમાં શંકા ન કરે તે દર્શનાચારનો પ્રથમ વિભાગ શંકારહિતપણું જાણવું. શુદ્ધ શ્રદ્ધા શુદ્ધ કાર્યને ઉત્સાહ આપે છે, અને શુદ્ધ કાર્ય પરંપરાએ મોક્ષરૂપ ફળ આપે છે. માટે શાસ્ત્ર વિચારતાં જે જે શંકાઓ હૃદયમાં ઉઠતી હોય તેનો તેના જાણકાર યોગ્ય ગુરૂ પાસે ખુલાસો મેળવી શંકા રહિત થઇ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી.

૨. દર્શનાચારનો બીજો ભેદ કાંક્ષારહિતપણું. તેના પણ બે પ્રકાર છે (૧) દેશ કાંક્ષા, (૨) સર્વ કાંક્ષા. સાંખ્ય વગેરે દર્શનમાંથી કોઇ એક દર્શનની કાંક્ષા કરે, એટલે તે દર્શન અંગીકાર કરવાને ઇચ્છા કરે તે દેશ કાંક્ષા, અને સર્વ મતને સારા જાણીને સર્વને ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છા તે સર્વ કાંક્ષા.

આવી **દેશકાંક્ષા** અને **સર્વકાંક્ષાથી** લાભ નથી, કારણ કે અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહેલી સદ્‌વસ્તુ ગ્રહણ કરવા જતાં તેની સાથે રહેલી અસદ્ વસ્તુ પણ ગ્રહણ કરવા તે લલચાય છે. આ સર્વ અથવા દેશ કાંક્ષારહીતપણું તે દર્શનાચારનો બીજો પ્રકાર સમજવો. આ ઉપરથી **એમ ન સમજવું કે અન્ય ધર્મ સર્વે ખોટા છે; કારણ કે અપેક્ષાએ અને અંશે સત્ય તો સર્વ ધર્મમાં રહેલું છે; માટે જ્યાં જ્યાં જેટલું સત્ય હોય ત્યાં ત્યાં તે ગ્રહણ કરવું એજ જૈન દૃષ્ટિ છે.**

મહાન્ રાજા **અશોક**ના શિલા લેખમાં નીચેનો ફકરો માલૂમ પડે છે.

"બીજા પંથોપર આક્ષેપ કરવો નહિ, તેમજ નિષ્કારણ તે

१ मूढइतिपाठान्तरम्. २ स्मृतःइतिपाठान्तरम्.

પંથોની અપ્રતિષ્ઠા કરવી નહિ. પણ તેથી ઉલટું જે જે કારણોને લીધે માન આપવું ઘટતું હોય, તે તે કારણો સારૂ બીજા પંથને માન આપવું. આવી રીતે વર્તવાથી બન્ને ધર્મને લાભ થાય છે, પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ થાય છે, ને તે બીજા ધર્મને ફાયદો થાય છે. આથી જુદી રીતે વર્તવાથી પરમતઅસહિષ્ણુતાથી પોતાનોજ પંથ નાશ પામે છે.”

વળી આનંદઘનજી મહારાજ લખે છે કેઃ—

જીનવરમાં સઘળા દરિસણ છે, દર્શને જીનવર ભજનારે;
સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિનીમાં સાગર ભજનારે.
ષટ્દર્શન જીન અંગ ભણી જે.

માટે અન્ય ધર્મમાં પણ જે સત્ય દેખાતું હોય તે ગ્રહણ કરી સ્વધર્મમાં અવિચળ શ્રદ્ધા રાખવી.

(૩) **નિર્વિચિકિત્સા**—ભ્રાન્તિરહિતપણું એ દર્શનાચારનો ત્રીજો પ્રકાર સમજવો.

માણસે કાર્ય–કારણના અચળ નિયમમાં જરા પણ ભ્રાન્તિ રાખવી જોઈતી નથી. “જેવું કરીશું તેવું પામીશું” એ સૂત્રને પોતાની સઘળી ક્રિયાના આધારભૂત ગણવું જોઇએ છે. કારણ કે જે માણસને કર્મના મહાન નિયમમાં વિશ્વાસ નથી તે ધર્મક્રિયા કરતાં, મારી ક્રિયાનું અમુક પરિણામ આવશે કે નહિ તેવી ભ્રાન્તિ રાખે છે. અને તેથી જેવી શ્રદ્ધાથી અને અડગ ભકિતથી ધર્મકાર્યમાં પ્રવર્તવું જોઇએ તેવી રીતે પ્રવર્તી શકતો નથી, અને તેથી તેનું યથાર્થ ફળ પણ મેળવી શકતો નથી. માટે તેવી ખોટી ભ્રાન્તિનો ત્યાગ કરી આત્મ શકિતમાં તેમજ કાર્ય–કારણના નિયમમાં વિશ્વાસ રાખવો તેનું નામ ભ્રાન્તિ **રહિતપણું** સમજવું. બરોબર સાધનો મળ્યા એટલે સાધ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાનીજ; માટે યોગ્ય સાધનોનું જ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે વર્તવું, એટલે સ્વયમેવ પરિણામ મળશે.

(૪) અજ્ઞાન કષ્ટ કરનારનું તપ, વિદ્યા, ચમત્કાર અને અતિશય જોઇ જેની સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપી દ્રષ્ટિ ન ચળે તે **અમૂઢ દ્રષ્ટિ** કહેવાય. એ દર્શનાચારનો ચોથો પ્રકાર સમજવો.

સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, યોગના પ્રથમ બે પગથીઆ (યમ અને નિયમ) તેને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય, પ્રાણાયામ આદિ બાહ્ય ક્રિયાથી કોઈ શરીરના પ્રાણુને નિરોધી શકે, અથવા શરીરને કાષ્ઠવત્ બનાવે, અથવા આકાશમાં ઉડી શકે તો તેવા બાહ્ય શારીરિક ખેલોથી લોભાઇ જવું જોઇએ નહિ. તે એક પ્રકારનો હઠ યોગ છે. સઘળા હઠ યોગી આત્મજ્ઞાની હોતા નથી. રાજ યોગનો માર્ગ તેથી જુદાજ પ્રકારનો છે; તેમાં આત્માની શકિતથી શરીર, વાસનાઓ અને મનને વશ કરવામાં આવે છે, અને તેથી આત્મશકિત પોતાની મેળે પ્રકાશી નીકળે છે. માટે રાજયોગ અને હઠયોગનો ભેદ સમજવો. જેઓ રાજયોગના માર્ગે છેક સુધી પહોંચેલા હોય છે, તેઓની સર્વ શકિતઓ ખીલેલી હોય છે, એ નિર્વિવાદિત સત્ય છે; પણ જેઓની શક્તિઓ ખીલેલી હોય છે, તેઓ આત્મજ્ઞાની હોય યા ન પણ હોય. માટે બાહ્ય ચમત્કારથી નહિ લોભાતાં તે કેવાં તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરે છે, તે તત્ત્વો બુદ્ધિગમ્ય છે કે નહિ તે ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું કે જેથી ચમત્કારને લીધે અજ્ઞાનના ફાંસામાં ફસાઇએ નહિ.

ઉપર જણાવેલા ચાર દર્શનાચાર **ગુણીને** આશ્રયી કહેલા છે. હવે બાકીના ચાર જે **ગુણ**ને આશ્રયી રહેલા છે તે કહેવામાં આવે છે.

(૫) **ઉપબૃંહણ** એ દર્શનાચારનો પાંચમો ભેદ છે.

સમાન ધર્મવાળા પુરૂષોમાં જે ગુણો હોય તો ગુરૂની પ્રશંસા કરવી, તેનું નામ **ઉપબૃંહણ** અથવા વૃદ્ધિ કહેવાય. ગુણની પ્રશંસા કરવાથી તે કરનાર ગુણાનુરાગી બને છે, અને જેના ગુણની પ્રશંસા થઈ હોય તે તે ગુણ વધારવાને ઉત્સાહી થાય છે, અને બીજાઓ તેનો દાખલો લેઇ તેવો ગુણ મેળવવાને દોરવાય છે, માટે ગુણીના **ગુણની** સર્વથા પ્રશંસા કરવી.

(૬) ધર્મમાર્ગથી પતિત થતા જીવોને **ધર્મ**માં સ્થિર કરવા તેનું નામ **સ્થિરીકરણ** જાણવું. એકવાર માણસને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા હોય, અને તદનુસાર વર્તતો પણ હોય, પણ મોહ રાજાના સુભટો તેને એવો ઘેરી લે કે તે માણસ ધર્મ કારાણે મુકી પામર માણસની માફક સંસારવ્યવહારની ખટપટમાં મંડયોજ રહે, ઉચ્ચ બાબતોના

વિચારોજ મનમાં ન આવી શકે, અને તેનું જીવન કેવળ પ્રાપંચિક બને, તો તેવા સમયમાં તેનું મન ઉચ્ચ વિચારો તરફ દોરવું એ ધર્મમાં આગળ વધેલા પુરૂષોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે; તેમજ તેને કોઈ બાબતની સમજણ ન પડતી હોય, શંકા હોય તો તે શંકાઓ દુર કરી તેને ધર્મ માર્ગમાં સ્થિર રાખવો.

(૭) પોતાના ધર્મબંધુઓને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સહાય આપવી તે **સામીવચ્છલ** (સ્વધર્મી વાત્સલ્ય) કહેવાય છે. પોતાના સધર્મિબંધુઓને જમાડવા એવા સંકુચિત અર્થમાં સામીવચ્છલ શબ્દ હાલ વપરાવા લાગ્યો છે, જો કે તે પણ તેનો એક ભાગ છે. પણ આ શબ્દનો ખરો અર્થ વિચારીએ તો જેથી પોતાના સમાન ધર્મીઓનું કલ્યાણ થાય તેવી મદદ તન, મન અને ધનથી આપવી તેનું નામ સ્વામીવાત્સલ્ય સમજવું. દુનિયાના બીજા સંબંધો ક્ષણિક છે. પણ સરખા ધર્મવાળાનો સંબંધ તો આ ભવ તથા પરભવ તુટતોજ નથી. કહ્યું છે કેઃ—

સ્વામીના સગપણ સમો. અવર ન સગપણ કોય;
ભકિત કરો સ્વામી તણી, સમકીત નિર્મળ હોય.

માટે સ્વધર્મી બંધુઓને યથાશકિત મદદ આપવી એ પોતાનેજ મદદ કર્યા બરોબર છે. સ્વધર્મી બંધુઓ વડે ધર્મ છે. માટે તેમને સહાય આપી ઉચ્ચ માર્ગે ચડાવવાથી ધર્મ પણ ઉચ્ચ ભાવને પામશે.

(૮) **પ્રભાવના** એ દર્શનાચારનો આઠમો ભેદ છે. જેથી ધર્મની ખ્યાતિ થાય તેવાં કામ કરવાં તેનું નામ પ્રભાવના. હાલમાં તો જયારે વ્યાખ્યાન પુરૂં થાય ત્યારે પતાસાં, વગેરેની લ્હાણી કરવાની ક્રિયાને પ્રભાવના કહેવામાં આવે છે; આ રીત પણ ઠીક છે, પણ ખરી પ્રભાવના તો ત્યારેજ થઈ કહેવાય કે જ્યારે ધર્મ પાળનારા પોતાના પરોપકારી કૃત્યોથી જન સેવાથી, તથા ધર્મનાં સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ન્યાય નીતિસર વર્તી બીજા ઉપર સારી છાપ પાડે. જયાં સુધી બીજાઓમાં આપણા વિષે હલકો અભિપ્રાય બંધાય, એવાં કૃત્ય આપણે કરીએ ત્યાંસુધી ધર્મનાં ઉચ્ચ તત્વોની છાપ આપણે બીજાપર કદાપિ પાડી શકીશું નહિ. માટે પોતાના વર્તનથી ધર્મની પ્રભાવના કરવી એ ઉચ્ચ કર્તવ્ય છે.

આ રીતે આઠ નિયમો ધ્યાનમાં રાખી વર્તવાથી ધર્મમાં અવિચળ શ્રદ્ધા રહે છે, સ્વધર્મી બંધુઓનું કલ્યાણ થાય છે, અને આપણા ધર્મનાં તત્ત્વોની સારી અસર બીજાના ઉપર પાડવાને આપણે સમર્થ થઈએ છીએ.

પાછળથી જણાવેલા ચાર ભેદ ગુણને આશ્રયી છે. ગુણ–ગુણિમાં જરા ભેદ છે, એમ દર્શાવવાને આ ક્રમ લીધો છે. જો ભેદ ન કબુલ કરીએ તો ગુણનો નાશ થવાથી ગુણીનો પણ નાશ થાય, અને પરિણામ શૂન્ય આવે. માટે દર્શનાચાર શુદ્ધિને અર્થે શ્રાવકોએ ઉપર જણાવેલા ગુણો ગ્રહણ કરવા.

હવે તપાચારનો વિચાર કરીએ.

તેના મૂળ બે ભેદ છે. **બાહ્ય** અને **અભ્યંતર**; અને તે દરેકના છ ભેદ હોવાથી તપના બાર ભેદ કહેવાય.

બાહ્ય તપના છ ભેદ નીચે પ્રમાણે જાણવા.

अणसणमुणोयरिया वित्तीसखेवणं रसच्चाओ ॥
कायकिलेसो संलीणया य बज्झो तवो होइ ॥ १ ॥

૧ **અનશન.** ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તે. તે બે પ્રકારે થાય છે; એક થોડા કાળ સુધી, અને બીજો પ્રકાર જ્યાં સુધી માણસ જીવે ત્યાં સુધી અનશન કરે. થોડો કાળ આહારનો ત્યાગ કરવો તે મહાવીર શાસનના તીર્થમાં છ મહિના સુધી, ઋષભ દેવના તીર્થમા એક વર્ષ સુધી અને અજીતનાથ વગેરે બાવીસ જીનેશ્વરોના શાસનમાં આઠ મહિના સુધીનો વખત સમજવો, એમ ટીકાકાર લખે છે.

જ્યારે શરીરની સ્થિતિ એવી થાય કે આત્માને તે શરીર ઉપયોગનું ન રહે અથવા આત્મા એવી સ્થિતિએ પહોંચે કે આ શરીર તેને ઉપયોગમાં ન આવે ત્યારે અનશન કરવું, એવો અર્થ શાસ્ત્રમાંથી નીકળે છે.

(૨) **ઉનોદરી તપ**નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે.

बत्तीस किर कवला आहारो कुच्छिपूरओ भणिओ ॥
पुरिसस्स महिलयाए अठ्ठावीसं भवे कवला ॥ १ ॥

પુરૂષને બત્રીસ કવળ (કોળીઆ) નો આહાર પેટને પૂર્ણ કરનાર કહ્યો છે, એટલે પુરૂષને બત્રીશ કવળનો આહાર હોય છે, અને સ્ત્રીને અઠાવીશ કવળનો આહાર હોય છે. આવું જે ખાવાનું માપ હોય તેના કરતાં ઓછું ખાવું તે ઉણોદરી તપ. આ દ્રવ્ય તપ છે, અને ક્રોધ વગેરેનું પરિણામ ઘટાડવું તે ભાવ ઉણોદરી તપ સમજવો.

૩. **વૃતિ સંક્ષેપ**—આજ તો મારે આટલાજ ખાવાના પદાર્થ ખપે, અથવા અમુક ક્ષેત્રમાં જે ખાવાનું મળે તેટલુંજ ગ્રહણ કરવું, એવા અભિગ્રહ કરવા તે વૃત્તિસંક્ષેપ કહેવાય.

૪. **રસત્યાગ**—દહીં, દુધ, ઘી વગેરે રસના પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો, તે રસત્યાગ કહેવાય.

૫. **કાયકલેશ**—જુદા જુદા આસનો વાળીને, અથવા કલેશ લુંચન વગેરેથી શરીરને કષ્ટ આપવું તે કાયકલેશ તપ કહેવાય.

૬. **સંલીનતા**—અંગોપાંગ સંકોચીને સુઇ રહેવું. ઈન્દ્રિયો, કષાય અને ત્રણ યોગને વશ રાખવા; અને સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક, વગેરેથી રહિત સ્થાનમાં વસવું તે સંલીનતા તપ કહેવાય

આ ૭ પ્રકાર બાહ્ય તપના છે. હવે અભ્યંતર તપના ૭ પ્રકાર કહેવાય છે:—

पायच्छितं विणओ वेयावच्चं तहव सज्झाओ ॥
झाणं उसग्गोविय अप्भिंतरओ तवो होइ ॥ १ ॥

પ્રાયશ્ચિત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ એ રીતે અભ્યંતર તપના ૭ પ્રકાર છે.

આ રીતે તપના ૭ બાહ્ય તથા ૭ અભ્યંતર પ્રકારનું ટુંક વિવેચન કર્યું. હવે તે કરવામાં શો હેતુ સમાયેલો છે તે જરા લક્ષ પૂર્વક વિચારીએ. બાહ્ય તપનો હેતુ શરીરને સંયમમાં રાખવાનો છે, અને આભ્યંતર તપનો હેતુ મનને કબજામાં રાખવાનો છે. જયારે શેઠ અજ્ઞાનવસ્થામાં હોય, ત્યારે નોકરો સર્વસત્તા પોતાના હાથમાં લેઈ લેછે, તેજ રીતે શરીર અને મન જે આત્માના નોકરો છે, સાધનો છે,

તેઓએ આત્માને પરવશ બનાવી દીધો છે. આત્મા પોતાની શકિત ભુલી જઈ ઈન્દ્રિયો અને મન જેમ નચાવે તેમ નાચે છે, તો તે શરીર અને મન આત્માના સંયમમાં આવે એ માટે શાસ્ત્રકારોએ તપનો માર્ગ બતાવ્યો છે. ઇન્દ્રિયો રૂપી ઘોડાઓ વિષય ભણી દોડે છે, તેમને મન રૂપી લગામવતી સંયમમાં રાખવા. જો કે ઘણા વખતથી હાથ કરેલી સત્તાને પાછી આપવા પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયો નાકબુલ કરશે, પણ જ્યારે તેમને જણાશે કે મન આગળ અમારૂં કાંઈ ચાલે તેમ નથી. ત્યારે થોડીવાર ધમપછાડા કરી તાબે થશે. માટે ઈન્દ્રિયો અથવા શરીરને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દેવાને બદલે મનના કાબુમાં રાખવા. ઈન્દ્રિયો મનને માથે ન ચઢી બેસે અને મનને સ્વાધીન રહે તે માટે ઉપવાસ આંબિલ આદિ તપ કરવાને શાસ્ત્રકારો ફરમાવે છે. જે ઘોડો મદોમન્ત થઈ ગયો હોય તેને વશ રાખવાને આપણે ભુખ્યો રાખીએ છીએ, અથવા તેની ઈચ્છા વિરૂધ્ધ દોડાવીએ છીએ, પણ તેને આપણે મારી નાખતા નથી, કારણ કે તે ઘોડો આપણને ઉપયોગી છે, તેમ ઉપવાસ આંબિલ આદિ વ્રત કરીને આપણે આપણા શરીરને આપણા તાબે કરવાનું છે. પણ શરીરને મારી નાખવાનું નથી, કારણ કે શરીરનો નાશ કરવાથી મુક્તિ મળે તેમ નથી. માટે હદમાં રહી વ્રત કરવું એ જરૂરનું છે. **शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनं** **શરીર એ પ્રથમ ધર્મસાધન છે;** માટે તે મરી જાય, તેવી સ્થિતિમાં લાવવાથી કાંઈ ધર્મ થઇ શકે નહિ; પણ આપણે તેના દ્વારા બરાબર કાર્ય કરી શકીએ, અને એ આપણું સ્વામી ન બને માટે તેને બરોબર કેળવવું, અને વશ કરવું. એજ બાહ્ય તપનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. શરીર કેમ વશ થઈ શકે તેના સંબંધમાં વિદુષી **એની બીસેન્ટ** લખે છે કે:—

Make yourself do a thing against the desire of the senses, and choose a time when the sense is rampant, when it is longing for that particular gratification, eager to have it, when the thing is right in front of you, and you are just putting out your hand to grasp it, stop and say, 'I am

stronger than you, you shall not gratify that desire," keep on doing it and practise until the body is no obstacle at all, keep on doing it till you realize that your body is only your servant, your slave, acting or not acting as you like, and feel the sense of shame when the body is able to make you do what the mind condemns, feel that to do that is to be less than man, less than really human.

ઇન્દ્રિયોની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ કાંઈ પણ એક કાર્ય કરવાને નિશ્ચય કરો, અને જ્યારે અમુક ઇન્દ્રિય પ્રબળ આવેગમાં હોય, પોતાના વિષયની તૃપ્તિને વાસ્તે તત્પર થઇ રહી હોય, તે મેળવવાને ઉત્સુક હોય, ઇન્દ્રિયનો વિષય સંમુખ હોય, અને તમે તે ગ્રહણ કરવાને તમારો હાથ લંબાવવાની છેલ્લી પળમાં હો તેવો સમય પસંદ કરો, તે વખતે એકદમ તે કાર્ય કરતા બંધ રહો, અને તે ઇન્દ્રિયને જણાવો કે "હું તારા કરતાં વધારે સત્તાવાળો છું, તને તારી વાસના પૂરી કરવા નહિ દઉં." આ પ્રમાણે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદી જુદી ઇન્દ્રિઓના વિષયમાં મહાવરો પાડતા જાઓ અને પછી તમારી ઉન્નતિમાં શરીર વિઘ્ન રૂપ થશે નહિ. તમને એમ ન લાગે કે શરીર તમારૂં નોકર છે, તમારો ગુલામ છે, તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારો કિંકર છે ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલી રીતને અનુભવમાં મૂકો અને જે વસ્તુને મન ધિક્કારે છે તે વસ્તુ શરીર તમારી પાસે કરાવે ત્યારે શરમાઓ અને ઇન્દ્રિઓથી ઘસડાઈ જવું તે પોતાની માણસાઈ ખોવા બરાબર છે એમ હૃદયથી ધારો. "**ઇચ્છા રોધન તપ ભલો.**" એ શાસ્ત્રવાકય પણ આ સ્થળે વિસરવું જોઈતું નથી. આ રીતે બાહ્ય તપથી શરીર અને ઇન્દ્રિયો મનને સ્વાધીન થશે, પણ તેટલાથી સર્વ કાર્યો સરે નહિ. જેમ મન શરીરનો રાજા છે, તેમ આત્મા મનનો રાજા છે; માટે આત્મશક્તિથી મનને વશ કરવા પ્રયત્ન કરો. મનને વશ કરવાના બે માર્ગ છે એક **અભ્યાસ** અને બીજો **વૈરાગ્ય.** આ બે

સાધનથી તે કેવી રીતે વશ થઇ શકે તે તપાસીએ. માણસનું મન બહુજ ચંચળ, અસ્થિર, અને વેગવાળું છે, પતાકાના પટ જેવું, કુંજરના કાન જેવું, અને શરદ ઋતુના વાદળ જેવુ અસ્થિર છે, ક્ષણે ક્ષણે વિચારનો ફેરફાર થાય છે. તેવા મનને વશ રાખવુ એ કામ દુર્ઘટ છે, પણ અભ્યાસ પાડી પ્રથમ એક વસ્તુ તરફ દોરવવું જોઇએ. વારંવાર મન નાશી જશે, પણ જે વિચાર ઉપર આપણે મનને સ્થિર કરવા ધાર્યું હોય તે સિવાયના અન્ય વિચારને હાંકી મુકવાને ટેવ પાડો. ધીમે ધીમે, બહુજ ધીમે ધીમે, આમ અભ્યાસ કરવાથી મન એકાગ્ર થશે, અને આત્મસત્તા કબુલ કરશે.

જ્યાં સુધી મનુષ્યને સદ્‌અસદ્‌નું જ્ઞાન નથી થયું ત્યાં સુધી તે સદ્‌ની આશાએ અસદ્‌ભણી ઘણી વાર દોડે છે. પણ પાછળથી જણાય છે કે જે વસ્તુઓમાં તે સુખની આશા રાખતો હતો તે કેવળ સુખ નથી, પણ તે દુઃખ ગર્ભિત છે.

તે મનુષ્ય આવી રીતે જ્ઞાન મેળવીને તે વસ્તુને દુઃખગર્ભિત સમજીને તે વસ્તુ પ્રતિ વિરક્ત થાય છે. ઘણી વસ્તુઓના સંબંધમાં તે આવે છે, અને તેમાં સુખ મેળવવા જાય છે. પણ તેને જણાય છે કે બહારથી સુખરૂપ જણાતી વસ્તુઓ દુઃખ મિશ્રિત છે; આ રીતે જ્યારે વિનાશી વસ્તુઓ તરફ **વૈરાગ્ય** થાય છે, ત્યારે તેનું મન તે વસ્તુઓ તરફ દોડતું અટકે છે, વસ્તુની ખરી કીમત તે સમજે છે. સદ્ અને અસદ્ અથવા નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ વચ્ચે **વિવેક** કરતાં શિખે છે. વિવેક અને વૈરાગ્ય રૂપ બે ગુણો જ્યારે આ રીતે આત્મામાં ખીલે છે, ત્યારે મનઃસંયમ અથવા શમ સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. તેનું મન બહારની વસ્તુઓ ભણી દોડતું બંધ થવાથી અંતર્મુખ મળે છે, અને આત્માભણી આકર્ષાઈ તેની સાથે એકાગ્ર થાય છે. વસ્તુઓ પ્રતિ વૈરાગ્ય હોવાને લીધે તે મળે તેને સુખ થતું નથી; તેમ તે ન મળે તેને દુઃખ થતું નથી. આ રીતે સુખ દુઃખની વાંચ્છા વિનાનું મત શાંત અને નિશ્ચળ થાય છે. જ્યારે મન કલ્લોલ વિનાના સરોવરની માફક શાંત અને નિશ્ચળ થાય છે, ત્યારે આત્મજ્ઞાનરૂપ જ્યોતિનાં કિરણો માનસિક સરોવરને પ્રકાશિત

કરે છે, અને **અંતરાત્મા તે પરમાત્મા બને છે.** આ સ્થિતિ એકદમ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી, પણ માણુસ પ્રયત્ન કરે તો તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે. આવી રીતે બાહ્ય તપથી શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને અને અભ્યંતર તપથી મનને સંયમમાં લાવવા પ્રયત્ન કરવો તેને તપાચાર કહે છે.

હવે **ચરિત્રાચાર**નો વિચાર કરીએ. તેના આઠ ભેદ છે. પંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ. પંચ સમિતિનાં નામ ટુંકી વ્યાખ્યા સાથે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧ ઈર્યાસમિતિ—રસ્તામાં જતાં આવતાં કોઇ પણ જીવનો વિઘાત ન થાય તે હેતુથી યતના પૂર્વક ધુંસરી જેવી દષ્ટિથી ચાલવું તે ઈર્યાસમિતિ.

૨ ભાષા સમિતિ-કોઇ પણ જીવના દ્રવ્ય અથવા ભાવ-પ્રાણુનો આપણા વચનથી વિઘાત ન થાય તેવી રીતે સત્ય વચન બોલવું તે ભાષા સમિતિ.

૩. એષણા સમિતિ—બેતાળીસ દોષ રહિત આહારાદિકની ગવેષણા (શોધ) કરવી તે.

૪. આદાન નિક્ષેપણસમિતિ—બેસતાં, ઉઠતાં, લેતાં ને મૂકતાં પુંજવા પ્રમાર્જવાનો ઉપયોગ રાખવો તે.

૫. પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ—મળમૂત્રાદિકને પરઠવતાં શુદ્ધ ભૂમિ જોવાનો ઉપયોગ રાખવો તે.

તથા મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ એ રીતે ત્રણ ગુપ્તિઓ જાણવી.

મનગુપ્તિ—મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચાર-તરંગોને રોકવા, અને મનને શાન્ત બનાવવું અને સંયમમાં લાવવું તે મનગુપ્તિ કહેવાય છે. પ્રથમ મનને શુભ અધ્યવસાયમાં રોકવું અને ધીમે ધીમે તેને એકાગ્ર બનાવી વશ કરવું તે મનગુપ્તિ.

વચનગુપ્તિ—મનુષ્યે પોતાનાં વચનો ઉપર પૂર્ણ નિગ્રહ રાખવો જોઇએ. ઘણાંક મનુષ્યો મનના પ્રબળ આવેગમાં ગમે તેવું બોલી જાય

છે, પાછળથી પસ્તાય છે, પણ થયું ન થતું થતું નથી; માટે વચન ઉપર કાબુ રાખવો અને કોઇ પણ શબ્દનો મુખમાંથી ઉચ્ચાર થાય તે પહેલાં બોલેલા વચનનું શું પરિણામ આવશે તેનો સમજુ માણસે વિચાર કરવો, અને જરૂર કરતા વિશેષ બોલવું નહિ.

કાયગુપ્તિ—શરીરને અશુભ વ્યાપારમાં જતાં રોકવું અને ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહમાં રાખવી.

આ આઠને શાસ્ત્રમાં **પ્રવચન માતા** કહેલ ખરી છે. જેમ માતા પોતાના બાળકનું રક્ષણ કરે છે. તેમ પંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ ચારિત્રનું રક્ષણ કરે છે.

હવે વીર્યાચારનો વિચાર કરીએ.

વીર્ય એટલે આત્મશક્તિ. જે મનુષ્યને આત્મશકિતમાં વિશ્વાસ નથી તે ધર્મના ઉચ્ચ પગથીયાપર ચડવાને લાયક નથી. આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે અનંતી કર્મ વર્ગણાઓ લાગેલી છે, આવો શાસ્ત્રબોધ સાંભળી ઘણાક મનુષ્યો નાસીપાસ થાય છે. આટલી બધી કર્મવર્ગણાઓ છે અને નવાં કર્મ ક્ષણે ક્ષણે ઉપાર્જન કરવામાં આવે છે તો પછી સર્વ કર્મનો અંત શી રીને આવશે? આ વિચાર ઘણા માણસોને નિર્બળ અને કાયર બનાવે છે. પણ તે સાથે શાસ્ત્ર જણાવે છે કે આત્માનો એક પ્રદેશ અનંતી કર્મ વર્ગણાઓને એક ક્ષણમાં નાશ કરવા સમર્થ છે, તે બાબત પણ વિસરવી જોઇતી નથી. સૂર્ય પોતાના તેજસ્વી સ્વરૂપે પ્રકાશે છે ત્યારે ગમે તેવા ભારે વાદળના સમૂહને જોતજોતામાં વિખેરી નાખે છે,તેમજ આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિચરે છે ત્યારે તેની શક્તિ એટલી જાગૃત થાય છે કે તે એક સમયમાં સકળ કર્મ ફળનો નાશ કરે છે. કહ્યું છે કેઃ—

अहोऽनन्तवीर्योऽयमात्मा विश्वप्रकाशकः ॥
त्रैलोक्यं चालयत्येव ध्यानशक्तिप्रभावतः ॥ १ ॥

અહો! સકળ વિશ્વને પ્રકાશ કરનાર આત્મા અનંત વીર્ય (શકિત) વાળો છે. અને ધ્યાનશક્તિના પ્રભાવથી ત્રણ જગતને ચલાવી શકે છે. માટે તે શકિત ઉપર વિશ્વાસ રાખી વર્તવું. ગમે તેવાં

ભારે સંકટ સહન કરવાં પડે, ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગો અનુભવવા પડે તોપણ આત્મવિશ્વાસનો કદાપિ ત્યાગ કરવો નહિ, તમારી અંદર રહેલા આત્માની ઉન્નતિની છેવટની ફતેહમાં વિશ્વાસ રાખો, કારણ કે છેવટે તેને કોઇ પણ વિઘ્નરૂપ થવાનું નથી. ભલે ક્ષણવાર મોહરાજા, તથા દુનિયાના જુદા જુદા વિષયો રૂપ મોહરાજાના સુભટો આત્માને પોતાની જાળમાં ફસાવે, પણ છેવટે સિંહરૂપ આત્મા, જે પોતાનું ખરૂં ભાન ભુલીને પોતાને હાલમાં બકરા સમાન ગણે છે, તે જ્યારે પોતાનું ખરૂં સિંહસ્વરૂપ બતાવશે, ત્યારે સર્વ બંધન પોતાની મેળે તૂટી જશે. માટે આત્માની અનંત શક્તિ જે દરેકમાં ગુપ્ત રહેલી છે તેમાં દઢ વિશ્વાસ રાખવો, અને પોતાનું આત્મવીર્ય ફેરવીને જ્ઞાનાચારના આઠ ભેદ, દર્શનાચારના આઠભેદ, ચારિત્રાચારના આઠભેદ અને તપાચારના બાર ભેદ એ રીતે છત્રીસ ભેદો અંગીકાર કરવા, અને તેમનું યથાર્થ પાલન કરવું તેનું નામ **વીર્યાચાર** કહેવાય છે. જે શકિત છતાં તેના સતકાર્યમાં ઉપયોગ કરતો નથી. તેને તેવી શકિત ફરીથી મળવી મુશ્કેલ છે;માટે શુભ કાર્યમાં પોતાનું આત્મવીય તેમજ શરીરબળ વાપરવું એજ ઉત્તમ છે. એક સ્થળે કહેલું છે, કે છતી શકિતએ દયાના કામમાં જે ભાગ લેતો નથી તે હિંસાના કામમાં ભાગ લે છે એમ કહી શકાય. જે પદ તીર્થંકર પ્રાપ્ત કરી શકયા, તે પદ પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય આપણા આત્મામાં રહેલું છે. કારણકે સર્વ આત્માઓ સત્તાએ સરખા છે. માટે પુરૂષાર્થ કરવો, જેથી ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત થશે; એજ સાર છે.

मूळ—तथा निरीहशक्यपालनेति ॥

અર્થ:—વળી ઇચ્છા રહિતપણે શક્તિ અનુસાર (પંચાચારનું) પાલન કરવું.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં બે બાબતો જણાવવામાં આવી છે, પ્રથમ તો દરેકે ધર્મ કાર્ય કરવું તે ફળની ઇચ્છા વગર કરવું. ફળ બે પ્રકારનાં કહેલાં છે. એક તો લૌકિક અને બીજું લોકોત્તર. રાજા થવાની, ચક્રવર્તી થવાની, નાયક થવાની ઇચ્છા રાખવી તે લૌકિક ફળ. અને

દેવલોક સંબંધી સ્થિતિ મેળવવા ઈચ્છા રાખવી તે લોકોત્તર ફળ. આ બન્ને પ્રકારના ફળની આશા રાખ્યા સિવાય ધર્મ કાર્ય કરવું; કારણ કે ઈચ્છા-વાસના માણસને કર્મથી બાંધે છે, અને તેથી જ્યાં તેની ઈચ્છા તૃપ્ત થાય તેવા સ્થાનમાં તેને જન્મ લેવો પડે છે; આ રીતે ઇચ્છાથી કરેલું કાર્ય મનુષ્યને જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત કરવા સમર્થ થતું નથી. વળી બીજી બાબત એ છે કે શકિત અનુસાર ધર્મ માર્ગમાં પ્રવર્તવવું; કારણ કે પોતાની શકિત પ્રમાણે કાર્ય કરવાથી માણસને પોતાનામાં વિશ્વાસ આવે છે. અને ધીમે ધીમે કઠિન કામ પણ તે કરી શકે છે. પણ જે માણસ પોતાના સામર્થ્યનો વિચાર કર્યા સિવાય એકદમ મોટું કામ ઉપાડે છે, તે તેમાં પરાભવ પામે છે, અને નાસીપાસ થાય છે. અને પછી નાનું સરખું પણ કાર્ય કરવાને હીંમત ધરી શકતો નથી. જે માણસને એક ઉપવાસ કરવાની શકિત છે તે એકદમ અઠ્ઠમનું પ્રત્યાખ્યાન કરે તો પછી તેનું શરીર ચુંથાવા માંડે, તેનું મન વશ રહે નહિ, આર્તધ્યાન થાય, અને તેનો ઉત્સાહ ભાગી જાય-ફરીથી તેવો માણસ એકાશનનું પણ પ્રત્યાખ્યાન લેતાં ડર ખાય, પણ જો તે માણસે ઘણી વાર એક ઉપવાસ કર્યા પછી છઠ્ઠ કર્યો હોય, અને ઘણીવાર છઠ્ઠ કર્યા પછી તે અઠ્ઠમ કરે તો તે સહેલાઈથી કરી શકે અને તેનો ઉત્સાહ વધતો રહે. માટે શકિત અનુસાર ધર્મ કાર્યમાં પ્રવર્તવું એજ હિતશિક્ષા છે.

મૂળ—तथा अशक्ये भावप्रतिपत्तिः ॥

અર્થ:—વળી અશકય બાબતમાં ભાવના રાખવી.

ભાવાર્થ:—પોતાની ધીરજ, શરીર બંધારણ, કાળ, તથા બળ વિચારતાં એમ લાગે કે અમુક બાબત મારાથી થઇ શકે તેમ નથી તો તે ન કરવી, પણ તે કરવા વિષે રૂડો ભાવ રાખવો; અને તે મારાથી થઇ શકે એવા સંજોગો મને મળે, એવો સંકલ્પ કર્યા કરવો. જેવો માણસ વિચાર કરે છે તેવો તે થાય છે. માટે ભાવના અહર્નિશ ઉચ્ચ રાખવી; ઉચ્ચ ભાવનાવાળાઓને તે ભાવનાઓ સિદ્ધ થાય, તેવા સંજોગો આ ભવમાં નહિ તો આવતા ભવમાં પણ આવી મળે

છે. માટે કદાપિ પ્રવૃત્તિ ન થાય તોપણ વિચાર અને ભાવના તો ઉચ્ચ પ્રકારનાંજ રાખવાં. માણસો શક્તિ વિચાર્યાં સિવાય કાર્યનો આરંભ કરે છે તેઓને આર્તધ્યાન થાય છે. માટે શક્તિ પ્રમાણે ધર્મ કાર્યમાં પ્રવૃત થવું એજ આ સૂત્રનો સાર છે.

મૂળ—तथा पालनोपायोपदेश इति.

અર્થ—વળી પાળવાના ઉપાયનો ઉપદેશ કરવો.

ભાવાર્થ:—જ્ઞાનાચાર વગેરે પાંચ આચારનું વિવેચન આપણે વિચારી ગયા. પણ તે પાળવાનો ઉપાય સમજાવવો જોઇએ. તે વાસ્તે તેને પોતાના સરખા ગુણવાળા અથવા અધિક ગુણવાળાની સોબતમાં રહેવાનો ઉપદેશ આપવો જોઇએ, કારણ કે અન્યને તેમના આચારમાં પ્રવર્તતા જોઈ તે પણ તે પ્રમાણે વર્તવાને દોરાય છે. વળી ઉન્નતિક્રમના—ગુણ સ્થાનકના જે પગથિયાપર ઉભલો હોય તેને યોગ્ય ક્રિયા બતાવવી. તેથી તે આગળ વધી શકશે. જે માણસ તદ્દન સ્વાર્થ વૃત્તિનો છે, તેને પરમાર્થમાં દાન આપવાનો ઉપદેશ આપીએ તો નિરર્થક જાય, માટે પ્રથમ તો તેને તેની સ્ત્રી અને છોકરાંને સારૂ ધન વાપરવાનો ઉપદેશ આપવો, આ રીતે જ્યારે બીજાને સારૂ ધન વાપરતાં શિખે ત્યારે તેના કુટુંબીઓનું ભરણપોષણ કરવાનો ઉપદેશ આપવો. તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયે તેની નાતના મનુષ્યોના કલ્યાણ અર્થે ધનનો ઉપયોગ કરવાનું કહેવું. આમ ચઢતાં ચઢતાં તે પરોપકારી થઈ શકે, માટે અધિકારી જોઇને બોધ આપવો એ સદ્ગુરૂનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. ગુણસ્થાનકના જુદા જુદા પગથિયાં ઉપર ઉભેલા બધા મનુષ્યોને એક સરખો ઉપદેશ લાભકારી થઇ શકેજ નહિ; માટે પાત્રનો વિચાર કરી, તેની શક્તિ વિચારી, તેને પાળવા યોગ્ય માર્ગ ને ઉપાય સૂચવવો.

મૂળ—तथा फलप्ररूपणेति.

અર્થ:—વળી ફળની પ્રરૂપણા કરવી.

ભાવાર્થ:—સામાન્ય મનુષ્યો કોઇ પણ ફળની આશા સિવાય પ્રવૃત્તિ કરવા લલચાતા નથી. અમુક કાર્યનું લાભદાયી ફળ છે તેમ જ્યારે તેમના જાણવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ તે ફળ મેળવવાને યોગ્ય

કાર્ય કરવા દોરાય છે; માટે ધર્મ માર્ગમાં બાળજીવોને વાળવાને ફળની વાત કહેવી. તેમને કહેવું કે સારી રીતે પાળેલા આચારનું ફળ આ લોકમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રથમ તો સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે. ઉચ્ચ પ્રકારના ભાવ આપણા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે અન્યાય માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરી નથી એ વિચાર આપણને સંતોષની સાથે આનંદ આપે છે; અને લોકમાં પણ સદાચારી મનુષ્ય પ્રિય બને છે. વળી સત્કાર્યથી પરભવમાં સારી ગતિમાં જન્મ, ઉત્તમ સ્થાનની પ્રાપ્તિ, અને છેવટ પરંપરાએ મોક્ષરૂપ ફળ મળે છે. આવી રીતે ફળની પ્રરૂપણા કરી તેમને સન્માર્ગે વાળવા એ સદ્ગુરૂનો ઉત્તમ આચાર છે.

देवर्द्धिवर्णनमिति ॥

અર્થ:—વળી દેવતાની સમૃદ્ધિનું વર્ણન કરવું.

ભાવાર્થ:—ઉત્તમ રૂપ, સંપત્તિ, સારી સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, કાંતિ, લેશ્યા; શુદ્ધ ઇન્દ્રિયો, અવધિ જ્ઞાન તથા ઉત્કૃષ્ટ ભોગ સાધન તથા દિવ્ય વિમાન વગેરે અનેક પ્રકારની ઉચ્ચ સમૃદ્ધિ દેવતાના ભવમાં મળે છે, એ પ્રમાણે દેવતાની રિદ્ધિનું વર્ણન કરવું. જે મનુષ્યો સત્કાર્ય કરે છે, સારાં વચનો બોલે છે, સર્વ પ્રાણી માત્ર તરફ પ્રેમવૃત્તિ રાખી પરોપકાર કરે છે, ઇન્દ્રિયો ઉપર નિગ્રહ મેળવે છે, અને મનને કબજે કરે છે, તેઓ આવી ઉચ્ચ સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. માટે આવા સુખની ઇચ્છાવાળાએ આ ગુણો મેળવવા, અને સત્કાર્યો કરવા બનતો પ્રયત્ન કરવો. આ કહેવાનો પરમાર્થ એવો છે, કે બાલજીવો અનાદિકાળથી ઐહિક વિષય સુખમાં આસક્ત થયેલા છે, અને તેથી ધર્મ વિમુખ રહે છે. એવા પુરૂષને આ લોકના સુખની આસકિત છોડાવવા ઉપદેશકે દયાભાવથી દેવના સુખનું વર્ણન કરવું. જો એકદમ મોક્ષના સુખની વાત કરે તો તે લોકોને ઘણું દુર્લભ જણાય, અને તેથી તેને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, માટે પ્રથમ પૌદ્ગલિક સુખ દેખાડી પછી આત્મિક સુખને વાસ્તે તેને યોગ્ય બનાવવો. આવો અભિપ્રાય રાખી આ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં પણ પ્રથમ દેવ લોકના

સુખનું વર્ણન કરી પછી તે સુખને પણ દુઃખરૂપ દેખાડવામાં આવ્યું છે. આત્માના સ્વાભાવિક સુખની અપેક્ષાએ દેવલોકનું સુખ પણ છેવટે અલ્પજ છે. પણ બાળજીવોને ધર્મ માર્ગે દોરવામાં તેવો ઉપદેશ જરૂરનો છે.

तथा सुकुलागमनोक्तिरिति ॥

અર્થ:—વળી સારા કુળમાં જન્મ થાય એમ કહેવું.

ભાવાર્થ:—દેવતાના સ્થાનથી ચવીને તે જીવ સારા દેશમાં, કલંક રહિત, સારા આચરણવાળા અને ઘણીજ ખ્યાતિવાળા કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અનેક મનોરથ જે જન્મમાં પૂર્ણ થાય તેવો જન્મ મળે છે. આ સર્વનું કારણ પ્રથમના ભવમાં સેવેલો ધર્મ છે. એમ જણાવી બાળજીવોને ધર્મ માર્ગે વાળવા.

तथा कल्याणपरंपराख्यानमिति

અર્થ:—વળી તેવા માણસને કલ્યાણની પરંપરા થાય છે તેમ કહેવું.

ભાવાર્થ:—ઉપરના સૂત્રમાં કહ્યું કે જે દેવ સ્થાનકથી ચવે છે તે ઉત્તમ કુળમાં જન્મ લીધા પછી તેને સુંદર રૂપ મળે છે, સારાં લક્ષણોવાળો તે થાય છે અને શરીરે નીરોગી તે હોય છે,તેની બધી ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ શક્તિવાળી હોય છે. સર્વ માણસો તેને પ્રિય થઈ પડે છે. જ્યાં જાય છે ત્યાં તે સન્માન પામે છે. આ સર્વ ધર્મના સેવનથી મળે છે, એમ ઉપદેશ આપવો.

तथा असदाचारगर्हेति ॥

અર્થ:—વળી અસદ્ આચારની નિંદા કરવી.

ભાવાર્થ:—જે આચાર અશુભ છે, જે આપણી ઉન્નતિમાં વિઘ્નરૂપ છે, અને જેની શિષ્ટપુરૂષો નિન્દા કરે છે તે અસદાચાર જાણવો. તે દશ પ્રકારનો છે. કહ્યું છે કે-

हिंसानृतादयः पञ्च तत्त्वाश्रद्धानमेव च

क्रोधादयश्च चत्वार इति पापस्य हेतवः ॥

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ પાંચ; તત્ત્વમાં અશ્રદ્ધા, અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય; એ રીતે દશ પાપનાં કારણો છે.

તે દશ પાપનાં કારણની નિંદા કરવી તે અસદાચાર નિન્દા જાણવી. આ સર્વમાં મિથ્યાત્વ અર્થાત્ તત્ત્વમાં અશ્રદ્ધા સમાન કટ્ટો શત્રુ બીજો એક પણ નથી.

સત્યને અસત્યરૂપે, ધર્મને અધર્મરૂપે, અસત્યને સત્યરૂપે, અને અધર્મને ધર્મરૂપે જાણવો તે મિથ્યાત્વ. અસત્‌ને સત્ તરીકે માનવાથી વિચાર પણ તેવો થાય છે, અને કાર્ય પણ તેવાં થાય છે. માટે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવો. કહ્યું છે કેઃ—

न मिथ्यात्वसमः शत्रुर्न मिथ्यात्वसमं विषं ।
न मिथ्यात्वसमो रोगो न मिथ्यात्वसमं तमः ॥
द्विषद्विषतमोरोगैर्दुःखमेकत्र दीयते ।
मिथ्यात्वेन दुरन्तेन जन्तोर्जन्मनि जन्मनि ॥
वरं ज्वालाकुले क्षिप्तो देहिनात्मा हुताशने ।
न तु मिथ्यात्वसंयुक्तं जीवितव्यं कदाचन ॥

મિથ્યાત્વ સમાન બીજો શત્રુ નથી, મિથ્યાત્વ સમાન બીજું ઝેર નથી, મિથ્યાત્વ સમાન બીજો રોગ નથી. મિથ્યાત્વ સમાન બીજું અંધકાર નથી. શત્રુ ઝેર અને અંધકાર મનુષ્યને એકજ જન્મમાં દુઃખ દે છે પરંતુ દુરંત એવું મિથ્યાત્વ પ્રાણીને જન્મોજન્મ દુઃખ દે છે. દેહધારી પ્રાણીએ પોતાનો આત્મા જવાળાયુક્ત અગ્નિમાં નાખવો એ ઉત્તમ છે, પણ મિથ્યાત્વસહિત જીવવું એ કોઇ પણ કાળે સારૂં નથી. આ પ્રકારે તત્ત્વના અશ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાત્વની નિંદા કરવી, અને ક્રોધ, માન વગેરે કષાયો પણ અનિષ્ટ પરિણામ લાવનાર છે એમ સમજાવવું. કોઇ પણ દિવસ તેમની તરફેણમાં બોલવું નહિ.

तथा तत्स्वरूपकथनमिति ॥

અર્થ:—વળી અસત્ આચારના સ્વરૂપનું કથન કરવું.

ભાવાર્થ:—હિંસા વગેરે અસદાચાર છે એમ કહેવા માત્રથી લોકો તેનો ત્યાગ કરી શકે નહિ, માટે તેનું સ્વરૂપ સમજાવવું જોઇએ.

૧. પાંચ ઇંદ્રિય, ત્રણ બળ, શ્વાસોશ્વાસ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણથી આત્માને વિયોજીત કરવો તે હિંસા.

૨. જુઠું બોલવું, પોતે જે જાણતો હોય તેનાથી જુદું કહેવું તે અસત્ય-**મૃષાવાદ**.

૩. કોઇએ નહિ આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરવી તે **સ્તેય**-ચોરી કહેવાય.

૪. મૈથુન એટલે સ્ત્રીભોગ ભોગવવો તેનું નામ અબ્રહ્મ કહેવાય.

૫. કોઈ પણ વસ્તુ મારી છે એવી તે વસ્તુ પરની મૂર્છા તે **પરિગ્રહ** કહેવાય. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનું સ્વરૂપ પહેલા પ્રકરણમાં આપણે વિચારી ગયા છીએ. આવી રીતે તેનું સ્વરૂપ કહી તેનો ત્યાગ કરવાનો બોધ આપવો.

तथा-स्वयं परिहार इति ॥

અર્થ—વળી પોતે તે અસદાચારનો પરિહાર-ત્યાગ કરે.

ભાવાથ:—સદાચારના ઉપદેશકે જાતે અસદાચારનો ત્યાગ કરવો. જેમ નટ વૈરાગનું વર્ણન કરે પણ તેના હૃદયમાં વૈરાગ્યની અસર ન જણાય તો સામા મનુષ્ય ઉપર તેની અસર થતી નથી, તેમ ઉપદેશકના ઉપદેશની ઝાઝી અસર થતી નવી.

ઉપદેશથી જે અસર થાય તેના કરતાં તેના દાખલાથી વધારે અસર થાય છે. આ બાબત બહુજ ઉપયોગી છે. લોકો ઉપદેશની સાથેજ ઉપદેશ કરનાર તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. જો ઉપદેશકમાં, પોતે બીજાને જે બાબતનો ઉપદેશ કરે છે તેવો ગુણ હોય તો તેના ઉપદેશની અસર થાય છે. નહિ તો "પોથીમાંના રીંગણા"ની ગતિ થાય છે. માટે જે બીજાને આપણે બોધ આપવા ઇચ્છા રાખતા હોઈએ તે પ્રથમ આપણે વર્તનમાં મુકવું જોઇએ. પારકાને ઉપદેશ આપવાનું પાંડિત્ય તો સર્વ સ્થળે દેખાય છે, પણ કહેણી પ્રમાણે રહેણી રાખનારા

દુર્લભ હોય છે. આપણા જીવન વ્યવહારથી આપણા વર્તનથી આપણે સત્યની બીજાને ભલામણ કરવી જોઇએ. બાકી કેવળ ઉપદેશથી કરેલી ભલામણ લાંબો વખત ટકતી નથી. માટે ઉપદેશકોએ આ વિષય ઉપર બહુજ વિચાર કરીને **ઉપદેષ્ટા** તરીકે બ્હાર પડવું જોઇએ છે.

तथा–ऋजुभावसेवनमिति ॥

અર્થ—વળી (ઉપદેશકે) સરલતા રાખવી.

ભાવાર્થ—ઉપદેશકે પોતાનું જે પદ હોય, જેટલી જ્ઞાનની સ્થિતિ હોય તે જણાવવું, પણ ખોટી મગરૂબી ન રાખવી. દાંભિકપણે બતાવેલું જૂઠું ઘણા થોડા સમયમાં શિષ્યના જાણવામાં આવે છે, અને તેથી તે અસત્યવાદી છે એમ ખબર પડતાં તેના ઉપરથી ભાવ ઉતરી જાય છે, અને તેના ઉપદેશની અસર પણ થતી નથી. આ સંબંધમાં શ્રી ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું છે કેઃ—

सममद्दाणे पाणानि बीआणि हरिआणिअ ॥
असंजए संजय मन्नमाणे पावसमणेति वुच्चइ ॥ १ ॥

બે ઇન્દ્રિય વગેરે પ્રાણીને, બીજોને, લીલાં ઘાસને કચરીને જતો, અને આ પ્રમાણે **અસંયમી** બનેલો કોઇ સાધુ પોતાને **સંયમી** માને તો તેને **પાપસાધુ** માનવો.

માટે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ કહી દેવું. પોતાથી અમુક બાબત ન છોડાતી હોય તો કહેવું કે મારાથી આ કામ થતું નથી, પણ છોડવામાં ધર્મ રહેલો છે. આવી સરલતાથી શ્રોતાઓનો તેનાપર વિશ્વાસ બેસે છે. વળી પોતાનાથી વધારે ગુણની પ્રશંસા કરવી, પણ પોતે હલકો ગણાશે એવા ખોટા ભયથી કોઇ ગુણીના ગુણને હલકા પાડવા પ્રયત્ન કરવો નહિ.

तथा अपायहेतुत्वदेशनेति

અર્થ—વળી દુઃખના કારણની દેશના આપવી.

ભાવાર્થ—આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે અનર્થ થાય છે,

તેનું કારણ અસદાચાર છે, એમ શ્રોતાઓને બોધ આપવો. અસદાચારનું મુખ્ય કારણ **પ્રમાદ** છે.

માણસો જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ ભુલી જાય છે, અર્થાત્ પ્રમાદ દશામાં વર્તે છે, અને અન્ય જીવો તે પોતાના જેવાજ છે એ સત્યને વિસરી જાય છે ત્યારે તેઓ અનેક પ્રકારના અસદાચાર સેવે છે; અને તેથી પ્રમાદજ દુર્ગતિનું મૂળ છે. કહ્યું છે કે:—

यन्न प्रयन्ति पुरुषाः स्वर्गं यच्च प्रयन्ति विनिपातम् ।
तत्र निमित्तमनार्यः प्रमाद इति निश्चितमिदं मे ॥

પુરૂષો સ્વર્ગને નથી પામતા, અને શુભ ગતિથી પડે છે, તેનું નિમિત્ત કારણ અનાર્ય પ્રમાદજ છે, એવો મારો ચોક્કસ નિશ્ચય છે.

અસદાચારથી આ લોકમાં અનર્થની પરંપરા ઉદ્ભવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેને લીધે માણસને નરકમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો અનુભવવાં પડે છે.

नारकदुःखोपवर्णनमिति ॥

અર્થ—નારકીના દુઃખનું વર્ણન કરવું.

ભાવાર્થ—નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે નારકીના દુઃખનું વર્ણન કરવું. વળી તિર્યંચના દુઃખનું પણ વર્ણન કરવું કે જેથી માણસો તે દુઃખના કારણભૂત અસદાચારનો ત્યાગ કરે.

નરકમાં જીવો પોતાની ઇચ્છાનુકૂળ પદાર્થો નહિ મળવાથી અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવે છે, ત્યાં પોતાના બચાવ માટે કોઈ તેમની દૃષ્ટિએ પડતું નથી. વળી ભુખ, તરસ, ટાઢ, તડકો, પરવશપણું વગેરે દુઃખોથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા તિર્યંચ પ્રાણીઓને જે સુખ મળે છે તે તુચ્છ છે, કહેવામાત્ર છે. બીજા શબ્દોમાં કહીયે તો તેઓ દુઃખી છે.

વળી મનુષ્યભવમાં પણ પ્રાણીને દરિદ્રતાનું, રોગનું, દુર્ભાગ્યતાનું, શોકનું, મૂર્ખતાનું, દીન જાતિનું, હલકા કુળનું, હાથ પગ વગેરે શરીરના અવયવહીન થવાનું, અંધાપાનુ, લુલા લંગડા થવાનું દુઃખ છે. ખરી વાત છે કે મનુષ્યભવમાંથીજ મોક્ષ મેળવી શકાય; છતાં મનુષ્ય-

પણામાં જ્યાં સુધી જન્મ મરણ થયાં કરે છે, ત્યાં સુધી તે જીવ સુખ મેળવી શકે નહિ.

દેવતાઓને જો કે અનેક પ્રકારનું સુખ છે એ આપણે પ્રથમ જણાવી ગયા, પણ છેવટે તો તે સુખનો પણ અંત આવે છે. પુણ્ય ક્ષીણ થતાં દેવતાને ત્યાંથી ચવવું પડે છે, ત્યારે તેને દુઃખ થાય છે. આપણી અપેક્ષાએ તેમનું સુખ વધારે સ્થાયી ગણી શકાય, પણ અનંત કાળની અપેક્ષાએ તે સુખ પણ ક્ષણિક છે એમ કહીએ તો તેમાં ખોટું નથી. માટે દેવતાઓનો ભવ પણ સુખમય છે એમ કહી શકાય નહિ.

આ પ્રમાણે ચારે ગતિ દુઃખથી પૂર્ણ છે. કોઇમાં થોડું દુઃખ તો કોઇમાં વધારે દુઃખ, પણ દુઃખ તો ખરૂં, અને જે સુખ દુઃખ મિશ્રિત હોય, અથવા જે સુખના અંતે દુઃખ હોય તે ખરૂં સુખ ગણી શકાય નહિ.

तथा दुःकुलजन्मप्रशस्तिरिति ॥

અર્થ—વળી (અસદાચારવાળાનો) ખરાબ કુળમાં જન્મ થાય છે એમ જણાવવું.

ભાવાર્થ:—ખરાબ આચરણ કરવાવાળાઓનાં જન્મ શક, યવન, બર્બર વગેરે હલકી જાતિના લોકોને ત્યાં થાય છે, અને તેથી તે જાતિના અધમ આચાર વિચાર ગ્રહણ કરે છે અને તેથી દુઃખ ઉપર દુઃખ આવી પડે છે, એમ બોધ કરી દુષ્કર્મ કરતાં અટકાવવાં.

दुःखपरंपरानिवेदनमिति ॥

અર્થ—દુષ્કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાને દુઃખની પરંપરા થાય છે તેમ જણાવવું.

ભાવાર્થ—હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થવાથી, મન તથા શરીર સંબંધી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પ્રાણીને સહન કરવાં પડે છે. દુષ્ટાચરણથી અધમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાને હલકા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળાં શરીર મળે છે, અને તેવાં દુઃખોનો નાશ કરવાને સમર્થ એવો ધર્મ સ્વપ્નમાં પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે તે

મુલકમાં કોઈ જ્ઞાની ભાગ્યેજ જન્મે છે, અને તેથી સદ્બોધ તેઓને દુર્લભ થાય છે. ધર્મ નહિ જાણવાથી હિંસા, ચોરી, અસત્ય, વ્યભિચાર વગેરે અશુદ્ધ કર્મમાં તેઓ લીન થાય છે, અને આ પ્રમાણે પાપકર્મની વૃદ્ધિ કરે છે; જેને સારૂ તેઓને લાંબા વખત સુધી બીજા ભવોમાં દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આ રીતે તેઓને દુઃખ ઉપર દુઃખ આવી પડે છે, અને અહીંયા સુખ મળતું નથી, તેમ પરભવમાં પણ સુખ મળતું નથી. આ પ્રમાણે અસદાચાર બહુજ માઠાં ફળને નિપજાવનારો નીવડે છે. કહ્યું છે કે—

तैः कर्मभिः स जीवो विवशः संसार चक्रमुपयाति ॥
द्रव्यक्षेत्राद्धाभावभिन्नमावर्तते बहुशः ॥

તે તે દુષ્ટ કર્મવશથી જીવ સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવથી જુદા જુદા ભેદને પામેલો જીવ સંસારચક્રમાં ઘણી વાર પુદ્ગલપરાવર્તન[1] કરે છે. માટે જે અસદાચારથી કર્મબંધ થાય છે તે અસદાચારની અસત્યતા અને નિઃસારતા અનુભવી તેનો ત્યાગ કરવાને ધર્મી જીવે ઉદ્યમવન્ત થવું.

तथा उपायतो मोहनिन्देति

અર્થ—વળી ઉપાયથી મોહની નિન્દા કરવી.

ભાવાર્થ:—મોહનો અર્થ આ ઠેકાણે અજ્ઞાન એમ સમજવો. અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાનું હિત સાધી શકતો નથી, અને બીજાને નિરર્થક દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે; સર્વ પ્રકારના અનર્થ મૂઢતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જણાવી મૂઢતાની નિન્દા કરવી. કહ્યું છે કે:—

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनास्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ १ ॥
अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवान्ति च ।
न च मूढो विजानाति मुमुर्षुरिव भेषजम् ॥ २ ॥

---

૧ પુદ્ગલપરાવર્તનું લક્ષણ પ્રવચન સારોદ્ધારમાં લખેલું છે.

संप्राप्य पण्डितः कृच्छ्रं पूजया प्रतिबुध्यते ।
मूढस्तु कृच्छ्रमासाद्य शिलेवाम्भसि मज्जति ॥ ३ ॥

જે અમિત્ર (શત્રુ) ને મિત્ર કરે, મિત્રનો રોષ કરે, મિત્રને હણે, દુષ્ટ કર્મનો આરંભ કરે તે મૂઢ ચિત્તવાળો કહેવાય.

જેમ મરવાને તૈયાર થયેલો પુરૂષ ઔષધને માનતો નથી, તેમ પોતાને કહેવામાં આવેલા સાર્થક અને ગુણવાળા વાકયને મૂઢ પુરૂષ જાણી શકતો નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીયે તો મરણ પથારીએ પડેલા મનુષ્યને ઔષધની અસર થતી નથી, તેમ મૂઢ પુરૂષને સદુપદેશની અસર લાગતી નથી.

પંડિત પુરૂષ કષ્ટ પામેલો હોય તોપણ પૂજા સત્કારથી પ્રતિબોધ પામે છે, પણ મૂઢ પુરૂષ તો દુઃખી અવસ્થામાં આવતાં પાણીમાં શિલાની પેઠે બુડે છે; અર્થાત્ તે સ્થિતિમાં શું કરવું તે ન જાણવાથી હલકા કર્મ કરવાને દોરાય છે. પંડિત પુરૂષ તો સમજે છે કે સુખ પછી દુઃખ આવે છે. કોઇને આ જગતમાં એકાન્ત સુખ તેમજ એકાન્ત દુઃખ નથી. માટે સુખ આવ્યે મગરૂર ન થવું, તેમ દુઃખ આવે ખિન્ન ન થવું, પણ મનનું સમાધાનપણું જાળવી રાખવું.

આ રીતે મૂઢતાના ગેરલાભ બતાવી તેનો ત્યાગ કરવા ઉપદેશ કરવો.

મોહનો અજ્ઞાન કે મૂઢતા સિવાય બીજો પણ અર્થ થાય છે. જેને લીધે સંસારના પદાર્થો તેમજ આત્માની ઉપાધિ પ્રત્યે રાગ થાય છે તે અજ્ઞાનભાવને શાસ્ત્રકારો મોહ કહે છે. આત્મા અને દ્રવ્ય ભિન્ન છે એવી ખાત્રી મોહને લીધે થતી નથી, અને તેથી દ્રવ્યરૂપ પરવસ્તુને આત્મા પોતાની માનવા દોરાય છે, અને અંતે દુઃખ પામે છે.

નિજરૂપા નિજ વસ્તુ હે, પરરૂપા પરવસ્ત;
જેણે જાણ્યો પેચ એ, તેણે જાણ્યું સમસ્ત.
વિનાશી પુદ્ગલ દશા, અવિનાશી તું આપ;
આપોઆપ વિચારતાં, મટે પુણ્ય ને પાપ.

આવો વિચાર મોહને લીધે આવતો નથી. અને તેથી સંસારમાં

રખડવું પડે છે. એમ સમજાવી મોહનો ત્યાગ કરવાને બોધ આપવો. યોગદષ્ટિ સમુચ્ચયમાં કહ્યું છે કે–

जन्म मृत्यु जराव्याधि रोग शोकाद्युपद्रुताम् ॥
वीक्ष्यमाणा अपि भुवं नाद्विजन्त्यापि मोहतः ॥ १ ॥
धर्मबीजं परं प्राप्य मनुष्यं कर्मभूमिषु ॥
न सत्कर्मकृषावस्य प्रयतन्तेऽल्पमेधसः ॥ २ ॥

જન્મ, મૃત્યુ, જરા (વૃદ્ધપાણું), વ્યાધિ, રોગ, શોક વિગેરે ઉપદ્રવવાળા સંસારને જોઈ તેમાં વસતા માણુસોને વૈરાગ્ય નથી ઉપજતો તેનું કારણુ મોહજ છે. કર્મભૂમિને વિષે મનુષ્યપણારૂપ ઉત્તમ ધર્મ બીજ પામીને અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો તે ધર્મ બીજની સત્કાર્ય રૂપ ખેતી કરવાને પ્રયત્ન કરતા નથી; અર્થાત્ તે મનુષ્યભવ નિરર્થક ગુમાવે છે.

જે માણુસો મનુષ્ય ભવ પામી તેનો સદુપયોગ કરતા નથી, તેઓ ચિંતામણિ રત્ન કાગડાને ઉરાડવાને ફેંકવામાં આવે તેમ આ જન્મ વૃથા ગુમાવે છે; વ્હેલા મોડા ઉત્તમ પુરૂષાર્થ અને સચ્ચારિત્ર વિના શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ મળી શકે તેમ નથી; તો પછી તે કાર્ય આ ભવમાંજ શા સારૂ શરૂ ન કરવું ? ફરી ફરીને ઉત્તમ સંજોગો મળતા નથી, જે માણુસ મળેલા સંજોગોનો સદુપયોગ નથી કરતો, તેને ફરીથી એવા સંજોગો મળવા મુશ્કેલ છે, પણ જે આવેલા સંજોગોનો લાભ લે છે, તેને વધારે સારા સંજોગો સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે મોહરાજાને વશ ન થતાં સત્કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું. તેજ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કેઃ–

बडिशामिषवत्तुच्छे कुसुखे दारुणोदये ॥
सक्तास्त्यजांति सच्चेष्टां धिगहो दारुणं तमः ॥

માછલાં પકડવાના કાંટામાં ખોસેલા માંસની પેઠે ભયંકર પરિણામવાળા સુખાભાસવાળા તુચ્છ વિષયસુખમાં આસકત થયેલા પુરૂષો સત્ક્રિયાનો ત્યાગ કરે છે, એવા ભયંકર અજ્ઞાનને ધિક્કાર પડો.

આ અજ્ઞાન તેજ મોહ છે. માટે મોહને ધિક્કાર પડો. માછલું સુખની લાલચે જીહ્વા રસના સ્વાદ અર્થે કાંટામાં ખોસેલું માંસ લેવા લલચાય છે, પણ માંસ મોંમાં લેતાની સાથે તે કાંટો તેના તાળવામાં ભોંકાય છે અને તેને બહુજ દુઃખ થાય છે. સંસારનો વિષયો દુઃખગર્ભિત છે એમ જાણવા છતાં માણસો તેની પાછળ દોડે છે, અને દુઃખ ભોગવે છે, પણ સારાં કાર્યો કરવા લલચાતા નથી કે જે કાર્યથી સ્વર્ગ અને પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. આ સર્વ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે, અને અજ્ઞાન એજ મોહ છે; માટે મોહનું આ સર્વ અનિષ્ટ ફળ છે. એવો પ્રતિબોધ આપી તેનો ત્યાગ કરવાનો સદુપદેશ આપવો.

तथा सद्ज्ञान प्रशंसनमिति ॥

અર્થ:—વળી સદ્દ્જ્ઞાનની પ્રશંસા કરવી.

ભાવાર્થ:—સમ્યગ્ જ્ઞાનની, તેમજ પાપની બીક રાખનારા સદ્દ્જ્ઞાનીઓની પ્રશંસા કરવી; કારણ કે તેમ કરવાથી શ્રોતાવર્ગમાં જ્ઞાન તથા જ્ઞાની પુરૂષો તરફ પૂજ્યભાવ થાય છે, અને તેવું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા થાય છે. સદ્દ્જ્ઞાન સત્શ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરે છે, અને સત્શ્રદ્ધા સત્કાર્યને પ્રેરે છે. માટે સદ્દ્જ્ઞાન મેળવવું. જે જ્ઞાની છે તે ક્ષણવારમાં જ્ઞાનાગ્નિથી કર્મદળને વિખેરી નાંખે છે. જે સમાધિયુક્ત બુદ્ધિવાળા પંડિત પુરૂષો અંતરદષ્ટિવડે જોઇ શકે છે, તેને ઇન્દ્ર પોતાનાં હજાર ચક્ષુવડે પણ જોવાને શક્તિમાન્ થતો નથી, અને આખા જગત્ માત્રનાં નેત્રો ભેગાં કરી જોવામાં આવે તોપણ જોઈ શકાય નહિ.

દીપકને તો તેલ, પાત્ર વગેરે બાહ્ય સાધનની જરૂર છે, પણ આત્મપ્રદીપ તો સ્વયમેવ અહર્નિશ પ્રકાશે છે. તે માટે જેનામાં આત્મપ્રદીપ પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશ્યો છે તેવા માણસો સર્વત્ર પૂજ્ય છે; કારણ કે જેમણે એક વાર પણ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું તેઓ ગમે તેવા શોક અથવા હર્ષના સમયમાં સમભાવ અને ચિત્તની સ્થિરતા જાળવી શકે છે; કારણ કે બહારની ઉપાધિ તે હું નથી, એવો તેમને સદ્વિવેક ઉત્પન્ન થયો હોય છે. કહ્યું છે કે:—

नो प्राप्यमभिवांच्छान्ति, नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ॥
आपत्सु च न मुह्यन्ति, नरा पण्डितबुद्धयः ॥ १ ॥

જે માણુસો પંડિત બુદ્ધિના છે, તે પામવા યોગ્ય વસ્તુની ઇચ્છા રાખતા નથી, તથા નાશ પામેલી વસ્તુનો શોક કરતા નથી, અને દુઃખ વખતે મુઝાતા નથી. વળીઃ—

न हृष्यत्यत्मनो माने, नापमाने च रुष्यति ॥

गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २ ॥

પોતાનું માન થવાથી હર્ષ પામતો નથી, અપમાન થવાથી ખેદ પામતો નથી, અને જે ગંગાના હ્રદની પેઠે ક્ષોભ પામતો નથી તેને પંડિત કહેવો. માન અને અપમાન બહારની ઉપાધિને આશ્રયી કરવામાં આવે છે. પંડિત પુરૂષ સમજે છે કે તે ઉપાધિ તે હું નથી, હું તો તેનાથી તદ્દન ન્યારો છું, માટે માન અને અપમાનમાં મારે હર્ષ શોક ધરવો ઘટિત નથી. એવી રીતે વિચાર કરી જે હ્રદયની સ્થિરતા સાચવી શકે છે, પણ મિજાજ ખોતો નથી તે ખરો પંડિત કહી શકાય. કહ્યું છે કે:—

જાણ્યું તો તેનું ખરૂં, **મોહે** નવિ લેપાય,
સુખ દુઃખ આવે જીવને, હર્ષ શોક નવિ થાય.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનીની પ્રશંસા કરવી તે સત્યજ્ઞાનની પ્રશંસા કરી કહેવાય. કોઇના મનમાં શંકા ઉઠે કે તમે જ્ઞાનીની પ્રશંસા કરી અને જ્ઞાનની પ્રશંસા કરી નથી, તો તેના સમાધાનમાં કહેવાનું કે જ્ઞાનીની પ્રશંસા કરવાથી જ્ઞાનની પ્રશંસા આવી જાય છે, કારણકે જ્ઞાન જ્ઞાનીથી ભિન્ન રહી શકતું નથી.

तथा पुरुषकारसत्कथेति ॥

અર્થ:—વળી પુરૂષકારની સત્કથા–પ્રશંસા કરવી.

ભાવાર્થ:—પુરૂષાર્થ વગર કોઈ પણ મોટું કર્મ કરવા કોઇ પણ માણુસ સમર્થ થયું નથી. ગમે તે પુરૂષનું મહાન્ જીવન ચરિત્ર વાંચો, અને તમને સહજ જણાશે કે બીજા ગુણો તેનામાં હો કે ના હો, પણ આ ગુણ તો હોવોજ જોઇએ. જે માણુસમાં ઉદ્યમનો ગુણ નથી, તે કદાપિ કોઇ પણ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકવાનો નથી. મારાથી શું થશે એવો વિચાર કરનાર કદાપિ ફતેહ પામે નહિ. 'રોતો

જાય તે મુવાની ખબર લાવે' એ કહેવત આવા મનુષ્યોને લાગુ પડે છે. બાકી પુરૂષાર્થ કરનારા પુરૂષો વિષે તો કહ્યું છે કેઃ-

दुर्गा तावदियं समुद्रपरिखा, तावन्निरालम्बनं ॥
व्योमैतन्ननु तावदेव विषमः, पातालयात्रागमः ॥
दत्त्वा मूर्धनि पादमुद्यमभिदो, देवस्य कीर्तिप्रियैः ॥
वीरैर्यावदहो न साहसतुला,-मारोप्यते जीवितम् ॥ १ ॥

જ્યાં સુધી કીર્તિપ્રિય શૂરવીર પુરૂષોએ ઉદ્યમનો નાશ કરનારા દૈવ (નસીબ) ના માથા ઉપર પગ મૂકીને પોતાના જીવિતને સાહસના ત્રાજવામાં નથી મૂકયું, ત્યાં સુધી આ સઘળી સમુદ્રથી વિંટાયેલી પૃથ્વી દુર્ગમ્ય લાગે છે, ત્યાં સુધી આકાશ આધાર વગરનું દેખાય છે, ત્યાં સુધી પાતાળમા જવું વિષમ ભાસે છે; ટુંકમાં આ શ્લોકનો સાર એ છે કે મનુષ્યોએ દૈવના અથવા કર્મના ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાને બદલે પુરૂષાર્થ કરવો. જે ઉદ્યોગી પુરૂષ છે તેને લક્ષ્મી વરે છે. દૈવ આપશે એમ કહી બેસી રહેનારા બાયલાઓ છે. માટે દૈવને તિરસ્કારી પોતાની શકિત પ્રમાણે પુરૂષાર્થ કરવો. કહ્યું છે કેઃ-

विहाय पौरुषं कर्म यो देवमनुवर्तते ।
तद्धि शाम्यति तं प्राप्य क्लीबं पतिमिवाङ्गना ॥ १ ॥

જેમ નપુંસક (પુરૂષાતન વગરનો) પતિ પામીને સ્ત્રી નિષ્ફળ (પુત્ર વગરની) થાય છે, તેમ જે પુરૂષ પુરૂષાર્થનો ત્યાગ કરી દૈવને અનુસરે છે તેનું દૈવ ઉદ્યમ વિના નિષ્ફળ જાય, એટલે પુરૂષાર્થ વિના દૈવ કાંઇ કરી શકતું નથી. મનોરથથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, પણ પુરૂષાર્થથી થાય છે; કારણકે સુતેલા સિંહના મુખમાં આવીને મૃગલાં પડતાં નથી, માટે આત્મશક્તિમાં વિશ્વાસ રાખી ધર્મકાર્યમાં દૃઢ પ્રયત્ન કરવો, તો સર્વ બાબત મળી જશે.

तथा वीर्यर्द्धिवर्णनमिति॥

અર્થ:—વીર્યની રિદ્ધિનું વર્ણન કરવું.

ભાવાર્થ—વળી સદ્‌આચાર વિચાર વડે આત્મવીર્ય, અને શરીર બળ વૃદ્ધિ પામે છે એમ જણાવવું. જે માણસો શુદ્ધ આચાર પાળે છે એટલે જે પોતાની ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહમાં રાખે છે, અને પોતાનિ શકિતનો અઘટિત વ્યય કુમાર્ગે કરતા નથી તેઓમાં વીર્ય વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેઓ શરીરે બહુજ બળવાળા પરાક્રમી થાય છે. તેજ રીતે જેઓના વિચારો શુદ્ધ અને એકાગ્ર હોય છે અને રાગ દ્વેષ કષાયથી મલીન થયેલા નથી, તેઓનું **વિચાર બળ** વિખરાઇ જતું નથી, પણ વૃદ્ધિ પામે છે, અને તેઓ અનેક કાર્યો આત્માની વિચાર શકિતથી કરી શકે છે. આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે શુદ્ધ આચાર વિચારથી આત્મવીય તેમજ શરીર-વીર્ય વૃદ્ધિ પામે છે અને તેવો માણસ દુનિયાને પોતાના બળથી ધ્રુજાવે છે. તે માણસ જ્યાં જાય છે ત્યાં સંમાન પામે છે, તેની મુખાકૃતિ ભવ્ય બને છે, અરે તે બીજા ઉપર પોતાના ગુણોની છાપ પાડે છે. માણસ વીર્યની ઋદ્ધિથી શું કરી શકે છે તે બતાવતાં ટીકાકાર લખે છે કેઃ—

मेरुदण्डं धराछत्रं, यत्केचित्कर्तुमीशते ॥

तत्सदाचारकल्पद्रुफलमाहुर्महर्षयः ॥

કેટલાક લોક (દેવો) મેરૂ પર્વતને દંડ કરવાને, અને પૃથ્વીને છત્ર કરવાને સમર્થ થાય છે તે સદાચારરૂપ કલ્પવૃક્ષનું ફળ છે, એમ મોટા ઋષિઓ વદે છે; માટે સદાચારનું સેવન કરવું એજ ઉત્તમ બોધ છે.

तथा—परिणते गम्भीरदेशनायोग इति ॥

અર્થ—વળી જ્ઞાન પરિણમ્યા પછી ગંભીર દેશના દેવાનો વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ—જ્યારે શ્રોતાઓને ઉપર જણાવેલા ઉપદેશનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, પછી તે બાબતની શ્રદ્ધા થાય, અને છેવટે તે ઉપદેશને આચારમાં મૂકે, ત્યારે તે શ્રોતા વધારે ગંભીર ઉપદેશને વાસ્તે લાયક થાય છે. શાસ્ત્રમાં પણ ઉપદેશ કરવાની રીત આ પ્રમાણે

કહેલી છે. પ્રથમ સામાન્ય ગુણુની પ્રશંસાનો ઉપદેશ કરવો, પછી વિશેષ ગુણુની પ્રશંસાનો બોધ આપવો. આ બે પ્રકારનો બોધ જ્યારે શ્રોતામાં પરિણમે, એટલે શ્રોતાના હૃદયમાં તે બોધ પ્રવેશ પામે અને તે બોધ અનુસાર કાર્ય કરવાને તે પ્રેરાય ત્યારે વધારે સૂક્ષ્મ બાબતોનો બોધ આપવો ઉચિત છે. એક વખત ખાધેલું અન્ન પચી ગયા પછી બીજી વખત જમાય તોજ શરીર સુખમાં રહે છે, તેમ સામાન્ય બોધની અસર હૃદયમાં બરાબર થઈ હોય તોજ વિશેષ બોધને વાસ્તે તે લાયક બને છે. શ્રોતાના મનપર આપેલા બોધની અસર થઇ છે કે નહિ તે જાણવાનું એકજ લક્ષણ છે. તે એ છે કે પોતાની શક્તિ અનુસાર તે બોધ મુજબ તે વર્તે છે કે કેમ. જો તે વર્તતો હોય તો બોધની અસર થયેલી જાણવી, અને જો તે વર્તતો ન હોય તો બોધની યથાર્થ અસર નથી થઈ એમ માનવું.

तथा—श्रुतधर्मकथनमिति ॥

અર્થ—વળી શ્રુત ધર્મનું કથન કરવું.

ભાવાર્થ-શ્રુતધર્મ એટલે સિદ્ધાંત; તે સિદ્ધાન્તનું કથન કરવું એટલે ઉપદેશ કરવો; તેનું લક્ષણ, **વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા** તથા **ધર્મકથન** છે. આ પાંચના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે. ગુરૂ મહારાજ પ્રથમ જે ઉપદેશ આપે તે વાચના કહેવાય. સંદેહ પડે ત્યારે ગુરૂ મહારાજને વિનય સહિત પુછવું તે પૃચ્છના. પૃછીને નિશ્ચય કરેલું સૂત્ર ન ભુલાય માટે ફરીથી તેને સંભારવું તે પરાવર્તના. સૂત્રની પેઠે અર્થનું પણ ચિન્તવન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા. અભ્યાસ કરેલા સૂત્રનો બીજાને ઉપદેશ આપવો તે ધર્મકથા કહેવાય છે.

चक्षुष्मन्तस्त एवेह ये श्रुतज्ञानचक्षुषा ॥
सम्यक् सदैव पश्यन्ति भावान् हेयेतरान्नराः ॥ १ ॥

જે પુરૂષો ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થોને શ્રુતજ્ઞાન રૂપ ચક્ષુ વડે સમ્યક પ્રકારે જુએ છે, તેજ પુરૂષો

નેત્રવાળા છે; બાકી ચર્મ ચક્ષુ તો સર્વને છે. જેટલાં દર્શન છે, તેટલાં સિદ્ધાન્ત છે, અર્થાત્ તેટલા શ્રુત ધર્મ છે; તો કયો શ્રુત ધર્મ અંગીકાર કરવો ? તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. તો તેના જવાબમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કેઃ—

बहुत्वात्परीक्षावतार: ॥

અર્થ:—શ્રુત ધર્મ બહુ છે, માટે પરીક્ષામાં ઉતરવું.

ભાવાર્થ:—શબ્દ સામાન્યથી આ ખરૂં છે કે આ મિથ્યા છે, એમ કહી શકાય નહિ. માટે તેની પરીક્ષા કરવી. જેમ સુવર્ણની પરીક્ષા કષ, છેદ, અને તાપથી થાય છે, તેમ ધર્મની પણ ત્રણ રીતે પરીક્ષા થાય. ધર્મની બાબતમાં કષ, છેદ, અને તાપ શું છે તેનો આગળ વિચાર કરીશું, પણ મગને ભાવે મરી ન વેચાય તે માટે ટીકાકાર કહે છે કેઃ—

तं शब्दमात्रेण वदन्ति धर्मं विश्वेऽपि लोका न विचारयन्ति ।
स शब्दसाम्येऽपि विचित्रभेदैर्विभिद्यते क्षीरमिवार्जनीय: ॥
लक्ष्मीं विधातुं सकलां समर्थं सुदुर्लभं विश्वजनीनमेनम् ॥
परीक्ष्य गृह्णन्ति विचारकक्षा: सुवर्णवद्वञ्चनभीतचित्ता: ॥

આ જગતમાં શબ્દ માત્રથી સર્વે ધર્મ કહે છે, પણ કયો સાચો તે વિચાર કરતા નથી; જેમ દુધ શબ્દ સમાન છે, પણ તેમાં ભેદ પડવાથી કયું સારૂં તેની પરીક્ષા કરવી પડે છે, તેમ શ્રુતધર્મના સંબંધમાં સમજવું. જેમ ઠગાવાની બીકવાળા, અને ડાહ્યા પુરૂષો પરીક્ષા કરીને સુવર્ણ ખરીદ કરે છે તેમ સકળ ધન આપવાને સમર્થ, ઘણોજ દુર્લભ અને જગતને હિતકારી એવો શ્રુતધર્મ પરીક્ષા કરીને ગ્રહણ કરવો કે પાછળથી પસ્તાવું ન પડે.

હવે પરીક્ષા રીતે કેવા રીતે કરવી તે કહે છે કેઃ—

कषादिप्ररूपणेति ॥

અર્થ:—કષાદિકની પ્રરૂપણા કરવી.

ભાવાર્થ:—જ્યારે માણસને સુવર્ણ ખરીદવું હોય છે ત્યારે આ સુવર્ણ સાચું છે કે તેમાં કાંઈ ભેદ છે તે જાણવાને અર્થે કષ, છેદ,

અને તાપથી પ્રથમ તેની પરીક્ષા કરે છે, અને પરીક્ષામાં શુદ્ધ નીકળે છે તો ખરીદ કરે છે, તેમ શ્રુત ધર્મને પણ કષ, છેદ અને તાપની કસોટી લગાવવી. હવે ધર્મની બાબતમાં પ્રથમ કષ શું છે તેના જવાબમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે:—

विधिप्रतिषेधौ कष इति ॥

અર્થ:—વિધિ અને પ્રતિષેધ તે કષ છે.

ભાવાર્થ:—અવિરૂદ્ધ એટલે અનુકૂળ કર્ત્તવ્ય બતાવનારૂં વાક્ય તે વિધિવાક્ય કહેવાય. જેમકે દાન કરવું, શીળ પાળવું; વળી સ્વર્ગ તથા કેવળજ્ઞાનના અર્થી જીવોએ તપ તથા ધ્યાન કરવું, અને પંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ સહિત શુદ્ધ ક્રિયા કરવી; તે વિધિ કહેવાય. કોઇ પણ પ્રકારનું શુદ્ધ કર્ત્તવ્ય કરવાની આજ્ઞા તે વિધિ માર્ગ; અમુક કાર્ય ન કરવું એવો જે માર્ગ તે પ્રતિષેધ માર્ગ. દાખલા તરીકે કોઇ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવું, ચોરી ન કરવી વગેરે. એ વિધિ અને નિષેધ તે કષ કહેવાય છે. જેમ સુવર્ણની પરીક્ષા કરવાને કસોટી ઉપર સુવર્ણનો આંકો કરીએ છીએ તેમ ધર્મની પરીક્ષા કરવામાં વિધિ નિષેધ વાક્ય કસોટીનું કામ સારે છે.

જે ધર્મમાં કર્ત્તવ્ય અને અકર્ત્તવ્યનો ભેદ પાડી કર્ત્તવ્ય કરવાને, અને અકર્ત્તવ્યનો ત્યાગ કરવાને ફરમાવવાને આવ્યું હોય તે ધર્મ 'કષ શુદ્ધ' કહેવાય. કોઇ ધર્મ એમ જણાવે કે અન્ય ધર્મ પાળતો હોય તેને મારી નાંખવો તો તે ધર્મ શુદ્ધિની પરીક્ષામાં ટકી શકે નહિ, કારણ કે હિંસારૂપ અકર્ત્તવ્યનો ત્યાગ કરવાને બદલે અકર્ત્તવ્ય કરવું એવો ખોટો વિધિ માર્ગ બતાવ્યો. જેમાં ઉપર પ્રમાણે બન્ને શુદ્ધ માર્ગ બતાવ્યાં હોય તે માર્ગ ગ્રહણ કરવો એજ સાર છે. હવે છેદનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

तत्संभवपालनाचेष्टोक्तिच्छेद इति ॥

અર્થ:—વિધિ નિષેધની ઉત્પત્તિ તથા પાલન અર્થેની ક્રિયાનું કહેવું તે 'છેદ' જાણવો.

ભાવાર્થ:—માણુસ સોનાને કસોટીના પત્થર ઉપર ઉપર ઘસીને તેની પરીક્ષા કરે છે. તે કસોટીમાં સોનું શુદ્ધ માલૂમ પડયું, તોપણુ તેટલાથી સંતોપ નહિ પામતાં તેને કાપીને જુવે છે કે રખેને અંદરના ભાગમાં કોઈ પણુ પ્રકારનો ભેદ હોય; તેમ ધર્મમાં પણુ કષ શુદ્ધિ કર્યા પછી છેદ શુદ્ધિ કરવી જરૂરની છે. ધર્મની બાબતમાં છેદ શું છે તે વિચારીએ. છેદ તે **વિશુદ્ધ બાહ્ય ચેષ્ટા** રૂપ છે. વિધિ અને પ્રતિષેધ માર્ગને અનુકૂળ જે બાહ્ય ક્રિયા તે 'છેદ' છે; તે બાહ્યશુદ્ધ ક્રિયાથી અતિચાર અને અનાચાર રહિતપણે વિધિ અને પ્રતિષેધ માર્ગને ઉત્તેજન મળે છે. માટે જે ધર્મમાં ઉપર જણાવેલા વિધિ પ્રતિષેધ માર્ગને સહાયકારી શુદ્ધ ધાર્મિક ક્રિયાનું વર્ણન યથાર્થ રીતે કરેલું હોય તે છેદશુદ્ધ ધર્મ જાણુવો.

સોનાની કષ અને છેદથી પરીક્ષા કરી, અને તેમાં શુદ્ધ નીકળ્યું તોપણુ તેની બરાબર પરીક્ષા કરવાને સોની અગ્નિમાં નાખી તેની પરીક્ષા કરે છે, અને જ્યારે અગ્નિમાં પણુ તેનો રંગ બદલાતો નથી, ત્યારે તે શુદ્ધ–કેવળ શુદ્ધ માનવામાં આવે છે, તેમ ધર્મની પણુ તાપમાં પરીક્ષા કરવી. હવે ધર્મની બાબતમાં તાપ કયો ગણુવો તે શાસ્ત્રકાર જણાવે છે.

उभयनिबन्धनभाववादस्ताप इति ॥

અર્થ:—કષ અને છેદ એ બન્નેના કારણુરૂપ જીવાદિ તત્ત્વોની પ્રરૂપણા કરવી તે તાપ.

ભાવાર્થ:—કષ અને છેદનો પ્રથમ આપણે વિચાર કરી ગયા, પણુ કષ અને છેદનું મૂળ કારણુ જાણુવું જોઇએ. કષ અને છેદનો આધાર તાપ ઉપર રહેલો છે. જો સુવર્ણનો રંગ તાપ આપવાથી બદલાઈ ગયો તો તે સુવર્ણ નિરર્થક છે, તેમ ધર્મની તાપથી પરીક્ષા કરી અને તેમાં જો તે ન ટકી શકે તો કષ અને છેદની વિશુદ્ધિ નિરૂપયોગી છે. વસ્તુઓમાં ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થાય છે; જે સોનાનું કુંડલ બનાવવામાં આવે છે, તેજ સોનાની થોડા સમય પછી માળા (કંઠી) બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે તેનો આકાર બદલાય

છે, પણ સુવર્ણ તો તેને તેજ રહે છે. તેમ જે શાસ્ત્રમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ **નિત્ય,** અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ **અનિત્ય** એવા જીવાદિ પદાર્થોનું વર્ણન કરેલું હોય તે શાસ્ત્ર **તાપશુદ્ધ** કહેવાય છે; અને તેવા શાસ્ત્રમાં વિધિ પ્રતિષેધ માર્ગ, અને વિધિ પ્રતિષેધ માર્ગને સહાયકારી કર્મક્રિયાઓ ઘટી શકે છે;

अमीषामान्तरदर्शनम् इति ॥

અર્થ:—આ (પરીક્ષાના ત્રણ પ્રકાર) નું પરસ્પર અંતર બતાવવું.

ભાવાર્થ--કષ, છેદ અને તાપ એ પરીક્ષાના ત્રણ પ્રકાર છે, તેમાંનું પરસ્પર સમર્થપણું અને અસમર્થપણું દેખાડવું, અને તેનો ભેદ સમજાવવી, તે ત્રણમાં ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કોણ તેનો ભેદ સમજાવવો એ ઉપદેશકનો ધર્મ છે.

कषच्छेदयोरयत्नः तदभावेऽपि तापाभावेऽभाव इति ॥

અર્થ:—કષ અને છેદની પરીક્ષાથી વસ્તુનો આદર ન કરવો, કારણ કે, કષ અને છેદથી શુદ્ધ હોય તોપણ તાપ પરીક્ષાના અભાવમાં તે બે પરીક્ષાનો અભાવજ સમજવો.

ભાવાર્થ:—કેવળ કષ કે કેવળ છેદથી, કે કેવળ બન્નેથી સુવર્ણની પરીક્ષા યથાર્થ થઇ શકતી નથી; માટે બુદ્ધિમાનોએ તે બે ઉપરજ આધાર રાખીને બેસી રહેવું નહિ, પણ તાપથી તેની પરીક્ષા કરવી; જે સોનું તાપને ન સહન કરી શકે, અને તેનો રંગ બદલાઈ જાય, તેની બે પ્રકારની પ્રથમ કરેલી શુદ્ધિ પણ નકામી ગણાયઃ તેમ જે શ્રુત ધર્મ તાપની કસોટી ન સહન કરી શકે તે શ્રુત પ્રથમ બે કસોટીઓમાં શુદ્ધ જણાયો હોય તોપણ પ્રમાણભૂત ગણાય નહિ; માત્ર તે નામનોજ ધર્મ છે.

तच्छुद्धौ तत्साफल्यमिति ॥

અર્થ:—તાપ શુદ્ધિ થયે કષ અને છેદશુદ્ધિની સફળતા માનવી.

ભાવાર્થ:—જ્યારે તાપમાંથી શુદ્ધ નીકળ્યું ત્યારે પ્રથમ કરેલી કષ અને છેદની પરીક્ષા તે પણ ઉપયોગી ગણાય છે; કષ અને છેદનું લક્ષણ પ્રથમ આપણે વિચારી ગયા છીએ તોપણ અત્રે ફરીથી તે સામાન્ય રીતે જણાવવું જરૂરનું છે; પ્રથમ બંધાયેલા કર્મોનો નાશ કરનાર સૂત્રના અર્થનું ચિન્તન અને અભ્યાસ કરવો તે વિધિમાર્ગ અને નવાં કર્મ આવતાં રોકાય તે માટે હિંસાદિ ન કરવી તે નિષેધ માર્ગ. આ બે માર્ગરૂપ કષ કહેવાય છે. અને આ વિધિ પ્રતિષેધ માર્ગનું પાલન કરવાને જે બાહ્ય ક્રિયાઓ કહેવામાં આવેલી હોય તે છેદ કહેવાય છે; અને જો આત્માને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ પરિણામી માનીએ તોજ ઉપર કહેલી ક્રિયાનું સાર્થકપણું સિદ્ધ થઇ શકે, માટે આત્માને કોઇક અપેક્ષાએ અનિત્ય માનવો એ વગેરે તાપ શુદ્ધિ છે; માટે તાપ શુદ્ધિ હોય તોજ કષ અને છેદ શુદ્ધિ ઉપયોગી છે, એમ શાસ્ત્રકારનું કથન છે.

फलवन्तौ च वास्तवाविति ॥

અર્થ:—તે બે ફળયુક્ત હોયતોજ સત્ય છે.

ભાવાર્થ:—કષ અને છેદનું જો ફળ મળી શકે તેમ હોયતોજ તે સત્ય ગણાય છે; કારણ કે સાધ્ય વસ્તુને સિદ્ધ કરનાર ક્રિયાનેજ સંત પુરૂષો સત્ય વસ્તુ કહે છે. અને તે બેનું ફળ તાપશુદ્ધિ ઉપર રહેલું છે, માટે છેવટે જેના તત્ત્વો ખરાં હોય તેજ ધર્મ સાચો એમ સાબીત ઠર્યું; કારણ કે ધર્મક્રિયા અને નીતિના સિદ્ધાન્તોનો આધાર તત્ત્વો ઉપર રહેલો છે; દાખલા તરીકે અહિંસા કરવી એ નીતિ બોધ છે, પણ તેનો પાયો ધર્મના ઉંડા સિદ્ધાન્તપર રહેલો છે.

સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જણાશે કે આ ઉત્તમ નીતિ બોધનું કારણ સર્વ **જીવોના સરખાપણામાં** રહેલું છે. જો આપણુને કોઈ દુઃખ દે તો આપણુને દુઃખ થાય છે, તેજ રીતે બીજાને પણ દુઃખ થાય છે, કારણ કે જીવો સરખા છે, માટે કોઇ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. કહ્યું છે કે:—

પ્રાણ જેમ પ્રિય નિજ તણો, એમ અવરનો જાણ;
સુજન દયા સૌ પર ધરો, નિજ સમ મનમાં આણ.

માટે તાપશુદ્ધિ રૂપ ધર્મના ગંભીર તત્ત્વો ઉપર કષ અને છેદના ફળનો આધાર રહેલો છે, જો કષ અને છેદ ફળ આપનાર નીવડે તો તેઓ સત્ય ગણવા નહિતો,

अन्यथा याचितकमण्डनम्.

અર્થ:—નહી તો માગી લાવેલા ઘરેણા સમાન કષ અને છેદને જાણવા.

ભાવાર્થ:—યથાર્થ તત્ત્વો ઉપર રચાયેલા વિધિ પ્રતિષેધ માર્ગ અને તેને પાળવાને સહાયકારી શુદ્ધ ક્રિયા સફળ થાય છે, નહિતો તે માર્ગ અને તે ક્રિયાને પારકા માગી લાવેલા આભૂષણ સમાન ગણવાં. અલંકારનો બે પ્રકારે ઉપયોગ થઇ શકે; જ્યારે પોતાનું ગુજરાન અન્ય સાધનોથી સારી રીતે ચાલતું હોય ત્યારે કડા કુંડળ કંઠી વગેરે આભૂષણો માણસના શરીરને શોભા આપનાર ગણાય છે, અને આપત્તિ વખતે નિર્વાહનું અન્ય સાધન ન હોય ત્યારે તે આભૂષણો ગુજરાન ચલાવવામાં પણ ઉપયોગી થાય છે; પણ માગી લાવેલા આભૂષણોથી આ બેમાંથી એકે પ્રકારનું ફળ મળતું નથી. કારણ કે તે પારકાં હોવાથી તેનો ઉપભોગ મન માનતી રીતે થઇ શકતો નથી, તેમજ દુઃખના પ્રસંગે તે વેચી શકાતાં નથી; આ ઉપરથી કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે દ્રવ્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ જીવ વગેરે તત્ત્વોને **નિત્યાનિત્ય** માનીએ તો વિધિ નિષેધ માર્ગ તેમાં યથાર્થ ઘટી શકે છે, અને તેથી તે પાળવાને સહાયકારી ક્રિયાઓ પણ ફળવતી થાય છે; પણ જો કેટલાક માને છે તેમ એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય માનીએ તો કષ અને છેદ તેમાં લાગુ પડી શકતા નથી.

માટે તે માગી લાવેલા અલંકાર સમાન જાણવા. કારણ કે તે સાધ્ય વસ્તુ મોક્ષ તેને સિદ્ધ કરનાર તે થતા નથી; માટે તે કષ અને છેદ શુદ્ધ હોય તો પણ પ્રમાણભૂત મનાય નહિ. આ ઉપરથી કહેવાનો સાર એ છે કે જે ધર્મ કષ, છેદ, અને તાપથી શુદ્ધ હોય તેને યથાર્થ માનવો. હવે કોનો કહેલો શ્રુત ધર્મ પ્રમાણભૂત માનવો તેના ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે:—

नातत्त्ववेदिवादः सम्यग्वाद इति.

અર્થ:—જે તત્ત્વને જાણનાર નથી તેનો વાદ (ધર્મ) સમ્યગ્ ધર્મ કહી શકાય નહિ.

ભાવાર્થ:—જેણે તત્ત્વને પોતાનાં ચક્ષુઓથી જોયેલું તે પુરૂષ જે ધર્મનાં તત્ત્વો કહે તે સત્ય માની શકાય; પણ જેણે જાતે તત્ત્વ જોયાં નથી તેવો અજ્ઞાની પુરૂષ જે બાબત કહે તે યથાર્થ માની શકાય નહિ. જન્મથી અંધ પુરૂષે ચિત્રેલી છબી દેખતા ચિતારાના જેવી ન હોય, તેમજ અર્ધજ્ઞાની પુરૂષોએ કહેલું વચન, જેમની અંતર્દષ્ટિ ખીલેલી છે તેવા પુરૂષોએ કહેલા સત્ય વચન જેવું યથાર્થ ન હોય; માટે જ્ઞાની પુરૂષોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો, કારણ કે લોકના લાભ ખાતરજ જેઓ ધર્મના તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરે છે તેઓ કદાપિ અસત્ય કહે નહિ.

પણ સમ્યગ્વાદ આ છે એ શી રીતે જણાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

बन्धमोक्षोपपत्तितस्तच्छुद्धिरिति ॥

અર્થ:— બન્ધ અને મોક્ષની સિદ્ધિ થકી સમ્યગ્ વાદની શુદ્ધિ માનવી.

ભાવાર્થ:—જે ધર્મમાં આત્મા બંધાય છે અને મુક્ત થાય છે, અને કેવાં કારણોથી તેનો બંધ થાય છે, અને કેવાં કારણોથી તે મુક્ત થઇ શકે છે એ બાબતનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરેલું હોય તેને સમ્યગ્વાદ જાણવો. જેમ અગ્નિ અને લોઢાના ગોળાનો પરસ્પર સંબંધ છે. એટલે તપાવેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ રહેલો છે, અને જેમ ક્ષીર અને નીર એક બીજા સાથે એકમેક થઇને રહેલા છે તેમ જીવ અને કર્મનો સંબંધ થયેલો છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગ વગેરે કારણોથી જીવને કર્મ બંધાય છે, અને સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રથી, જીવ કર્મથી મુક્ત થાય છે. એટલે સકળ કર્મ નાશ થઇ આત્મા પોતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે; આ પ્રમાણે આત્માને બંધ અને મોક્ષ છે એમ જે ધર્મમાં કહેલું હોય તેનો પ્રણેતા સર્વજ્ઞ માનવો; અને જે શાસ્ત્રો બંધ મોક્ષને કલ્પના માને છે, તે

શાસ્ત્રનો પ્રણેતા યથાર્થવાદી ગણી શકાય નહિ. જો આત્માને કેવળ મુક્તજ માનીએ, તો પછી તેને મુક્ત કરવાને શાસ્ત્રમાં બતાવેલી ક્રિયા વગેરે નિરર્થક ગણવામાં આવે. નિશ્ચયનયથી તો આત્મા મુક્ત છે, પણ જ્યાં સુધી તે સ્થિતિ આપણે યથાર્થ અનુભવી નથી,ત્યાં સુધી તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને ધર્મ માર્ગમાં કહેલા ક્રિયા અનુષ્ઠાનનું સેવન કરવું એ વ્યવહાર માર્ગ પણ ઉચિત છે.

इयं बध्यमानबन्धनभाव इति ॥

વળી—આ (બંધ મોક્ષની યુક્તિ)નો આધાર બંધાતા જીવ અને બન્ધન ઉપર છે.

ભાવાર્થ—જીવ બંધાય છે, અને કર્મ તેને બાંધે છે, એમ માનીએ તોજ મિથ્યાત્વ કષાય વગેરેથી કર્મ બંધાય છે એ બાબત સત્ય ઠરે, અને તેવા કર્મથી મુક્ત થવાને આપેલો ઉપદેશ પ્રમાણભૂત ગણાય; જો આત્મા બંધાતોજ ન હોય તો પછી તેને મુક્ત થવાનું શું ?

कल्पनामात्रमन्यथेति ॥

અર્થ:-(જો આત્માને બંધાતો ન માનીએ તો) ઉપરની યુક્તિ કલ્પના માત્ર છે,

ભાવાર્થ:--જીવ કર્મથી બંધાય છે એમ ન માનીએ, અને તેને સ્વતઃ સિદ્ધ સમાન મુક્ત ગણીએ તો બધી યુક્તિ અને આગમ કલ્પના માત્ર છે, એટલે નિરર્થક છે; માટે વ્યવહાર નયથી જીવ બંધાય છે, અને જીવ મુક્ત પણ થાય છે એમ માનવું જોઈએ.

बध्यमान आत्मा बन्धनं वस्तु सत्कर्मेति ॥

અર્થ:—બંધાનાર આત્મા, અને કર્મ બન્ધન, સાચી વસ્તુ છે.

ભાવાર્થ:-પોતાનું સામર્થ્ય-આત્મ શક્તિ ઢંકાઇ જવાથી પરવશતાને પામેલો આત્મા તે કર્મથી બંધાનાર જાણવો. અને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ કારણો પામીને જે કર્મથી બંધાય છે તે બંધન. આ જીવના એક, બે, ત્રણ, ચાર એમ જુદી જુદી અપેક્ષાએ જુદા જુદા ભેદ પાડવામાં આવે છે; અત્રે ટીકાકાર તેના ચૌદ ભેદ પાડે છે

(૧) સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, (૨) બાદર એકેન્દ્રિય, (૩) બેરિન્દ્રિય, (૪) તેરિન્દ્રિય, (૫) ચઉરિન્દ્રિય, (૬) સંમૂચ્છિમ પંચેન્દ્રિય; (૭) ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય એ રીતે સાત ભેદ થયા. એ સાત પર્યાપ્તા અને સાત અપર્યાપ્તા મળી ચૌદ ભેદવાળો જીવ વ્યવહાર નયથી કર્મ બાંધે છે; અને આ જગતમાં રહેલા અનેક પ્રકારના પરમાણુઓમાંથી જેવાં કર્મ કરે તેને યોગ્ય પરમાણુઓ તેના તરફ આકર્ષાઈ તેનું બંધન કરે છે. કર્મ સત્ય છે, પણ કલ્પના નથી એમ સમજવું. જેવી રીતે સફેત વસ્ત્રને બહારના પરમાણુઓ ચોટતા નથી, અને ચોટે છે તો ખંખેરતાં ઝટ ખરી પડે છે, તેમ આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વભાવમાં વિચરે છે, ત્યારે કર્મના પરમાણુઓ તેને ચોંટી શકતા નથી; પણ જ્યારે વસ્ત્રને ચીકાશ લાગેલી હોય છે, ત્યારે પરમાણુઓ તેને બહુજ ચોટી જાય છે. તેમ જ્યારે આત્માને રાગ દ્વેષ વગેરે અશુદ્ધ ભાવની ચીકાશ લાગે છે, ત્યારે કર્મના પરમાણુઓ આત્મા તરફ આકર્ષાઇ તેને બાંધે છે. કેટલાક મતવાળા એમ માને છે કે આત્મા બંધાતો નથી તે મત આ રીતે અંગીકાર કરવા લાયક ઠરી શકતો નથી. એક મતમાં એમ લખેલું છે કેઃ—

आत्मा न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति ।
कश्चित्संसरति बध्यते मुच्यते नानाश्रया प्रकृतिः ॥

" આત્મા બંધાતો નથી, મુક્ત થતો નથી, અને સંસારમાં રખડતો નથી. પણ વિચિત્ર પ્રકારના આશ્રયવાળી કોઇ પ્રકૃતિ રખડે છે, બંધાય છે. " જો પ્રકૃતિનોજ બંધ અને મોક્ષ થતો હોય, અને આત્મા કેવળ નિર્લેપ છે એમ અંગીકાર કરીએ તો આત્માની સંસાર અવસ્થા અને મોક્ષ અવસ્થા બન્ને સમાનજ ગણાય, અને તેથી કરી યોગશાસ્ત્રમાં યોગી પુરૂષોને મોક્ષ મેળવવા માટે કહેલા યમ નિયમ વગેરે ક્રિયા અનુષ્ઠાન નિરર્થક થાય.

આપણે ઉપર જણાવી ગયા કે કર્મ સત્ય છે, આ ઉપરથી જે લોકો એમ માનતા હોય કે કર્મ જેવી વસ્તુ નથી, અને આત્માના

રાગ દ્વેષ રૂપ ભાવજ આત્માને બાંધનારા છે એમ કહેનારની વાત સત્ય ઠરતી નથી; જો આમ માનીએ તો સર્પ પોતાની મેળે આંટી નાંખીને બંધાય છે, એમ આ બંધન માનવું પડે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેમ નથી. પુરૂષ અને બેડી ભિન્ન છે, પણ જેમ બેડી પુરૂષને બાંધે છે તેમ કર્મ આત્માને બાંધે છે. ખરી વાત છે કે જ્યારે આત્મામાં રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ વગેરે કલુષિત ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે કર્મના પરમાણુઓ ખેંચાઇ આત્મા તરફ આવી આત્માને બાંધે છે, પણ રાગ દ્વેષ બાંધવાને સમર્થ થતા નથી.

ત્યારે બંધ અને મોક્ષના હેતુ કોણ તે હવે વિચારીએ:—

हिंसादयस्तद्योगहेतवस्तादितरे तदितरस्येति ॥

અર્થ:—બંધ થવાનું કારણ હિંસાદિક છે, અને મોક્ષનું કારણ અહિંસાદિક છે.

ભાવાર્થ:—વસ્તુ સ્થિતિ વિચારતાં એમ જણાય કે જીવને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર પાપ છે, અને તેનું કારણ જીવનો અશુભ પરિણામ છે. હિંસા, ચોરી, જૂઠ, વ્યભિચાર આદિ અનિષ્ટ કામ કરવાનો જીવને જ્યારે વિચાર થાય છે ત્યારે પાપ બંધન થાય છે, અને તે પાપ બંધજ જીવને સંસારમાં રઝળાવે છે. કહેલું છે કે:—

हिंसानृतादयः पञ्च तत्त्वाश्रद्धानमेव च ॥

क्रोधादयश्च चत्वार इति पापस्य हेतवः ॥

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ, એ પાંચ અવ્રત, તત્ત્વમાં અશ્રદ્ધા, અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ ચાર કષાય એ દશ પાપના હેતુ છે. આ હિંસાદિ વગેરેથી વિરૂદ્ધ ભાવથી અને કાર્યથી મોક્ષ થાય છે. જેવું કાર્ય તેવું ફળ; જેવું કારણ તેવું કાર્ય. બંધનું કારણ મળવાથી બંધ થાય છે, અને મોક્ષનું કારણ મળવાથી મોક્ષ થાય છે.

બંધનું સ્વરૂપ બતાવતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે:—

प्रवाहतोऽनादिमानिति ॥

અર્થ:—બંધ પ્રવાહથી અનાદિ છે.

ભાવાર્થ:—જીવ કર્મથી ક્યારે બંધાયો, એવો કોઇ પ્રશ્ન કરે તો જૈનશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ કર્મનો બંધ અનાદિ કાળથી છે; એટલે કોઇ દિવસ આત્મા કર્મથી મુક્ત હતો એવી સ્થિતિ ન હતી. પણ અમુક કર્મ ક્યારે બંધાયું તેનો કાળ માપી શકાય; જીવ જૂનાં કર્મ વિખેરે છે, અને નવાં કર્મ બાંધે છે. આમ ચાલ્યા જ કરે છે તેથી પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ કાળથી જીવ કર્મ સાથે બંધાયો એમ કહી શકાય. કોઇ ગાડી લીધા પછી એક વખત ભાગી જવાથી પૈડાં નવાં નખાવીએ, બીજી વખત વેષ્ટન નવું કરાવીએ, ત્રીજી વખત મધ્ય ભાગ નવો કરાવીએ, એમ એકંદરે ગાડી બદલાઇ જાય છે, પણ આપણે તો ગાડી લીધી હોય ત્યાંથી જ વર્ષ ગણીએ છીએ, તેમ કર્મની બાબતમાં પણ જૂનાં કર્મ વારંવાર ખરે છે, નવાં કર્મ ગ્રહણ થાય છે, પણ જીવ અને કર્મનો સંબંધ તો અનાદિકાળથી ચાલે છે. કારણ કે જીવ તે અનાદિ અનન્ત છે; અને કર્મ તેને લાગેલાં હોવાથી પ્રવાહરૂપ બંધ પણ અનાદિ કહી શકાય.

कृतकत्वेऽप्यतीतकालवदुपपत्तिरिति.

અર્થ:—બંધનું કારણ છતાં પણ અતીતકાલની પેઠે તે પ્રવાહને ઘટાવવો.

ભાવાર્થ:—અમુક કાર્ય કર્યું તેનું કારણ આપણે જાણીએ છીએ. પણ તે કારણ તો કેવળ નિમિત્ત કારણ છે. પણ તેનું ઉપાદાન કારણ તો હૃદયમાં રહેલો અશુદ્ધ ભાવ જે અતીતકાલમાં રોપેલા કારણોનું કાર્ય છે. આમ વિચારતાં કાળમાં પાછા જતાં અનાદિ સુધી જવું પડશે, તેથી પ્રવાહની અપેક્ષાએ બન્ધ અનાદિ છે એમ જાણવું.

वर्तमानताकल्पं कृतकत्वमिति ॥

અર્થ:—વર્તમાનકાળ જેવું કરેલાપણું છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે અતીત કાળને વર્તમાન કાળ સાથે સંબંધ છે, તેવી રીતે બંધનું કરેલાપણું તે કરવાપણું છે. કારણ કે નિશ્ચયનયના અભિપ્રાય પ્રમાણે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠા (કાર્ય સમાપ્તિ)

કાળમાં ભેદ નથી. જો એમ ન કહેવામાં આવે તો વર્તમાન કાળને કરવાપણાનો કાળ કહી શકાય, પણ કરેલાને કરવા માંડયું એમ ન કહી શકાય. કેટલાએક પદાર્થો તત્કાળ થયાં હોય અને કેટલાંએક થતાં હોય, તો વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તે બન્ને થાય છે એમ કહેવાય. અને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો કરવા માંડેલાને પણ કર્યું એમ કહી શકાય. અહીં પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કરવા માંડેલા બંધને કર્યો એમ કહ્યું છે. નયનો વાદ અતિ દુર્ગમ છે, તે સદ્‌ગુરૂ પાસેથી સારી રીતે સમજવો જોઇએ.

परिणामिन्यात्मनि हिंसादयो भिन्नाभिन्ने च देहादिति ॥

અર્થઃ—દેહથી કથંચિદ્ ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન પરિણામી આત્માને વિષે હિંસાદિક બંધની ઘટના થઇ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—આત્મા પરિણામી છે. આત્મ દ્રવ્ય તો એને એજ રહે છે. પણ ઉપાધિવશાત્ પરિણામ પામતો જણાય છે; આત્મા એકનો એક છતાં ઉપાધિ ભેદથી પરિણામી ગણવામાં આવે છે; સોનું એકનું એક છતાં કુંડલ રૂપે બદલાય, કંઠી રૂપે બદલાય, આ રીતે તેના પર્યાયમાં ફેરફાર થવાથી તે પરિણામી કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् ॥
न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विदामिष्टः ॥

એક સ્વરૂપ મુકી બીજું સ્વરૂપ પામવું તેનું નામ પરિણામ કહેવાય; પણ તેમાં સર્વથા એકજ પ્રકારની વ્યવસ્થિતિ રહેતી નથી. તેમ સર્વથા નાશ પામવો તેનું નામ પરિણામ ન કહેવાય, એમ તે વિષયને જાણનારા કહે છે. આવા પરિણામવાળો આત્મા છે માટે તે પરિણામી કહેવાય છે. વળી તે દેહથી ભિન્ન છે, અને અભિન્ન પણ છે. આવો પરિણામી અને દેહથી ભિન્નાભિન્ન આત્મા માનીએ તોજ ઉપર જણાવેલા હિંસાદિક દોષ તેને લાગુ પડી શકે.

अन्यथा तदयोग इति ॥

અર્થ:—આથી ઉલટી રીતે માનીએ તો હિંસાદિક ઘટી શકે નહિ.

ભાવાર્થ:—જો આત્માને પરિણામી ન માનીએ તેમજ દેહથી કથંચિત્ ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન ન માનીએ તો હિંસાદિક દોષ ઘટી શકે નહિ; કેમ ન ઘટી શકે, એ સ્વાભાવિક પ્રશ્નનો ઉત્તર શાસ્ત્રકાર પોતેજ આપે છે:-

नित्य एवाधिकारतोऽसंभवादिति ॥

અર્થ:-નિત્ય એવા અધિકારી આત્માને વિષે હિંસાદિક ઘટી શકે નહિ.

ભાવાર્થ:-કોઈ દિવસ નાશ ન પામે, અને કોઇ દિવસ ઉત્પન્ન ન થાય પણ નિરંતર એકજ સ્વભાવમાં રહે તે નિત્ય. આત્માને એ પ્રકારે નિત્ય માનીએ, એટલે આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી એમ માનીએ, તો પછી એવા આત્મામાં હિંસાદિક સંભવતા નથી; એટલે પર્યાયાર્થિક નયને લક્ષમાં ન લેઇ આત્માને દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નિત્ય સ્થાપીએ, એટલે તે ત્રણે કાળ તેવોને તેવોજ રહે અને તેના પરિણામમાં કાંઇ પણ ભેદ પડતો નથી એમ સ્વીકારીએ તો હિંસા વગેરે તેને લાગુ પડી શકે નહિ. કારણ કે પર્યાયનો નાશ તેનું નામ હિંસા એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આપણે કોઈને મારવાને હાથ ઉગામ્યો તે વખતે તેનામાં શાંતિના પર્યાય હતા તે બદલાઇ ગયા અને ક્રોધના પર્યાય વ્યાપી ગયા; હવે જો આત્માને કેવળ નિત્ય એકજ સ્વભાવી માનીએ, અને તે પરિણામ પામે છે એમ ન સ્વીકારીએ તો આમ બનવું અશકય થાય. પણ આમ બને છે તે તો આપણે જોઈએ છીએ, માટે આત્માને પરિણામી માનવો, અને આત્માને પરિણામી માન્યો એટલે તેમાં હિંસા વગેરે ઘટી શકશે. કહ્યું છે કે:—

तत्पर्यायविनाशो दुःखोत्पादस्तथा च संक्लेशः ॥
एष वधो जिनभणितो वर्जयितव्यः प्रयत्नतः ॥

આત્માના પર્યાયનો વિનાશ કરવો, આત્માને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું, અને કલેશ કરવો, તે સર્વને જીન ભગવાને હિંસા કહેલી છે. માટે તેનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો. ત્યારે આત્માને શું અનિત્ય માનવો ? ના, કેવળ અનિત્ય માનવામાં પણ દોષ આવે છે તે કહે છેઃ–

तथा अनित्ये चापराहिंसनेनेति ॥

અર્થ:—કેવળ અનિત્ય માનીએ તો બીજાથી હિંસા થઇ શકે નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—આત્માના પર્યાય બદલાય છે, છતાં દ્રવ્ય રૂપે તે એકજ રહે છે આ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. હવે આત્માને નિત્યજ માનીએ તો શું દૂષણ આવે તે આપણે વિચારી ગયા. પણ કોઇ કહેશે કે ત્યારે કેવળ અનિત્ય છે તે ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે, માટે તે ક્ષણભંગુર કહેવાય. માટે તે પોતાની મેળેજ ક્ષણે ક્ષણે મરે છે તો પછી તેને મારનાર કોણ ? અને મારી નાંખવાની વસ્તુ ક્યાં રહી ? એક પારધિએ હરણને મારવાનો વિચાર કર્યો પણ બીજીજ ક્ષણે તે હરણ નાશ પામ્યું તો પછી મારવાનું શું રહ્યું, અને તે પારધિ પણ અનિત્ય હોવાથી બીજીજ ક્ષણે બદલાઇ ગયો તો પછી મારનાર ક્યાં રહ્યો ? આ રીતે આત્માને અનિત્ય–ક્ષણભંગુર માનવાથી હિંસાદિક ઘટી શકે નહિ, માટે આત્માને અનિત્ય માની શકાય નહિ.

આત્માને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નિત્ય પણ ન માનવો, અને અનિત્ય પણ ન માનવો. ત્યારે કેવો માનવો ? તેના જવાબમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે **નિત્યાનિત્ય** માનવો. આત્મા વસ્તુરૂપે નિત્ય છે, પણ તેના પર્યાયમાં ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થયા કરે છે, જૂનાં પર્યાય મુકે છે, અને નવા ગ્રહણ કરે છે. માટે તે અપેક્ષાએ તે અનિત્ય છે, માટે બે અપેક્ષાઓથી–દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક અપેક્ષાઓથી–તે સામટો નિત્યાનિત્ય કહી શકાય.

દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે કે અભિન્ન તેની સાબીતી.

तथा भिन्न एवदेहान्न स्पृष्टवेदनमिति ॥

અર્થ:—વળી દેહથી કેવળ ભિન્ન આત્મા માનીએ તો સ્પર્શ કરેલા પદાર્થનો અનુભવ ન થાય.

ભાવાર્થ:—આત્મા પોતાની નૈસર્ગિક સ્થિતિમાં દેહથી ભિન્ન છે, અને શરીર તે આ સ્થૂલ ભૂમિકામાં તેને કાર્ય કરવાનું સાધન છે, પણ જ્યાં સુધી આત્મા કર્મથી બંધાયેલો છે ત્યાં સુધી દેહથી ભિન્ન ન માનવો, કારણ કે તેમ માનીએ તો પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા આત્માને જે અનુભવ થાય છે તે ન થવો જોઇએ. દાખલા તરીકે, પુરૂષના શરીરને ફુલની માળા, શયન, આસન વગેરે પદાર્થોનો સ્પર્શ ઇષ્ટ લાગે છે, અને કાંટા, અગ્નિ, સોય વગેરેનો સ્પર્શ અનિષ્ટ લાગે છે; જો આત્માને દેહથી તદ્દન અલગ માનીએ તો આવો સ્પર્શેન્દ્રિયનો અનુભવ તેને થાય નહિ. તેજ રીતે દુધ વગેરે તેને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, અને કરીયાતું વગેરે અસ્વાદિષ્ટ લાગે છે, આવો રસેંદ્રિયનો અનુભવ પણ થાય નહિ. માટે જ્યાં સુધી સ્થૂળ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ ભૂમિકામાં રહેતાં યોગમાર્ગ દ્વારા આત્મા જાણે નહિ ત્યાં સુધી દેહથી અભિન્ન માનવો ઘટે છે.

तथा निरर्थकश्चानुग्रह इति ॥

અર્થ—ઉપકાર વગેરે નિષ્ફળ થાય.

ભાવાર્થ:—જો આત્માને દેહની સાથે જરા પણ સંબંધ નથી એમ કબુલ કરીએ તો દેહ ઉપર કરેલો ઉપકાર નિષ્ફળ જાય; પુષ્પમાળા, ચંદન, સુશોભિત વસ્ત્ર, અંગવિલેપન વગેરે શરીરને સુખ આપવા યોજેલાં સાધનો આત્માને કોઈ રીતે સંતોષ આપે નહિ; તેમજ અગ્નિ વગેરેનો સ્પર્શ આત્માને દુઃખ આપે છે તે આપે નહિ; શરીરથી આત્માને તદ્દન અલગ માનતાં શરીરને જેટલું સુખદુઃખ થાય તે આત્માને અસર કરનારૂં થવું ન જોઇએ; પણ આપણા

અનુભવમાં આવે છે કે શરીરને આપેલું સુખ દુઃખ આત્માને સંતોષ કે અસંતોષ ઉપજાવનારૂં નીવડે છે; માટે આત્માને શરીરથી તદ્દન ભિન્ન ન માનવો, પણ વ્યવહારનયથી શરીર સાથે સંબંધ ધરાવનાર આત્મા છે એમ માનવું. શરીરથી તદ્દન અલગ આત્માને માનવામાં વળી એક બીજું પણ દૂષણ આવે છે; કોઇ શરીરનો સંહાર કરે તો તે હિંસા કહેવાય નહિ, કારણ કે શરીર અને આત્મા તદ્દન અલગ છે; પણ શરીરના વધથી આત્માને દુઃખ થાય છે માટે તદ્દન અલગ ન માનવો એજ સાર છે.

अभिन्न एवामरणं वैकल्यायोगादिति ॥

અર્થ:—દેહ અને આત્મા તદન અભિન્ન માનીએ તો મરણ પણ ન સંભવે, કારણ કે શરીરમાં ફેરફાર થતો નથી.

ભાવાર્થ:—દેહ એજ આત્મા છે, અને આત્મા એજ દેહ છે એવો દેહ અને આત્માનો અભેદ માનીએ તો ચૈતન્ય સહિત શરીર તેજ આત્મા ઠર્યો અને તેથી મરણ સંભવેજ શી રીતે? આત્મા સ્થૂળ શરીર છોડીને ચાલ્યો જાય છે ત્યારે મરણ થયું એમ કહેવાય છે, પણ શરીર તેજ આત્મા એમ પક્ષ કબુલ કરીએ તો પછી ગયું શું? જનાર વસ્તુ તો કોઇ અલગ નથી, અને શરીર જેને આ પક્ષવાળા આત્મા માને છે તે તો તેમનું તેમ પડી રહેલું જણાય છે; તો પછી જીવન અને મરણમાં ભેદ શો રહ્યો?

હાલ પણ આ મતને માનનારા કેટલાક પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિદ્યમાન છે. તેઓ શરીરને સર્વસ્વ માને છે, અને શરીરનો નાશ થયે સર્વનો અંત આવ્યો એમ તેઓ સ્વીકારે છે; આર્યભૂમિમાં તેવા મતને માનનારા ‘ચાર્વાક’ કહેવાય છે, અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તેમને ‘જડવાદી’ ની ઉપમા મળેલી છે. જડ સિવાય ચૈતન્ય જેવી વસ્તુ જ નથી એમ તેઓનો મત છે; અને તેથી મરણ થયે સર્વસ્વનો અંત આવે છે; પંચભૂતના ભેગા થવાથી ચૈતન્ય શક્તિ ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને મરણ સમયે પંચભૂત પોતપોતાના તત્ત્વોમાં ભળી જાય છે, એમ તેઓ કહે છે, કે જે અવાસ્તવિક છે. આ મત

અજ્ઞાની જનોએ પ્રરૂપેલો છે; આ મતની અસત્યતા સિદ્ધ કરવા જતાં ગ્રંથગૌરવ થાય માટે અમે "આત્માની હયાતીની સાબીતી*" એ નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચવાને ભલામણ કરીએ છીએ. ટીકાકાર તેનું જે યુક્તિથી ખંડન કરે છે તે અમે નીચે જણાવીએ છીએ.

પૂર્વપક્ષ—શરીર તેજ આત્મા છે; આત્મા શરીરથી જુદો નથી.

ઉત્તરપક્ષ—મરણ સમયે શરીર તેવુંને તેવું દેખાય છે; માટે જો શરીર તેજ આત્મા હોય તો અમુક માણુસ મરણ પામ્યો એમ કહેવાય નહિ; તેથી આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે, અને શરીર તે તો તેનું સાધન છે. જીર્ણ વસ્ત્ર નાશ પામવાથી તેનો પહેરનાર નાશ પામતો નથી તેજ રીતે જીર્ણ શરીર નાશ પામવાથી તેને ધારણ કરનાર આત્માનો નાશ થતો નથી. માટેઆત્મા અને શરીરને ભિન્ન માનવાં.

પૂર્વપક્ષ—મરણ સમયે જો કે શરીર તેવુંને તેવું લાગે છે, પણ તેમાંથી વાયુ જતો રહેલો હોય છે; તેથી મરણ થયું એમ માનીએ છીએ.

ઉત્તરપક્ષ—મૃતક શરીરમાં વાયુ તો છેજ, જો વાયુ ન હોત તો શરીરનું પ્રફુલ્લિતપણું ન જણાત.

પૂર્વપક્ષ—ત્યારે તેજના અભાવે મરણ થયું એમ માનીશું.

ઉત્તરપક્ષ—જો તેજનો અભાવ હોય તો શરીર મરણ પછી તરતજ કોહવા માંડે છે તેમ થાતજ નહિ. માટે તેજના અભાવથી મરણ થયું એમ માનવું એ ખાલી ફાંફા રૂપ છે. માટે દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે.

પૂર્વપક્ષ—પૂર્વે હતા તેવા વાયુ અને તેજનો અભાવ થવાથી મરણ થયું એમ અમે સ્વીકારીશું.

ઉત્તરપક્ષ—કદાચ આ પ્રમાણે સમુદ્રમાં ડુબતો માણુસ જેમ તૃણનો આધાર ખોળે, તેમ તમે ચારે તરફથી ફસાતા જુદી જુદી યુક્તિઓનો આધાર લેશો તો તે પણ ટકી શકશે નહિ.

પૂર્વપક્ષ—કેમ ટકી શકશે નહિ?

ઉત્તરપક્ષ—તેનો જવાબ શાસ્ત્રકાર જ આપે છે.

---

* Proofs of the existence of the Soul, by Annie Besant. price 0–4–0.

मरणे परलोकाभावः ॥

અર્થ—મરણ કબુલ કરીએ તો પરલોકનો અભાવ સિદ્ધ થાય.

ભાવાર્થ:—જો દેહના મરણથી આત્માનું મરણ થયું એમ તમારા મત પ્રમાણે કબુલ કરીએ તો પરલોકમાં જનાર કોણ રહ્યું? કારણ કે દેહ તો અહીંજ પડી રહે છે, અને દેહ અને આત્મામાં ભેદ નથી તો પછી પરલોક અને પરભવમાં જનાર કોણ રહેશે?

પૂર્વપક્ષ—પણ અમે તો પરલોકને જ માનતા નથી, ત્યાં વળી તમે પરલોકમાં જવાની શી વાત કરો છો?

ઉત્તરપક્ષ—સર્વે શિષ્ટ પુરૂષોએ પ્રમાણના બળથી પરલોકનો સ્વીકાર કર્યો છે. વળી પરલોક છે તેના પુરાવા તરીકે એક દલીલ રજુ કરી શકાય. અભિલાષાઓ એક બીજાથી સંકળાયેલી છે. જે જે અભિલાષ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ અભિલાષપૂર્વક હોય છે. જેમકે યૌવનાવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલા અભિલાષ બાલ્યાવવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલા અભિલાષ સાથે સબંધ ધરાવે છે. તેજ રીતે એકજ દિવસના જન્મેલા બાળકને આંખો ઉઘાડતાં, માતાના સ્તનમાં રહેલા દુધની ઈચ્છા થાય છે, તેનું કારણ તે સંબંધમાં થયેલા પૂર્વ જન્મના સંસ્કારજ છે. માટે બાળકને થયેલો અભિલાષ તે અન્ય અભિલાષપૂર્વકજ છે, અને અન્ય અભિલાષ તો આ ભવમાં ઉત્પન્ન થયો નથી, માટે તે અન્ય અભિલાપ પૂર્વભવમાં થયેલો હોવો જોઇએ. માટે પરલોક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ સંબંધમાં ઘણા પુરાવા આપી શકાય, પણ એકજ પુરાવો આપી આ વિષયને બંધ કરીએ છીએ. પ્રોફેસર મેક્ષમ્યુલર લખે છે કે:—

“જે મનુષ્યોના સંબંધમાં આપણે પહેલ વહેલી જ વાર આવીએ, છતાં તેના પ્રત્યે હૃદયમાં જે પ્રેમની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુરૂષોનો ને આપણો પ્રથમ પૂર્વભવમાં પ્રેમમય સંબંધ થયેલો હોવો જોઇએ. તેમજ જે મનુષ્યોના સંબધમાં પ્રથમ જ આવતાં તેના ઉપર દ્વેષ અથવા તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે માણસોની

અને આપણી વચ્ચેનો પૂર્વભવનો સંબંધ કડવાશ ભરેલો હોવો જોઈએ." આ રીતે પૂર્વભવ, પુનર્જન્મની સિધ્ધિ તેણે કબુલ રાખી હતી. માટે દેહને આત્મા અભિન્ન નથી, પણ ભિન્ન છે.

तथा देहकृतस्यात्मनानुपभोग इति ॥

અર્થ:—એકાંત ભેદ માનવાથી દેહે કરેલા કર્મનો આત્માને ઉપભોગ થાય નહિ.

ભાવાર્થ:—આત્મા અને દેહને એક માનવાથી જે દૂષણ આવે છે તે ઉપર આપણે વિચારી ગયા. ત્યારે હવે કોઈ એમ કહેવા નીકળે કે આત્મા અને દેહ તદન ભિન્ન છે તો તેમાં પણ અનર્થાપત્તિ આવવાનો સંભવ છે; તાડન, તર્જન, હિંસા, વ્યાભિચાર વગેરે અશુભ કર્મ; અને દેવને નમસ્કાર, સ્તુતિ, ગુરૂ સેવા વગેરે શુભ કર્મ શરીર દ્વારા થાય છે, તો તે શુભ અને અશુભ કર્મથી થયેલા સુખ દુઃખનો ભોક્તા આત્મા બની શકે નહિ; કારણ કે આત્મા અને દેહ ભિન્ન છે, અને કોઇએ કરેલું શુભ અને અશુભ કર્મ બીજો ભોગવી શકે નહિ; જે જેવું કરે તેવું તે ભોગવે; માટે શરીરે કરેલા શુભ અશુભ કર્મનું ફળ શરીરે ભોગવવું જોઇએ અને આત્મા તો અલગ રહેવો જોઇએ. પણ આપણે જોઈએ છે કે આત્માને સુખ દુઃખ થાય છે, માટે જ્યાં સુધી આત્મા કર્મ સહિત છે, ત્યાં સુધી આત્મા દેહમાં ભળેલો છે; કેમકે આત્માના સંબંધ વિના કેવળ દેહ કાંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી. માટે જો કે નિશ્ચયનયથી તો આત્મા અને દેહ ભિન્ન છે, પણ વ્યવહારનયથી આત્મા દેહથી સર્વથા અલગ કહેવાય નહિ; એમ જો ન માનિએ તો **કૃતનાશ** (કરેલાનો નાશ) અને **અકૃતાભ્યાગમ*** (નહિ કરેલાનું આવવું) એ બે દોષ આવશે.

---

* શરીર અને આત્મા તદન ભિન્ન માનીએ તો, શરીરે કરેલાં શુભ અશુભ કર્મનો મરણ સમયે શરીરની સાથે નાશ થઇ જાય, અને તેથી તેને કોઈ ભોગવે નહિ; આ પ્રમાણે કૃતનાશનો દોષ આવે, તેમજ પરભવમાં નવું શરીર ઉત્પન્ન થશે; તેણે કોઈ પણ અશુભ કર્મ કર્યું નથી છતાં આગલા ભવમાં આત્માએ શરીરમાં રહી કરેલા શુભ અશુભ કર્મનું ફળ તો ભોગવવું પડે છે: આ રીતે નહિ કરેલા કર્મના ફળનું આવવું એવો બીજો દોષ આવે છે, જેને અકૃતાભ્યાગમ શાસ્ત્રમાં કહે છે.

तथा आत्मकृतस्य देहेनेति ॥

અર્થ:—વળી આત્માએ કરેલા કર્મનો ઉપયોગ દેહથી થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ:—આત્મા અને દેહ તદ્દન અલગ માનીએ તો આત્માએ કરેલા કર્મનું ફળ શરીર ભોગવી શકે નહિ; તેમજ ઉપર જણાવી ગયા તેમ શરીરે કરેલા શુભઅશુભ કર્મનું ફળ આત્મા ભોગવે નહિ. કોઈ એમ કહેવા નીકળે કે એમ થાય તો તેમાં શું વાંધો છે? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં શાસ્ત્રકાર જવાબ આપે છે કેઃ—

दृष्टेष्टबाधेति ॥

અર્થ:—જોયેલી અને ઇષ્ટ વસ્તુને બાધ આવે.

ભાવાર્થ:—દેહે કરેલો સુખ દુઃખનો અનુભવ આત્માને થાય છે. અને આત્માએ કરેલા સુખદુઃખનો અનુભવ દેહ ભોગવે છે, એ જગતમાં જરા સૂક્ષ્મ નજરથી તપાસતાં જણાઇ આવે છે. દેહે કરેલી ચોરી, ખોટી સહી, વગેરે અનાર્ય કાર્યોથી બંદીખાના વગેરેમાં રહી ખેદ અને શોકનો અનુભવ કરતો આત્મા જોવામાં આવે છે. અને કોઈ પણ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા મનના સંક્ષોભ અથવા ચિંતાથી શરીરમાં જ્વર સંગ્રહણી વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થતા જોવામાં આવે છે. જો આત્માને દેહથી તદ્દન અલગ માનીએ તો આ જોયેલી વસ્તુઓને બાધા આવે છે; તેમજ ઇષ્ટ વસ્તુ એટલે મુકિત અને તે મેળવવાને કરવામાં આવતાં ક્રિયા અનુષ્ઠાન તેને પણ આથી બાધા આવે છે; કારણ કે જો આત્મા શરીરથી ભિન્ન માનીએ તો તે નિર્લેપ અને મુક્ત જ ઠર્યો. તો પછી તેને મુકત કરવાને કરવામાં આવતાં વ્રત નિયમો નિષ્ફળ ગણવામાં આવે; જેનો બંધ હોય તે મુકત થાય, પણ મુકતને છુટવાનું શું? માટે આ રીતે ઇષ્ટ—મોક્ષને પણ બાધ આવે. માટે આત્માને દ્રવ્યાર્થિકનયથી **નિત્ય**, પર્યાયાથકનયથી **અનિત્ય**, વ્યવહારનયથી શરીરથી **અભિન્ન**, અને નિશ્ચયનયથી શરીરથી **ભિન્ન** માનવો એ શાસ્ત્રકારનો કહેવાનો આશય છે.

अतोऽन्यथैतत्सिद्धिरिति तत्त्ववाद इति ॥

અર્થ:--આ એકાંતવાદથી અન્યથા પ્રકારે બંધ મોક્ષની સિદ્ધિ થઇ શકે તેને તત્ત્વવાદ કહે છે.

ભાવાર્થ:--આત્મા નિત્યજ છે, અનિત્યજ છે, દેહથી ભિન્નજ છે, દેહથી અભિન્નજ છે એ રીતનો એકાંતવાદ છે, તેનાથી વિરૂદ્ધ આત્માને **નિત્યાનિત્ય** અને **ભિન્નાભિન્ન** માનવાથી હિંસાદિ પાપકર્મ ઘટી શકે છે; તેથી આત્માનો બંધ પણ સ્વીકારાય છે અને તે બંધથી મુક્ત થવાનું અનુષ્ઠાન પણ યથાર્થ ઠરે છે; માટે એજ ખરો તત્ત્વવાદ છે. તેને બરાબર સમજવો. આ પ્રમાણે તત્ત્વવાદ સમજવાથી શું પરિણામ આવે છે.

परिणामपरीक्षेति ॥

અર્થ:--પરિણામની પરીક્ષા થાય છે.

ભાવાર્થ:--જ્યારે આ તત્ત્વવાદ બરાબર સમજાય છે. ત્યારે એકાંતવાદ તરફ અરૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અનેકાંતવાદ તરફ શ્રધ્ધા થાય છે, અને તેના વખાણ કરવાના પરિણામ થાય છે. આ રીતે પરિણામની પરીક્ષા કર્યા પછી શું કરવું?

शुद्धे बन्धभेदकथनमिति ॥

અર્થ:--પરિણામની શુદ્ધિ જોઇ બન્ધ ભેદનું કથન કરવું.

ભાવાર્થ:--ઉપર પ્રમાણે તત્ત્વવાદ તરફની રૂચિ જોઈને બંધના ભેદનો ઉપદેશ કરવો. કર્મની મૂલપ્રકૃતિ આઠ છે, અને તેની ઉત્તર પ્રકૃતિ ૧૫૮ છે, તેનો બરાબર બોધ કરવો. મનથી કેવાં કર્મ બંધાય છે? વચનથી કેવાં કર્મ બંધાય છે? અને કાયાથી કેવાં કર્મ બંધાય છે? તે કર્મ કેવી રીતે છુટી શકે? નવાં કર્મ બંધાયજ નહિ તેને માટે શું લક્ષ રાખવું? ઉદયમાં આવેલાં કર્મ ભોગવતાં પરિણામ કેવા રાખવા? ચાર પ્રકારના કર્મના ભાગ બંધ, ઉદય, સત્તા અને ઉદીર્ણા વગેરેનું સ્વરૂપ સમજાવવું કે જેથી શુભ વિચારો, અને શુભકાર્યો નિષ્કામ બુધ્ધિથી કરતાં તે શિખે.

तथा वरबोधिलाभप्ररूपणेति ॥

અર્થ:--શ્રેષ્ઠ બોધિ બીજના લાભની પ્રરૂપણા કરવી.

ભાવાર્થ:—સત્ય વસ્તુને સત્ય રૂપે, અને અસત્ય વસ્તુને અસત્યરૂપે ઓળખવાથી, અને તેની યથાર્થ શ્રધ્ધા થવાથી **સમકિત** પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે; **તીર્થંકર** નામ ગોત્ર ઉપાર્જન કરવાના કારણભૂત બોધિબીજ તે સામાન્ય સમકિત કરતાં ઉત્તમ છે એમ જણાવવું; અથવા તો દ્રવ્ય સમકિત કરતાં ભાવ સમકિત વધારે ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ છે એ પ્રમાણે **હેતુ, સ્વરૂપ** અને **ફળનો** મુમુક્ષુઓ આગળ ઉપદેશ કરવો. એ સમકિત કે બોધિ બીજ શી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે તે જણાવે છે.

તથા भव्यत्वादितोऽसाविति ॥

અર્થ:—ભવ્યત્વાદિ સામગ્રીથી સમકિતની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—ભવ્યત્વાદિ એ શબ્દથી **સ્વભાવ, કાળ, નિયતિ, કર્મ** અને **પુરૂષ** આટલી બાબતો લક્ષમાં લેવાની છે. ભવ્ય એટલે મોક્ષમાં જવાને યોગ્ય; મોક્ષ મેળવવું તે આત્માનો સ્વભાવજ છે, કારણ કે આત્મા સ્વભાવથી જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રવાળો છે, પણ કર્મના આવરણથી તેનો સ્વભાવ ઢંકાઇ ગયો છે. આત્મા મોક્ષ મેળવવાને લાયક છે. પણ તેને માટે યોગ્ય કાળની પણ કેટલેક અંશે જરૂર છે. કાળના બે ભેદ છે એક ઉત્સર્પિણી અને બીજો અવસર્પિણી. ઉત્સર્પિણી કાળ મોક્ષ મેળવવાને વધારે અનુકૂળ છે. જેમ વસંતઋતુમાં વનસ્પતિ વિશેષ બહુજ પ્રફુલ્લિત થાય છે તેમ ઉત્સર્પિણીકાળમાં મોક્ષ મેળવવાને વધારે અનુકૂળ સંજોગો મળી આવે છે; કારણ કે એવા ઉચ્ચ અધ્યવસાય તે કાળમાં વધારે સહેલાઇથી થઈ શકે છે. કાળ અનુકુળ હોય તોપણ નિયતિની જરૂર છે, એટલે નિશ્ચયથી એમ બનવાનું હોય તોજ બને છે, નહિ તો મોંઢા આગળ આવેલો લાડુ મોંમા મુકતાં હજાર વિઘ્ન આવે છે, તેમ વિઘ્ન આવે; નિયતિનો અર્થ 'થવા કાળ,' અથવા ભવિતવ્યતા એવો થાય છે. આ સર્વ અનુકૂળ છતાં પુણ્યકર્મના ઉદય વિના મોક્ષે જવાય નહિ. માટે કલેશ રહિત અને શુભ આશયવાળું પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય મોક્ષ પ્રાપ્તિનું પરમ કારણ છે. આ ઉપરાંત અનંત પુણ્યવાળો, સારા

આશયવાળો. સારી બુધ્ધિવાળો, ઉપદેશ કરેલી બાબતો સમજનાર, સર્વ જનના હિતમાં તત્પર, પ્રેમાળ અને નિઃસ્વાર્થી પુરૂષ હોવો જોઇએ, કારણકે તેજ પુરૂષ ઉપર જણાવેલી સામગ્રીથી મોક્ષ મેળવી શકે છે. આ પ્રમાણે હેતુ બતાવવા અને જીવાદિ સાત અથવા નવ તત્વોનું શ્રધ્ધાન કરવું, તે તે સમકિતનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે સમકિતનું ફળ કહે છે.

ग्रन्थिभेदे नात्यन्तसंक्लेश इति ॥

અર્થ:—ગ્રંથિભેદ થતાં અતિશય સંકલેશ થતો નથી.

ભાવાર્થ:—ગ્રંથિ એટલે દૃઢ રાગ દ્રેષનો પરિણામ જાણવો. જયારે વસ્તુને વસ્તુરૂપે જાણી, અને આત્માને આત્મતત્ત્વ તરીકે સકળ અજીવાદિ પદાર્થથી વિરકત માનવામાં આવ્યો, એટલે દુનિયાના સકળ પદાર્થો તેમજ સચેતન પદાર્થની ઉપાધિ પ્રત્યેનો રાગ નાશ પામવા માંડે છે; તેમજ સકળ મનુષ્યો પોતાના કર્મ પ્રમાણે ફળ અનુભવે છે, અને બીજા તો નિમિત્ત માત્ર છે, માટે નિમિત્ત ઉપર દ્રેષ કરવો તે તો કુતરાનું આચરણ છે. કારણ કે કુતરો લાકડી મારનારને કરડવા કરતાં પ્રથમ લાકડીને કરડવા જાય છે; તેજ રીતે પોતે પોતાના કર્મનો કર્તા તથા ભોકતા છે. અને જે સુખ દુઃખ આવે છે તે **પોતેજ** પૂર્વભવમાં કરેલા શુભ અશુભકર્મનું પરિણામ છે, માટે પોતેજ તે સુખ દુઃખને વાસ્તે જોખમદાર છે, એમ માનવાને બદલે લાકડીરૂપ નિમિત્ત કારણ જે અન્ય કોઈ પુરૂષ જેની દ્વારા સુખ દુઃખ મળે છે તેના ઉપર દ્રેષ કરવો એ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજવાથી દ્રેષ ઓછો થતો જાય છે. જેમ વિંધેલું મોતી, તેના છિદ્રમાં મળ ભરાયો હોય તોપણ પૂર્વાવસ્થાને પામી શકતું નથી; તેમ તત્ત્વોની શુધ્ધ શ્રદ્ધારૂપ સોયથી રાગદ્રેષના પરિણામને ઉપર પ્રમાણે ભેદી નાંખવામાં આવે તો તે પરિણામ અતિ નિબિડ થતા નથી. જેમ મણિ છિદ્ર રહિત ફરિથી થતું નથી તેમ પરિણામ પણ ફરીથી દૃઢ થતા નથી. એક વાર જેને આત્મતત્ત્વની ઝાંખી થઇ હોય છે, તેનો આચાર વિચારજ ફરી જાય છે, ભલેને તે સંસાર વ્યવહારમાં

જોડાય, છતાં રાગદ્વેષની ચિકાશ પ્રથમ જેવી માલૂમ નહિ પડે, કારણકે તેને આત્મા સિવાયની અન્ય વસ્તુઓ તરફ વૈરાગ્ય સહજ જાગૃત થાય છે.

न भूयस्तद्वन्धनामिनि ॥

અર્થઃ—ફરીથી તે ગ્રન્થિનું બન્ધન થતું નથી.

ભાવાર્થઃ—એકવાર ગ્રન્થિભેદ થયા પછી, એટલે રાગદ્વેષના પરિણામની નિબિડ ગાંઠ તુટયા પછી ફરી ફરીથી તે બંધાતી નથી; એટલે જે સમયે ગ્રન્થિભેદ થાય છે તે વખતે આયુકર્મ શિવાય બીજા કર્મની જેટલી સ્થિતિ રહે છે, તેટલોજ બંધ સમ્યગ્દર્શન પામેલો બાંધે છે, તેથી વધારે બંધ થતો નથી એવો સિધ્ધાન્તનો મત છે; જ્યારે આત્માને આત્મા તરીકે ઓળખ્યો, અને આત્મા સિવાયના અન્ય પદાર્થોને વિનાશી અને જડ તરીકે માન્યા ત્યારે ગ્રન્થિભેદ થાય છે.

तथा असत्यपाये न दुर्गतिरिति ॥

અર્થઃ—વિનાશ ન થયે દુર્ગતિ ન થાય.

ભાવાર્થઃ—જયા સુધી સમ્યગ્દર્શન છે, ત્યાં સુધી હલકી ગતિ ન થાય, એટલે જયાં સુધિ સત્ય તત્ત્વો ઉપર શ્રધ્ધા છે, અને કોઇ પણ કારણથી તે શ્રધ્ધામાં ચલવાનો પ્રસંગ નથી આવ્યો ત્યાં સુધી તે જીવની ગતિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે; તેવો માણસ સારો દેવ અથવા સારો મનુષ્ય થાય, અને ધીમે ધીમે સકળ કર્મનો ક્ષય કરી, આત્માની ગુપ્ત રહેલી શકિતઓ પ્રકટ કરી મોક્ષ મેળવી શકે છે.

तथा विशुद्धेश्चारित्रमिति ॥

અર્થઃ—સમકિતની વિશુદ્ધિથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—સમકિતની વિશુધ્ધિ એટલે તત્ત્વોને યથાર્થ રીતે જાણવાં. જ્યારે તત્ત્વોને યથાર્થ રીતે જાણવામાં આવે છે ત્યારે તદનુસાર પાપાચરણનો ત્યાગ કરવાનો અને શુભ આચરણ સેવવાનો વિચાર થાય છે. તે વિચારને આચારમાં મૂકવો તેનું નામ **ચારિત્ર.** જયારે જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણ થાય ત્યારેજ જ્ઞાનની હૃદયમાં અસર

થઈ છે એમ માની શકાય. નહિ તો ચારિત્ર વિનાનું જ્ઞાન તે પોપટના બોલવા સમાન છે. આચારાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

जं मोणन्ति पासहा तं सम्मंति पासहा ॥
जं सम्मंति पासहा तं मोणांति पासहत्ति ॥

આ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થની શ્રધ્ધા કરવી તે પ્રમાણે વર્તવાનો ઉપદેશ આપવો, અને તે સાથે ભાવનાઓ ભાવવાનો બોધ કરવો. શાસ્ત્રકાર કહે છે.

भावनातो रागादिक्षयः ॥

અર્થ:—ભાવનાથી રાગાદિકનો ક્ષય થાય છે.

ભાવાર્થ:—ભાવના-ઉચ્ચ વિચારો, તેનું નિરંતર મનન કરવું; જેવો માણુસનો ઉચ્ચભાવ તેવો તે વખત જતાં થાય છે. માટે સદા ઉચ્ચભાવનાઓ હૃદયમાં રાખી તેમનાપર મનન કરવું. જૈન ધર્મ પ્રમાણે ભાવનાઓના બાર અને ચાર પ્રકાર છે. ચાર ભાવનાઓનુ વર્ણન શરૂઆતમાં કરવામાં આવ્યું છે, અત્રે બાર ભાવનાઓનું ટુંક સ્વરૂપ જણાવવામાં આવે છે; તેમનાં નામ નીચે ત્રમાણે છે.

बार भावना.

भावयितव्यमनित्यत्वमशरणत्वं तथैकतान्यत्वे ।
अशुचित्वं संसारः कर्माश्रवसंवरानिधिश्च ॥
निर्जरणलोकविस्तरधर्मस्वाध्यायत्त्वाचिन्ताश्च ।
वोधेः सुदुर्लभत्वं भावना द्वादशविशुद्धाः ॥

(૧) અનિત્ય, (૨) અશરણુ, (૩) એકત્વ, (૪) અન્યત્વ, (૫) અશુચિત્વ, (૬) સંસાર, (૭) આશ્રવ, (૮) સંવર, (૯) નિર્જરા, (૧૦) લોકવિસ્તાર, (૧૧) ધર્મ સ્વાધ્યાય, (૧૨) બોધિ દુર્લભ એ રિતે બાર સિધ્ધ ભાવનોઓનું નિરંતર મનન કરવું.

બાર ભાવનાનું સ્વરૂપ.

(૧) અનિત્ય ભાવના.

આ જગતમાં સઘળી અનિશ્ચિત વસ્તુમાં એક વાત નિશ્ચિત છે, અને તે એ છે કે "વસ્તુમાત્રના પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે ફરે છે." જગતની કોઇ પણ વસ્તુ નિત્ય નથી. કોઈ લાંબો કાળ ચાલે, કોઇ ટુંકો સમય રહે, પણ અંતે સર્વ વસ્તુઓ વિનાશી છે; માટે અનિત્ય છે **પદાર્થ** માત્ર અનિત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ સજીવ પ્રાણીઓની ઉપાધિરૂપ શરીર જેને ભુલથી માણુસ હું પોતે છું એમ માનવાને તે દોરાય છે, **શરીર પણ** નાશવંત છે. આત્મા સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે, દેવોના આયુષ્ય લાંબા સમયના હોય, અને તેથી તેમને મળતું સુખ બહુ ગણુવામાં આવે, પણ અનંતકાળની અપેક્ષાએ **તે પણ** અનિત્ય છે, ટુંકામાં સર્વ પુદ્ગલદશા વિનાશી છે, તેના પર્યાયોમાં ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થયાજ કરે છે. પ્રાતઃકાળમાં જે માણુસ આપણી નજરે પડયો હતો તે મરણ પામ્યો છે એવી સાયંકાળે આપણુને ખબર પડે છે, અથવા જે પુષ્પ સૂર્યના કિરણુથી વિકસ્વર થયેલું સવારમાં દેખાતું, તે સાંજરે સંકોચાયેલું નજરે પડે છે. શરીરને પણ બાળપણુ, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધપણું વગેરે અનુભવાય છે. લક્ષ્મીને ચપળા કહેવામાં આવે છે, એટલે તે એક જગ્યાએ ઠરી બેસતી નથી, પણ સમયે સમયે સ્થાન બદલે છે. આવી રીતે તન, ધન, જોબન, બળ, વિષયસુખ, પ્રિયજનસમાગમ અને સંસારના સર્વ પદાર્થો અસ્થિર અને અનિત્ય છે. માત્ર આત્મા અમર છે, નિત્ય છે, સાશ્વત છે. તેનો કોઇ દિવસ અંત આવવાનો નથી. પણ તે સિવાયના અન્ય પદાર્થો વાયુના આવેગથી ચાલતી ધ્વજાના પટ જેવા અસ્થિર છે, કુંજરના કાન જેવા ચંચળ છે, શરદૃઋતુની વાદળીની છાયા જેવા ક્ષણુભંગુર છે, અને વિદ્યુતના ચમકારા જેવા ક્ષણુવિનશ્વર છે. પણુ અજ્ઞાનતાથી માણુસો તે વસ્તુને નિત્ય સમજી તેનાપર રાગ ધરે છે, મમત્વ કરે છે, અને આ મારૂં છે એવો ખોટો ભ્રમ સ્વીકારે છે. પરંતુ તત્ત્વ

દષ્ટિએ આ સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે; અને પરમાત્મપદને મેળવી આપનારા આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, અથવા સદ્ ચિદ્ અને આનંદ એ ગુણોજ નિત્ય છે: કારણ કે તે સ્વાભાવિક ગુણો છે; આ રીતે નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ વચ્ચે **વિવેક** કરતાં શિખવું. અને જેમ બને તેમ અનિત્ય વસ્તુના સંબંધમાં ઉદાસીનભાવ ધારણ કરવો. વિવેકથીજ ખરો વૈરાગ્ય જાગૃત થાય છે. જે વસ્તુઓ અનિત્ય છે તે પરમાર્થ દષ્ટિથી મારી નથી એજ ભાવના તે વસ્તુ ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવે છે; અને **ज्ञानस्य फलं विरति** જ્ઞાનનું ફળ એ વિરતિ એ સુત્ર ખરૂં પડે છે. અનિત્ય ભાવનાના સંબંધમાં કહ્યું છે કેઃ–

सामित्तणधणजुव्वणरइरूवबलाउठसंजोगा ॥

अइलोला घणपणाहयपायवपक्कपत्तव्वा ॥

પ્રભુત્વ, ધન, જોબન, રતિ, રૂપ, બળ, આયુષ્ય, ઈષ્ટસંયોગ; એ સર્વ વસ્તુઓ સખત પવનનો ઝપાટો લાગેલાં વૃક્ષનાં પાકાં પાંદડાં જેવી બહુજ ચંચળ છે. જેમ તે પાકેલાં પાંદડાંને પવનનો સખત ઝપાટો લાગે તો પડતાં વાર લાગતી નથી, તેમ આ સર્વ અનિત્ય હોવાથી નાશ થતાં વાર લાગતી નથી. આવી રીતે સંસારમાં સર્વ પદાર્થોની અનિત્યતા અનુભવવી અને બને તેટલો રાગ તે ઉપરથી ઉતારવો.

(૨) બીજી અશરણ ભાવના.

જગતમાં જીવ અનેક પ્રકારના મનુષ્યો પર આધાર રાખે છે, અને તેમને પોતાના શરણરૂપ માને છે. પણ ખરી રીતે આત્મા સિવાય આત્માનું કોઈ આધારભૂત નથી. આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે, અને આત્મા જ આત્માનો મિત્ર છે. વ્યવહારનયથી માતા, પિતા, સ્વજન, બાંધવ, સ્ત્રી, પુત્ર, ગુરૂ વગેરે આધાર રૂપ ગણી શકાય, પણ નિશ્ચયનયથી અથવા ખરી રીતે કાંઈ પણ માણસને શરણ આપે તેમ નથી. મરણ સમયે પોતાનું ચારિત્ર, પોતે કરેલા શુભ અશુભ કર્મો તેની સાથે આવે છે. કોઈ પણ માણસ તેને મરણના ક્રૂર પંજામાંથી બચાવવા સમર્થ થતું નથી. જે વસ્તુઓ અનિત્ય છે તે આત્માની સાથે આવી શકે નહિ કારણ કે આત્મા નિત્ય છે, તેના નિત્ય

ગુણોજ તેની સાથે આવે. માટે આત્માના ગુણો જે હાલ અપ્રગટ સ્થિતિમાં છે, તે જેથી પ્રગટ થાય તેવાં સાધનોનો આશ્રય લેવો. બાકી બીજું કોઇ શરણ નથી. આવી રીતે અશરણ ભાવના ભાવવી. આત્માજ કર્મદળને વિખેરી નાખવા સમર્થ છે; આત્માજ પરમાત્મા અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા શક્તિ ધરાવે છે. ગુરૂ તો માર્ગ બતાવી શકે; તે વાસ્તે ખરેખર તેમનો ઉપકાર માનવો અને તેમના ઉપર અત્યંત ભક્તિ રાખવી ઘટે છે; પણ તે માર્ગ ઉપર આપણે જાતેજ ચાલવાનું છે, એવો વિચાર કરી સ્વાશ્રયી થતાં શિખવું. જે પદ મહાન્ પુરૂષો પ્રાપ્ત કરી શકયા તે પદ પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય આપણા આત્મામાં રહેલું છે, એવો વિચાર કરવો અને કાયર થઇ, હાથ જોડી દૈવને માથે દોષ મુકી આળસમાં-પ્રમાદમાં અમૂલ્ય સમય ગુમાવવો નહિ.

(૩) સંસાર ભાવના

સંસારની ઘટમાળ નિરંતર ફર્યાં કરે છે; કાળચક્રના અને કાર્ય કારણના અચળ નિયમ પ્રમાણે સર્વ જીવ પોતપોતાનાં કર્મનાં ફળ રૂપે કોઇ સુખી તો કોઇ દુઃખી, કોઇ રંક તો કોઇ રાજા, કોઇ વિદ્વાન તો કોઈ અભણ, કોઈ ગુણાનુરાગી તો કોઇ ગુણદ્વેષી એવી રીતે અનેક પ્રકારના સ્વરૂપ આપણી દ્રષ્ટિએ પડે છે. જુદા જુદા આત્માઓ સાથે જીવ જુદા જુદા સંબંધમાં આવે છે, અનંતકાળથી આ જીવ અજ્ઞાન અવસ્થામાં અને જીવન ઉદ્દેશના લક્ષવિના સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે;અને તે ભિન્ન ભિન્ન ભવમાં માતા, પિતા, પુત્ર, પુત્રી, સ્ત્રી, નોકર, સ્વજન, શત્રુ, મિત્ર વગેરે અનેક પ્રકારના સંબંધ માં અનેકવાર અનેક જીવોની સાથે જોડાય છે; છતાં કોઈ કોઇનું થયું નથી, કારણ કે આ સર્વ સબંધ શરીર આશ્રયી છે. અને આત્મા તો દેહાતીત છે. માટે **આસકિત** વિના-પણ પ્રેમ સહિત આપણા સંબંધમાં આવતા જીવોનું કલ્યાણ કરવું. માણસને સંસારમાં બાંધનાર રાગ, મમત્વ ભાવના છે. આ પુત્ર મારો છે, આ સ્ત્રી મારી છે; એવા વિચારથી તેમના ઉપર જે આસક્તિ થાય તે રાગ, અને તે રાગ માણસને તે ઇષ્ટ જનના વિયોગથી અથવા મરણથી દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ પુત્ર અથવા સ્ત્રી તે આત્મા છે; અને આત્માનું

કલ્યાણ કરવું તે મારો ધર્મ છે, અને બીજા માણસો કરતાં મારા સંબંધમાં આવેલા માણસોનું કલ્યાણ હું વધારે કરી શકું **એવા વિચારથી** તેમના ઉપર **પ્રેમ** રાખવો તે ઉત્તમ છે, અને તે પ્રેમ દરેક મહાન આત્માનો **સ્વાભાવિક** ધર્મ છે. પોતે નિસ્પૃહ ભાવથી ટ્રસ્ટી તરીકે વર્તવું. સંસાર દુઃખમય છે, અને જન્મમરણના ચક્રમાં ફરતાં ખરી રીતે સુખ જરા માત્ર નથી. જેમ ભમરો વાડીમાં એક ફુલનો ત્યાગ કરી બીજા ફુલે બેસે છે, ત્યાંથી ત્રીજા ફુલ ઉપર બેસે છે; એમ જીવ અનેક ગતિમાં અથડાય છે. પણ સુખ મેળવી શકતો નથી; કારણ કે ખરૂં સુખ તો આત્મામાં રહેલું છે. પણ જેમ કસ્તુરીઓ મૃગ પોતાની નાભિમાંથી નીકળતા કસ્તુરીના વાસથી લોભાઇ કસ્તુરી મેળવવાને સકળ જંગલમાં ભમે છે, તેમ સુખ આત્મસ્વભાવમાં રહેલું છે, છતાં તે બાબતના જ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાની જીવ બાહ્ય વસ્તુમાં સુખ શોધે છે. સંસારમાં બિલકુલ સુખ નથી એમ આ કથનનો આશય નથી. પણ તે સુખ ઈન્દ્રજાળ જેવું છે, અને તે મળ્યા પછી પણ ખરી તૃપ્તિ નથી, માટે ચિરકાર ટકે એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્યના પ્રયાસને અનુચિત છે. આવી રીતે સંસારનું સ્વરૂપ વિચારવું, અને તે દુઃખ ગર્ભિત દેખી વૈરાગ્યવાન્ થવું. અને આત્મસ્વભાવમાં રહેલું અનંત, અમરસુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો; એજ આ કથનનો આશય છે.

(૪) એકત્વભાવના,

આ સંસારને વિષે જીવ એકલોજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એકલોજ મરે છે, એકલોજ કર્મનો કર્તા છે, અને એકલોજ તે કર્મનો ભોક્તા છે; પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો સ્વધર્મ સિવાય અન્ય કોઇ પણ સ્વજન તેને સહાયકારી થઈ શકે નહિ. માટે કોઇ પણ કાર્યનો આરંભ કરતાં પહેલાં તે કાર્યનું શું પરિણામ આવશે એમ વિચારી તે કાર્યમાં જીવે પ્રવર્તન કરવું, કારણ કે તે કાર્યનું ફળ પણ પોતાને એકલાને ભોગવવું પડશે. દરેક કાર્ય વિચાર અને વાસનાને વાસ્તે પોતેજ જવાબદાર છે; માટે દરેક જીવે પવિત્ર અને સુન્દર **વિચાર** વિચા-

રવા, પવિત્ર અને સુંદર **વચનો** બોલવાં, અને પવિત્ર અને સુંદર **કાર્યો** કરવાં; કારણ કે તે સર્વનું સુંદર ફળ પણ પોતાનેજ મળે છે. આત્મા પોતે એક છે. અને તે સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ ભિન્ન છે અને તેને ને આત્માને ખરી કાંઇ બંબંધ નથી.

અધ્યાત્મ સારમાં કહ્યું છે કેઃ--

एकः परभवे याति जायते चैक एव हि ॥
ममतोद्रेकतः सर्वं संबन्धं कल्पयत्यथ ॥ १ ॥
व्याप्नोति महतीं भूमिं वटबीजाद्यथा वटः ॥
तथैकममताबीजात्प्रपञ्चस्यापि कल्पना ॥ २ ॥
माता पिता मे भ्राता मे भगिनी वल्लभा च मे ॥
पुत्राः सुता मे मित्राणि ज्ञातयः संस्तुताश्च मे ॥ ३ ॥
इत्येवं ममताव्याधिं वर्धमानं प्रतिक्षणम् ॥
जनः शक्नोति नोच्छेत्तुं विना ज्ञानमहौषधम् ॥ ४ ॥

જીવ એકલો પરભવમાં જાય છે, અને અહીંયા એકલો ઉત્પન્ન થાય છે. પણ મમતાના પ્રધાનપણાથી સર્વ સંબંધની જીવ કલ્પના કરે છે. વડનાં બીજને લીધે વડનું ઝાડ બહુજ વિસ્તારવાળી જમીનમાં પથરાય છે, તેમ એક મમતા રૂપ બીજ થકી આ સંસારના સંબંધથી કલ્પના ઉદ્‌ભવે છે. મારી માતા, મારો પિતા, મારો ભાઈ, મારી બ્હેન, મ્હારી પત્ની, મારા પુત્રો, મારી પુત્રીઓ, મારા જ્ઞાતિજનો , મારા પરિચયવાળા; આ રીતે ક્ષણે ક્ષણે વધતી જતી મમતારૂપ વ્યાધિનો ઉચ્છેદ કરવા સમ્યગ્ જ્ઞાનરૂપ મહોપધ સિવાય માણુસ સમર્થ થતો નથી. **સમ્યગજ્ઞાન** અથવા સદ્ અને અસદ્ કે નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો **વિવેક** જ આ મમતાનો નાશ કરે છે. **હું અને મારૂં** એજ માણુસની જ્ઞાનચક્ષુને અંધ કરનાર મોહ રાજાનો મંત્ર છે. અને જે કાંઇ દેખાય છે તે હું અને મારૂં નથી એ મંત્ર મોહરાજાને જીતનાર છે.

નિજરૂપા નિજ વસ્તુ છે, પર રૂપા પરવસ્ત;
જેણે જાણ્યો પેચ એ, તેણે જાણ્યું સમસ્ત !

મારો આત્મા તેજ હું અને તે સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ પર છે, એવું જેણે સમ્યગ્ પ્રકારે જાણ્યું, અને અનુભવ્યું તેણે આ જગતમાં સવ બાબત જાણી; કારણ કે જે વસ્તુ ખરી રીતે પોતાની નથી તેને પોતાની માનવી એ અજ્ઞાનતા છે, અને તે અજ્ઞાનતાથી, એટલે શરીર, ધન, ગૃહ, અને સ્વજનોની ઉપાધિને પોતાની માનવાથી, માણુસ આ સંસારમાં રખડે છે. માટે આત્મજ્ઞાન મેળવવું.

(૫) અન્યત્વ ભાવના.

આત્મા સિવાયની તમામ વસ્તુઓ સાથે આત્માને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કાંઈ પણ સંબંધ નથી. ઘણા કાળ સુધી અન્નપાનાદિકથી લાલનપાલન કરેલો દેહ તેજ પોતાનો નથી, તો પછી દેહથી બહાર રહેલાં ધન, સુવર્ણ, ઘર, મહેલ વગેરે પોતાનાં શી રીતે થઈ શકે ? તે સર્વ આત્માના નથી, પણ આત્મા સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી તેને પોતાના ગણે છે. આ મારૂં ઘર, આ મારૂં ધન, આ મારાં સ્વજન એમ તે માને છે; પણ તે સર્વ આત્મદ્રવ્યથી ન્યારાં છે, કારણ કે સર્વ પદાર્થો અને ચેતનવાળા પ્રાણીઓની ઉપાધિઓ–શરીરો પુદ્ગલનાં જુદાં જુદાં રૂપાંતરો છે. પુદ્ગલ તે અજીવ છે. માટે ખરી રીતે જીવ પુદ્ગલથી જૂદો છે; એવી ભાવનાને '**અન્યત્વ** ભાવના' કહે છે.

(૬) અશુચિ ભાવના.

આ શરીર, આત્માને કાર્ય કરવાનું સાધન છે; પણ આપણે શરીરનેજ સર્વસ્વ માનીએ છીએ. ઘણા જડવાદીઓ તો શરીર એજ આત્મા એમ કહે છે. પણ તેમાં તેમની મોટી ભૂલ છે; શરીર એ તો આત્માનું વસ્ત્ર છે. અને તે વસ્ત્ર ઉપર બહુ રાગ રાખવો નહિ, કારણ કે આ ઔદારિક દેહ તે બહુજ અશુચિમય (અપવિત્ર) છે, કેમકે તે રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, હાડકાં, વીર્ય મજ્જા, શ્લેષ્મ, મળ મૂત્રાદિકથી ભરેલો ચામડાથી મઢેલો, નસોની જાળાઓથી વીંટાયેલો, નિરંતર કૃમિ, રોગ અને ગુમડાથી વ્યાપી રહેલો છે. ફુલની માળા, બરાસ, ચંદન, કસ્તુરી

વગેરે સુગંધી દ્રવ્ય શરીરપર લગાડવામાં આવ્યા હોય તો તેને પણ મલિન કરવાને આ દેહ સમર્થ છે; માટે તે ઉપર અત્યંત રાગ ન ધરવો એમ અશુચિ ભાવના જણાવે છે. આટલા બધા અવગુણ છતાં તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું, ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનું, અને આ જગતમાં વ્યવહારના દરેક કાર્ય કરવામાં તે ઉત્તમ સાધન છે; માટે તેને બરાબર **કેળવવું**. કેળવાયેલું હથિયાર સુતારને બહુ ઉપયોગી થાય છે, તેમ કસરતથી કેળવાયેલું અને બ્રહ્મચર્યથી મજબુત બનેલું શરીર બહુજ ઉપયોગી થાય છે; માટે શરીરનું અત્યંત લાલનપાલન પણ ન કરવું, તેમ તેના ઉપર દ્વેષ કરી તેનો અનાદર પણ ન કરવો. તે આપણો નોકર છે એમ માનવું. નોકરને વશ રાખીએ છીએ, મારી નાંખતા નથી. તેજ રીતે શરીરને વશ રાખવું, પણ તદ્દન દરકાર ન કરી, તેનો નાશ કરવો ઘટતો નથી. પણ તેને ઉચિત કાળજીથી અને કુદરતના કાયદા મુજબ વર્તીને તન્દુરસ્ત રાખવું તથા આત્માના ઉદ્ધાર માટે જે કાંઈ કામ તેની પાસે કરાવવું જરૂરનું જણાય તે કરવાને તે શરીર જરા પણ આનાકાની ન કરે એમ સંભાળવું.

(૭) આશ્રવ ભાવના.

જીવ ક્ષણે ક્ષણે શુભ અથવા અશુભ કર્મ બાંધે છે. તે કર્મનો બંધ થવાનાં કારણો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કષાય, અને યોગ છે. જેના હૃદયમાં મૈત્રી, કારૂણ્ય, પ્રમોદ અને માધ્યસ્થ ભાવના વસેલી છે તેઓ શુભ કર્મ બાંધે છે, પણ જેમનાં મન આર્ત તથા રૌદ્ર ધ્યાન અને વિષય કષાયથી રંગાએલા છે તેઓ અશુભ કર્મ બાંધે છે. પુણ્ય અને પાપ શી રીતે બંધાય છે અને કેવી રીતે ભોગવાય છે, તેનું સવિસ્તર સ્વરૂપ નવતત્ત્વથી ગ્રહણ કરવું. જેથી કર્મ બંધ થાય તેવી સરાગપ્રવૃત્તિને આશ્રવ કહેવામાં આવે છે; જેમાં કર્મના ફળ ઉપર મમતા રહેલી છે તેવા કાર્યમાં નવાં કર્મ ગ્રહણ કરાય છે; માટે આશ્રવનો ત્યાગ કરવા નિષ્કામવૃત્તિથી કાર્ય કરવાં.

(૮) સંવર ભાવના.

આશ્રવને રોકવું તે સંવર. જેથી નવાં કર્મ બંધાય તેવા કાર્યોનો રોધ કરવો તેને સંવર કહે છે. સમ્યગ્જ્ઞાનથી મિથ્યાત્વનો નાશ

કરવો, વિરતિથી અવિરતિનો રોધ કરવો; ક્ષમાથી ક્રોધને, નમ્રતાથી માનને, સરલતાથી માયાને, અને સંતોષથી લોભને આ રીતે કષાયોને જીતવા અને મન, વચન અને કાયાના શુભયોગોથી અશુભયોગો ઉપર જય મેળવવો, તે સંવર કહેવાય. તે સંવર સર્વ થકી અને દેશ થકી હોય છે. સર્વ પ્રકારે સંયમ તો ચૌદમા ગુણસ્થાનકમાં બિરાજતા અયોગી કેવળીને હોય, અને દેશથકી સંવર એક બે ત્રણ પ્રકારના આશ્રવને રોકનારને પણ સંભવી શકે. વળી સંવરના બે ભેદ છે. દ્રવ્ય સંવર અને ભાવ સંવર. આશ્રવને લીધે જે પુદ્ગલો જીવને લાગતાં હોય તે ન લાગવા દેવાં, અથવા તેમનો છેદ કરવો તે દ્રવ્ય સંવર કહેવાય; અને ભવના કારણ રૂપ આત્માની અશુદ્ધપરિણતિ તેને ટાળી સ્વ-સ્વભાવમાં રમણ કરવું, તે ભાવ સંવર કહેવાય.

(૯) નિર્જરા ભાવના.

સંવર અને નિર્જરામાં આ એક મુખ્ય ભેદ છે; બંધાતાં નવાં કર્મને રોકવાં તે સંવર, અને પૂર્વે બાંધેલાં કર્મદળને તપ વગેરેથી વિખેરી નાંખવાં તે નિર્જરા. નિર્જરાના બે પ્રકાર છે, એક સકામ નિર્જરા, અને બીજી અકામ નિર્જરા. તપના જે બાર પ્રકાર કહ્યા છે, તે બાર રીતે સકામ નિર્જરા થાય છે. જે લોકોએ વિરતિ ગ્રહણ કરી છે, તેઓજ આ રીતે કર્મની નિર્જરા કરવા તત્પર થાય છે, અને અ-કામ નિર્જરા તો વિરતિ ભાવ વિના નિષ્કારણ ટાઢ, તડકો, ક્ષુધા વગેરે સહન કરવાથી થાય છે. માટે કષાયની મંદતા કરી તપ તેજ લાભકારી છે; બાકી ઇચ્છાના રોધ રૂપ સત્ય તપ વિના ઝાઝો લાભ થતો નથી. એવી રીતે નિર્જરાનું સ્વરૂપ વિચારવું, અને યથા-શક્તિ બાહ્ય તથા અભ્યંતર તપ કરવો.

(૧૦) લોક સ્વભાવ.

પોતાના બે હાથ પોતાની કેડ ઉપર મુકયા હોય, અને પોતાના બે પગ વાંકા પસાર્યા હોય, તેવા માણસને તમારી નજર આગળ કલ્પો, અને ચૌદ રાજલોકનું કેવું સ્વરૂપ હશે તેની તેમને ઝાંખી થશે. તે લોકને વિષે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિ-

કાય, **કાળ** અને **જીવ** રૂપ ષડ્ દ્રવ્ય આવી રહેલા છે. જેમ માંછલાને હાલવા ચાલવાની ગતિમાં જળ સહાય કરે છે, તેમ ચાલવાને તત્પર થયેલા માણુસને ચાલવાના કામમાં સહાય કરનાર તત્ત્વ "ધર્માસ્તિકાય' કહેવાય છે. માણુસને સ્થિર બેસવામાં, અને દરેક વસ્તુને સ્થિરતા આપવામાં સહાય કરનાર તત્ત્વ 'અધર્માસ્તિકાય' કહેવાય છે. અવકાશ આપવો તે '**આ**કાશાસ્તિકાય'નો સ્વભાવ છે. આપણે દુધથી ભરેલા લોટામાં નવટાંક યા પાશેર ખાંડ નાંખીએ છીએ, છતાં લોટામાંથી દુધ બ્હાર નીકળી જતું નથી, કારણ કે દુધના પરમાણુઓની વચ્ચે વચ્ચે જગ્યા રહેલી છે, આ જગ્યામાં આકાશ રહેલું છે. ચેતના લક્ષણવાળો, કર્મનો ભોકતા. 'જીવ' કહેવાય છે. પૃથ્વી, વાદળાં, પર્વત સઘળાં જેના પરિણામરૂપે છે તે દ્રવ્ય 'પુદ્ગલસ્તિકાય' કહેવાય છે; તેનો સ્વભાવ ભરાઈ જવાનો અને ઠલવાઇ જવાનો છે. દરેક વસ્તુને ક્ષણે ક્ષણે બદલનાર, નવીનને જુનું કરનાર અને સમયથી માપનાર '**કાળ**' કહેવાય છે. આવી રીતે છ દ્રવ્ય જેમાં રહેલાં છે, તે ઉર્ધ્વ, અધસ્ અને મધ્ય તીર્છો લોક રૂપ ત્રણ લોકનું સ્વરૂપ વિચારવું તે 'લોક—સ્વભાવ' ભાવના જાણવી.

(૧૧) બોધિ દુર્લભ.

ઘણા ઘણા જન્મો કર્યા પછી આપણે આવી ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે. મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત થાય, પાંચે ઈંદ્રિયો સંપૂર્ણ હોય, ધર્મ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા હોય, સાંભળવાનો લાગ હોય, વગેરે સર્વ સામગ્રીઓ હોય તોપણ ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધતાને બતાવનારી, કર્મરૂપ મેલને દૂર કરનારી અને સર્વજ્ઞ ભગવાને પ્રરૂપેલી સદ્ વાણીમાં શ્રદ્ધા થવી તે પ્રાયઃ દુર્લભ છે. સદ્‌ને સદ્ તરીકે ઓળખવું અને અસદ્‌ને અસદ્ તરીકે જાણવું એ કામ સહેલું નથી. ગુરૂ કૃપાથી અને મહા પુણ્યના ઉદયથી તે થઇ શકે છે. કારણ કે એક વાર પણ માણુસને સદ્ અસદ્‌નું વિવેકપૂર્વક ખરૂં જ્ઞાન થાય તો ફરીથી તેનો તે માણુસ રહે નહિ, તેના આચાર વિચાર તદ્દન બદલાઈ જાય. સંસાર વ્યવહારમાં ભલેને તે ફરીથી ગુંથાય, પણ કાંઇ ઓર પ્રકારની ઉદાસીનતા તેના કાર્યમાં જણાશે.

(૧૨) ધર્મ ભાવના.

આ સંસારમાં રઝળતા, અને અજ્ઞાનથી ભવભ્રમણ કરતા પ્રાણીઓને દયા દ્દષ્ટિથી તારવાની બુદ્ધિથી સદ્દજ્ઞાન શિખવનાર સર્વજ્ઞ છે એમ વિચારવું. કેવળજ્ઞાનથી તેમણે સર્વ સ્વરૂપ જોયું, અને પરોપકાર બુદ્ધિથી તે જ્ઞાન જગતના હિત અર્થે લોકોને ઉપદેશ્યું તે મહાકૃપાળુ તીર્થંકર મહારાજ છે; અને તેઓએ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી. અને કેવળજ્ઞાનથી ઉપદેશ કરેલો છે, માટે તે સત્ય હોવો જોઇએ. તેમની વાણી અતિ ઉત્તમ અને શ્રોતાને લાભકારી છે. રોહણીયા ચોરના કાનમાં વગર ઇચ્છાએ તે વાણીનો એક શબ્દ પડવાથી પણ તેને અત્યંત લાભ થયો તો પછી તેનું શ્રવણ કરી તે પ્રમાણે વર્તનારને કેટલો બધો લાભ થાય તે વિચારવું. સર્વજ્ઞ ભગવાને દશવિધ યતિ ધર્મ અને બાર વ્રત રૂપ શ્રાવક ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. માટે શ્રાવકે બાર વ્રત પાળવાં, અને સાધુએ દશવિધ ધર્મ પાળવો. આ રીતે ધર્મ અને **ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર** સર્વજ્ઞનો વિચાર કરવો તે બારમી 'ધર્મ ભાવના.'

એ રીતે બાર ભાવનાનું ટુંક સ્વરૂપ કહ્યું.

જે પ્રમાણે સારા ઔષધથી પિત્તાદિક રોગ નાશ પામે છે, અથવા પ્રચંડ પવનથી જેમ વાદળ સમૂહ વિખરાઇ જાય છે, તેમ આ બાર ભાવનાથી રાગદ્વેષ, અને મોહરૂપ મળ નાશ પામે છે; કારણ કે ભાવનાઓ અને રાગદ્વેષ વગેરેને શત્રુપણું છે. આ રીતે આ ભાવનાઓથી રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય છે. પણ તેથી શું ? તેનો જવાબ શાસ્ત્રકાર આપે છે.

तत्क्षयेऽपवर्ग इति ॥

અર્થ:—રાગાદિનો ક્ષય થયે મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય.

ભાવાર્થ:—જ્યારે સર્વ પદાર્થો પ્રતિ રાગનો નાશ થાય છે, અને સર્વ પ્રાણી પ્રતિ દ્વેષનો નાશ થાય છે ત્યારે તે જીવ સર્વ આત્મા ભણી સમભાવવાળો થાય છે, સર્વનું હિત કરવા તત્પર બને છે, અને સકળ વસુધાને કુટુંબ તુલ્ય માનનાર ઉદાર ચરિત્રવાળો ગણાય છે;

તેનું મન શાંત અને નિશ્ચળ બને છે. આત્મજ્યોતિ તેના મન રૂપ શાંત સરોવર પર પ્રકાશે છે; અને સકળ લોકાલોકના પદાર્થો જેનાથી જોઈ શકાય તેવું કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન તેને પ્રાપ્ત થાય છે;–પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ તેનામાં ગુપ્ત હતું તે પ્રકટ થાય છે. મન અને શરીર સંબંધી સર્વ દુ:ખનો નાશ થાય છે, ત્રિવિધ તાપ ટળી જાય છે. અને અસાધારણ આનંદરૂપ મોક્ષ સ્થિતિ તે પ્રાપ્ત કરે છે તે ઉચ્ચ સ્થિતિનું વર્ણન શબ્દોદ્વારા થઈ શકે તેમ નથી; તેના અનુભવીયોજ તે સમજી શકે છે. વૈખરી વાણીમાં તે દર્શાવવાને પુરતા શબ્દો નથી. મોક્ષનું લક્ષણ શું? તે જણાવે છે.

स आत्यन्तिको दुःखविगम इति ॥

અર્થ—અત્યંતપણે સકળ દુ:ખનો નાશ તે મોક્ષ.

ભાવાર્થ;—જ્યાં કિંચિત્ પણ દુ:ખ નહીં અને સર્વ પ્રકારનો ઉચ્ચ આનંદ છે તેવું સુખસ્થાન તે મોક્ષ કહી શકાય. જે સુખ મેળવ્યા પછી બીજું સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રહેતી નથી, તેવું ઉત્કૃષ્ટ સુખનું ધામ તે મોક્ષ. આવું પરમ ફળ શુદ્ધ ચારિત્રથી મળી શકે છે.

હવે આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં શાસ્ત્રકાર લખે છે કે:—

एवं संवेगकृद्धर्म आख्येयो मुनिना परः ॥
यथाबोधं हि शुश्रूषोभावितेन महात्मना ॥

અર્થ—આ પ્રકારે ધર્મ ભાવનાવાળા મહાત્મા મુનિએ સાંભળવાની ઇચ્છાવાળાનો સંવેગ ઉત્પન્ન કરે તેવો ઉચ્ચ ધર્મ પોતાના બોધ પ્રમાણે કહેવો.

ભાવાર્થ:—ધર્મભાવનાવાળા મુનિએ ઉપદેશ આપવો; એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે જેનામાં ધર્મ ભાવના હોય તેજ બીજામાં ધર્મભાવના ઉત્પન્ન કરી શકે; ભાવ ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, એવું શાસ્ત્ર વાક્ય છે. બુદ્ધિ બુદ્ધિને અસર કરે, અને હૃદય હૃદયને અસર કરી કરી શકે, માટે હૃદયથી કહેલો બોધ સાંભળનારના હૃદયમાં ઘણા પ્રકારની અસર કરી શકે છે. 'મુનિ મહાત્મા' વિશેષણ આપવાનું

કારણ એ છે કે જેણે તત્ત્વોને યથાર્થ રીતે જાણ્યા હોય અને જેના હૃદયમાં પરને ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ હોય તેવા મુનિએ ઉપદેશ આપવો, નહિ તો ખોટી પ્રરૂપણા થવાનો ભય રહે છે. આ ઉપરથી જેને અનેકાંત શૈલીનું, ગુરૂલઘુતાનું અને ગૌણતામુખ્યતાનું જ્ઞાન હોય. અને પોતે જે પ્રરૂપે છે તેનો અનુભવ થયો હોય એવા મહાત્મા મુનિએજ ઉપદેશ આપવો. જેનામાં આવા ગુણ ન હોય તે ઉપદેશ કરવાનો અધિકારી થઇ બેસે તો અનર્થ થવાનો સંભવ છે. આંધળાની પછવાડે આંધળો ચાલે તો કુવામાં પડવાનો ભય રહે છે, તેમ વસ્તુ તત્ત્વના અજ્ઞાત ઉપદેશકના બોધથી જ્ઞાનને બદલે અજ્ઞાન મળવાનો ભય રહે છે. માટે ઉપર જણાવેલા ગુણવાળાએ સંવેગ માર્ગનો બોધ આપવો. સંવેગનું લક્ષણ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે આપેલું છે.

तथ्ये धर्मे ध्वस्तहिंसाप्रबन्धे देवे रागद्वेषमोहादिमुक्ते ॥
साधौ सर्वग्रन्थसंदर्भहीने संवेगोऽसौ निश्चलो योऽनुरागः॥१॥

હિંસારહિત સત્ય ધર્મમાં, રાગદ્વેષ મોહ રહિત દેવમાં, સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહ રહિત **સાધુ**માં જે નિશ્ચળ અનુરાગ તે **'સંવેગ'** કહેવાય. આવા દેવ ગુરૂ ધર્મ રૂપ ત્રણ શુદ્ધ તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો.

સ્યાદ્વાદશૈલી—અનેકાંત શૈલી કોને કહેવી ?

દરેક વસ્તુ અનેક ધર્મવાળી છે. માટે આ આમજ છે એમ **નિશ્ચયતાથી** કહેવાય નહિ. દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જીવ નિત્ય કહેવાય, અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય કહેવાય. તેજ રીતે નિશ્ચયથી આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે, તોપણ વ્યવહારમાં દેહથી અભિન્ન માનવામાં આવે છે. કયી અપેક્ષાથી અમુક વચન કહેલું છે તે લક્ષમાં રાખી તે વચન સમજવામાં આવે તો સઘળો અર્થ સમજાય છે, નહિ તો અર્થનો અનર્થ થવાનો સંભવ રહે છે. એક માણસ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે. અને પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે, આ રીતે પિતા અને પુત્ર એ બન્ને ધર્મ એક માણસમાં ઘટી શકે છે; પણ તેની **અપેક્ષા** ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. સ્યાદ્વાદ એટલે **કથંચિત્વાદ**, અથવા અનેકાંતવાદ કહેવાય છે;

માટે ઉપદેશકે તેમજ શ્રોતાએ આ સ્યાદ્વાદની બાબત લક્ષમાં રાખી જૈન ધર્મના ગ્રન્થોનો ઉપદેશ કરવો તેમજ સમજવા. એક અમેરિકન લેખક સ્યાદ્વાદ શૈલીની પ્રશંસા કરતાં જણાવે છે કે "જૈનોનો સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાંતવાદ માનસિકશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વની શોધમાં ઉતરવાને અને વાસ્તવિકરીતે ગહન વિચાર કલ્પનાના ગુંચવણ ભરેલા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાને શક્તિમાન છે. છેવટે મનુષ્યના મનથી, ન્યાયયુક્ત રીતે કલ્પી શકાય તેવી કોઈપણ રીતથી જેનો નિશ્ચય થઇ શકે તેવા પ્રશ્નની હદનો નિશ્ચય કરવાને શક્તિમાન છે. વળી પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મવાળાઓને, તેઓના પોતાના મતનો ત્યાગ કરાવીને નહિ પણ અન્ય ધર્મો પણ ટકી શકે એવા છે અથવા તો તેઓ સત્યની અમુક બાજુ બતાવવાને—જે કેટલાંક રૂપાંતર સહિત દર્શાવવી જરૂરની છે—તે બાજુને દર્શાવનારા છે,એમ સિદ્ધ કરી વિરૂદ્ધ ધર્મોની એકવાક્યતા સિદ્ધ કરવાને સ્યાદ્વાદ આશા આપે છે; અને સર્વમય તત્ત્વની પરસ્પર સંબંધ ધરાવનારા ઐક્યની વિવિધ **અપેક્ષાઓમાં અખંડ સત્ય** સમાયેલું છે એમ તે મત જણાવે છે." "સદ્ અને અસદ્રૂપ વિરૂદ્ધ ધર્મો એક જ વખતે એક વસ્તુમાં હોઈ શકે નહિ. કારણ કે અનુભવપરથી જણાય છે કે એક વસ્તુ એક જ ક્ષણે ગરમ તેમજ થંડી હોઇ શકે નહિ. આ કારણને લઈને જૈન ધર્મ અમાન્ય છે," એમ કોઇ કહે તો તેમાં મોટી ભુલ છે, કારણ કે એકજ વખતે વસ્તુ ગરમ અને થંડી હોઇ શકે એવું જૈનો શિખવતા નથી. પણ તેઓ નિશ્ચયતાથી જણાવે છે કે કોઇપણ વસ્તુ તદન ગરમ અથવા તદન ઠંડી હોઇ શકે નહિ, અમુક સંજોગોમાં તે ગરમ હોય છે, અને અમુક બીજા સંજોગોમાં તે ઠંડી હોય છે. એક જ ક્ષણે એક વસ્તુમાં અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ જૈનો શિખવતા નથી. તેઓ શિખવે છે કે દરેક વસ્તુમાં તેનો પોતાનો સદ્ભાવ છે અને બીજી વસ્તુઓનો અસદ્ભાવ છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે વસ્તુ શું છે, અને વસ્તુ શું નથી તે સમજવાથી તે વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકે.

ગૌણ અને મુખ્ય કોને કહેવું ?

અનેકાંતવાદમાં સાત નય છે; પણ તેનો નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બે નયમાં સમાવેશ થાય છે. જ્યારે કામ, મોહ, લોભ ઈંદ્રિયના

વિષયો, અને કષાય વગેરે જો નિશ્ચયનયને મુખ્ય કરવાથી ઘટતા હોય અને પોતાને પરભાવથી વિરમણુ થતું હોય તો તે સમયે વ્યવહારનયની ગૌણુતા કરી નિશ્ચયનયને મુખ્ય કરી બોધ આપવો અને પારકા પાસેથી ગુણુ ગ્રહણુ કરવો હોય તો વ્યવહારને મુખ્ય કરી નિશ્ચયને ગૌણુ કેરી બોધ આપવો. કેમકે નિશ્ચયને મુખ્ય કરવાથી અન્ય જનનો વિનય વૈયાવચ્ચ આદર સત્કાર વગરે થઈ શકતો નથી; અને જયાં પરજીવમાં દોષ દેખાય ત્યાં નિશ્ચયની મુખ્યતા કરી વિચારવું કે આ જીવ કર્મને વશ છે અને આત્મા તો સચ્ચિદાનંદમય શુદ્ધ સ્વરૂપી છે; આવો વિચાર કરવાથી સામા મનુષ્ય ઉપર આપણુને દ્વેષ થતો અટકે છે; અને જે નયની મુખ્યતા કરવાથી રાગ, દ્વેષ મોહ, માન, વગેરે વૃદ્ધિ પામે તેને **'નય'** ન કહેવો પણુ **'નયાભાસ'** કહેવો. આ પ્રમાણે ઉપદેશકે શ્રોતાનો તેમજ શ્રવણુના વિષયનો વિચાર કરી વ્યવહાર કે નિશ્ચય નયની ગૌણુતા કે મુખ્યતા કરી બોધ આપવો.

હવે ગુરૂ અને લઘુનું સ્વરૂપ કેવું છે!

જેમાં નિશ્ચયથી ગુણુ ઘણુા દેખાતા હોય અને વ્યવહારથી કિંચિત્ દોષ જણુાતો હોય અને વાસ્તવિક રીતે નિશ્ચયમાં દોષ ન હોય, તો તે કામ ગૃહસ્થે કરવા યોગ્ય છે. અને જેમાં નિશ્ચયથી ઘણુા અવગુણુ દેખાતા હોય, અને આત્માને રાગદ્વેષ અને મોહ વગેરેની વૃદ્ધિ થતી હોય, અને વ્યવહારમાં લોકને રંજિત કરવા રૂપ કિંચિત્ ગુણુ દેખાતો હોય તો તેવું કાર્ય આત્માર્થી પુરૂષોએ કરવું નહિ. એવી રીતે લઘુ ગુરૂનો વિચાર કરવો અને તે પ્રકારે વિચાર કરનાર પુરૂષ દેશના આપી શકે.

પ્રશ્ન—ધર્મનો ઉપદેશ કરવાથી પણુ જો સાંભળનારને સ્વકર્મદોષથી જ્ઞાન ન થાય તો ધર્મ કહેવાનું ફળ શું? તેનો જવાબ શાસ્ત્રકારજ આપે છે:

अबोधेऽपि फलं प्रोक्तं श्रोतॄणां मुनिसत्तमैः ॥
कथकस्य विधानेन नियमाच्छुद्धचेतसः ॥

અર્થ:—જો કે શ્રોતાને લાભ ન થાય તોપણ શુધ્ધ ચિત્તવાળા ઉપદેશકને તો ઉપદેશ આપવાની ક્રિયાથી ફળ નિ:સંશય થાય છે, એમ ઉત્તમ મુનિઓ કહે છે.

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય પરોપકાર બુદ્ધિથી, બીજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની વૃત્તિથી સદ્‌બોધ આપે છે તેને તો તેના આવા ઉચ્ચ ભાવ વાસ્તે નિશ્ચય ફળ મળે છે; અને વકતાને પણ જો કે તે સમયે બોધની અસર થયેલી જણાતી નથી, પણ તેના હૃદયમાં તેના સંસ્કાર પડયા વિના રહેતા નથી, અને તેથી સદુપદેશ પ્રમાણે ન વર્તવાથી તેને માથે દુ:ખ આવે છે, અને દુ:ખનો કડવો અનુભવ મેળવીને સન્માર્ગે વળે છે, ત્યારે એકલો **અનુભવ** અસર કરી શક્ત તેના કરતાં આ ઉપદેશના રહ્યાસહ્યા **સંસ્કારો** વધારે અસર કરે છે. માટે શ્રોતા ઉપર પણ પ્રાય: તેની બીલકુલ અસર નથી થતી એમ તો નજ કહેવાય. વળી આ વિષયના સંબંધમાં 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર 'માં લખ્યું છે કે:—

न भवति धर्मः श्रोतुः सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।
ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥

હિત વાકય સાંભળવાથી સર્વ સાંભળનારાઓને સર્વથા ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી, પણ અનુગ્રહ બુદ્ધિથી ઉપદેશ કરનારને તો સર્વથા ધર્મનો લાભ થાય છે; એટલે કિલષ્ટકર્મની નિર્જરા થાય છે.

માણુસ અનુભવથી શિખે છે તો પછી ઉપદેશ આપવાથી શો લાભ? એવી આશંકાનું સમાધાન કરતાં શાસ્ત્રકાર લખે છે કે:—

नोपकारो जगत्यस्मिंस्तादृशो विद्यते क्वचित् ।
यादृशी दुःखविच्छेदा देहिनां धर्मदेशना ॥

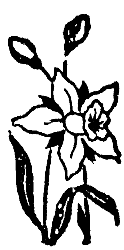
અર્થ:—જે પ્રકારે દુ:ખનો ઉચ્છેદ કરનારી ધર્મદેશના પ્રાણીઓને ઉપકાર કરે છે તેવો ઉપકાર બીજા કશાનો નથી.

ભાવાર્થ:—જગતમાં અનેક પ્રકારના ઉપકાર છે; પણ માણુસને ધર્મ પમાડવો તેના જેવો બીજો કોઈ ઉપકાર નથી. કારણ કે તત્ત્વોને

યથાર્થ જાણવાથી તે પ્રમાણે વર્તવાને માણસ દોરાય છે; અને તેથી દુઃખનો અંત આવે છે. સઘળી તત્ત્વ વિદ્યાઓનો ઉદ્દેશ દુઃખનો નાશ કરવાનો છે; માટે જે લોકો અધિક જ્ઞાની છે, તેમણે પોતાના જ્ઞાનનો બીજાને બોધ આપવામાં જરા પણ આલસ્ય કરવું નહિ; તેમ મુમુક્ષુ જીવોએ તેવા ખરા જ્ઞાનીઓની ભક્તિ, વિનય, બહુમાન કરી તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવામાં એક ક્ષણ પણ નિરર્થક ગુમાવવી નહિ.

ખરૂં અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી જ્ઞાન રૂપ અંધકાર નાશ પામે છે, અને **હેય** (ત્યાગવા યોગ્ય) અને **ઉપાદેય** (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) બાબતનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે; દુર્ગુણનો ત્યાગ કરી સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવા મન અભિલષે છે. માટે સત્સંગનું અને સત્શાસ્ત્રનું નિરંતર સેવન કરવું; પ્રમાદનો ત્યાગ કરી સર્વ દુઃખનો અંત લાવનારી સદ્દેશના શ્રવણ કરવી. ખરી વસ્તુના જ્ઞાતા, અને ભક્તિથી તેમનું શ્રવણ કરનારાનો યોગ બહુ દુર્લભ છે; પણ જે શોધે છે તેને મળે છે; માટે જેટલું જ્ઞાન મળ્યું હોય તેટલાને અમલમાં મુકવા પ્રયત્નશીળ થવું; એટલે વધારે મેળવવાને સ્વયમેવ લાયક થશો અને તે મળશે.

॥ इति श्री द्वितीयप्रकरणं समाप्तम् ॥

પ્રકરણ ૩ જું.

ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ.

પ્રથમ અને બીજા અધ્યાયમાં ગૃહસ્થના **સામાન્ય** ધર્મનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું; અને બાળજીવને ધર્મમાર્ગ સંમુખ કેમ લાવવો તે પણ બહુજ સારી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. હવે એવા ધર્મમાર્ગને શ્રવણ કર્યા પછી તેને ચારિત્ર–**વર્તનરૂપે** મૂકવાને ઉત્સુક થયેલા જીવને કયે માર્ગે દોરવો, અને શરૂઆતમાં કેવો આચાર તેણે પાળવો જોઇએ કે જેથી છેવટે મોક્ષ માર્ગના અધિકારી થવાય; એ વિષે કહે છે.

सद्धर्मश्रवणादेवं नरो विगतकल्मषः
ज्ञाततत्त्वो महासत्त्वः परं संवेगमागतः ॥ १ ॥
धर्मोपादेयतां ज्ञात्वा संजातेच्छोऽत्र भावतः
दृढं स्वशक्तिमालोच्य ग्रहणे संप्रवर्तते ॥ २ ॥

અર્થ:—એ પ્રકારના સદ્ધર્મના શ્રવણથી પાપ રહિત થનાર, તત્ત્વને જાણનાર, મહાસત્ત્વવંત અને ઉત્કૃષ્ટ સંવેગ (વૈરાગ્ય) ને ધારણ કરનાર જીવ ધર્મને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જાણીને, અને ધર્મ તરફ ભાવથી ઇચ્છા કરીને, **પોતાની શક્તિનો બરાબર વિચાર કરીને** તે ધર્મમાર્ગ અંગીકાર કરવાને પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ:—વિશેષ ગૃહસ્થ ધર્મમાર્ગને વિષે કોણ અધિકારી છે? તેના પ્રત્યુત્તરમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે, જેણે સદ્ધર્મ યથાર્થ રીતે સાંભળ્યો છે અને તેથી મનમાંથી શંકાઓ દૂર થઇ છે, અને જેવી રીતે હાથમાં રહેલું મોટું ગોળ નિર્મળ મોતી સ્થૂલ ચક્ષુથી જણાય છે, તેવી રીતે શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી સકળ તત્ત્વનો જેણે અભ્યાસ કર્યો છે, જેનામાં દેવ ગુરૂ અને ધર્મ ઉપર ભક્તિભાવ જાગૃત થયો છે, અને

"મરણ સમયે સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો પડશે, અને **એકલો** **ધર્મજ સાથે આવશે'** એવો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે, અને તેથી **ધર્મ** તરફ જેની રૂચિ વધતી ને વધતી જાય છે, **તેવો માણસ** પોતાના આત્મબળ અને શરીર સામર્થ્યનો વિચાર કરી, પોતાની શક્તિ અનુસાર ધર્મ માર્ગનું આસેવન કરે; એટલે વ્રત નિયમ તપ વગેરે આદરે. **આવો માણસજ ખરેખરી રીતે ધર્મને માટે લાયક છે.** આ ઉપરથી કોઈને પ્રશ્ન ઉઠે કે, શું બીજા માણસો ધર્મમાર્ગમાં ચલાવવાને નાલાયક છે? તો તેનો જવાબ શાસ્ત્રકાર આપે છેઃ—

योग्यो ह्येवंविधः प्रोक्तो जिनैः परहितोद्यतैः ॥

फलसाधनभावेन नातोऽन्यः परमार्थतः ॥ ३ ॥

અર્થ—પરનું હિત કરવાને ઉદ્યમવન્ત જીનેશ્વરોએ ફળ સાધન ભાવે કરીને ઉપરની બે ગાથાથી જણાવેલા લક્ષણવાળાને યોગ્ય પુરૂષ કહ્યો છે. પરમાર્થથી (ખરી રીતે) બીજો પુરૂષ યોગ્ય ન જાણવો.

ભાવાર્થ:—સાધન વિના સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી; અહીંયાં ઉપર જણાવેલા લક્ષણવાળો પુરૂષ એ **સાધક છે** અને સાધ્ય મોક્ષ છે. માટે ફળ મેળવવાને યોગ્ય **સાધક** રૂપ ગુણવાન્ પુરૂષની જરૂર છે.

પ્રશ્ન:—અયોગ્ય પુરૂષ ધર્મ ગ્રહણ કરે તો તેમાં શો બાધ આવે? ઘણા લોકો નામથી ચારિત્ર અંગીકાર કરનારા, સામાયિક–પોસા–પ્રતિક્રમણના કરનારા જોવામાં આવે છે; અને તેમનામાં પણ વિષયકષાય ભરેલા હોય છે. વળી ગૃહસ્થો ઘણ જુઠા લેખ, જુઠી સાહેદી વગેરે અન્યાયનાં કામ કરે છે, અને વળી ધર્મકરણી પણ કરે છે તો તેમને શું બાધ કરે છે? એમ કરતાં કરતાં યોગ્ય થશે; માટે અયોગ્ય માણસો પણ ધર્મ કરે તો શી હરકત લાગે છે?

ઉત્તર:—આમ કહેવું ભુલભરેલું છે. માથે સારી પાઘડી પ્હેરવી અને પહેરવા લંગોટી સરખી પણ મળે નહિ એ કેવું હાસ્યાસ્પદ છે? માટે પ્રથમ તો સારૂ ધોતીયું પહેરવાની જરૂર છે, અનુક્રમે ચ્હડતાં ચ્હડતાં સારાં લુગડાં પહેરવાં ઘટે. તેમ ધર્મમાર્ગમાં પણ અનુક્રમે

ચ્હડવું. પ્રથમ 'ન્યાયસંપન્નવિભવ' આદિ માર્ગાનુસારિપણાના ગુણ ગ્રહણ કરવા, પછી દેશવિરતિ ધર્મ પાળવો, અને પછી સર્વવિરતિ ધર્મ અંગીકાર કરવો. પણ પ્રથમથીજ ચારિત્રધારીનું અને શ્રાવકનું નામ ધરાવે અને માર્ગાનુસારીપણાનો ગુણ પણ ન દેખાવામાં આવે તો તેવા લોકો પોતાનું હિત શું કરી શકે ? અને ધર્મને કેવી રીતે દીપાવે ? અન્યમતાવલંબીઓ અમુક ધર્મના સિદ્ધાંતો કેવા છે તે તપાસવાને કાળક્ષેપ કરતા નથી. પણ તે ધર્મને પાળનારાના **આચારવિચાર** કેવા છે તે ઉપરથી ધર્મની ઉચ્ચતા યા નીચતાનો વિચાર કરે છે; તો પછી જેના આચાર હલકા પ્રકારના હોય તેવા મનુષ્યો ધર્મને કેવી રીતે ઉચ્ચ બતાવી શકે ? જેમ 'રત્નાકર પચીશી' માં કહ્યું છે, એમ ઘણીવાર બને છેઃ-

वैराग्यरङ्गः परवञ्चनाय धर्मोपदेशो जनरञ्जनाय ।
वादाय विद्याध्ययनं च मेऽभूत् कियद्ब्रुवे हास्यकरं स्वमीश ॥

પારકાને છેતરવાને માટે વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો, જનમનરંજન કારણે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, અને મારી વિદ્યા અને અધ્યયન ફક્ત વાદવિવાદને માટે વાપર્યાં. તો હે નાથ ! મારૂં હાસ્યકર વૃત્તાન્ત કેટલું કહું !

પોતાના દોષને ઢાંકવા માટે અને ભોળા લોકોને છેતરવા માટે જીન મતની ક્રિયા લોકોને દેખાડવા કરે છે તેથી આત્માનું કલ્યાણ થતું નથી. પણ જો યોગ્ય પુરૂષ ધર્મ અંગીકાર કરે તોજ શોભે છે. અને પોતાને તથા પરને હિતકારી થાય છે. માટે જેને ધર્મ ગ્રહણ કરવો હોય અને સ્વહિત સાધવું હોય તેણે પ્રથમ **માર્ગાનુસારિપણાના ગુણો** ગ્રહણ કરવા. અને **પછી** પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે વિશેષ ધર્મ ગ્રહણ કરવો. આ હેતુથીજ જણાવેલું છે કે **યોગ્ય પુરૂષે** ધર્મ અંગીકાર કરવો.

इति सद्धर्मग्रहणार्ह उक्तः सांप्रतं तत्प्रदानविधिमनुवर्णयिष्याम इति॥

અર્થઃ—આ પ્રકારે સદ્ધર્મને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય પુરૂષ કહ્યો; હવે તે સદ્ધર્મને આપવાના વિધિનું વર્ણન કરીશું.

ધર્મ તો ચિત્તની પરિશુદ્ધિ થકી થાય છે; તો વિધિ સહિત ગ્રહણ કરવો એમ કહેવાનું પ્રયોજન શું ? એવી આશંકાનું સમાધાન કરતાં શાસ્ત્રકાર જણાવે છેઃ—

धर्मग्रहणं हि सत्प्रतिपत्तिमद्विमलभावकरणमिति ॥

અર્થ:—સત્પ્રતિપત્તિ સહિત ધર્મનું ગ્રહણ તે નિર્મળ ભાવનું **કારણ** છે.

ભાવાર્થ:—સત્પ્રતિપત્તિ એટલે પોતાની શક્તિનો વિચાર કરવો અને ધર્મની શુદ્ધતા વિચારવી. આ પ્રમાણે પોતાની શક્તિ અને ધર્મની શુદ્ધતાના વિચારપૂર્વક આદરેલો ધર્મ નિર્મળ ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાનું ફળ સાધી આપવામાં જોઈતા સાચા પરિણામનું કારણ થાય છે; માટે વિધિપૂર્વક ધર્મ ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે, ત્યારે વિધિપૂર્વક ધર્મ શી રીતે ગ્રહણ થાય તે કહે છેઃ—

तच्च प्रायो जिनवचनतो विधिनेति ॥

અર્થ:—તે ધર્મ **બહુધા જીન** પરમાત્માના વચનથી વિધિયે કરીને થાય છે.

ભાવાર્થ:—ઘણે ભાગે ધર્મનું ગ્રહણ, જૈન સિદ્ધાંતમાં કહેલો વિધિ જે આગળ વર્ણન કરવામાં આવશે, તે વિધિ અનુસાર થાય છે. અહીંયાં ઘણે **ભાગે** એ શબ્દ મુકયો છે તેથી એમ સમજવું કે મરૂદેવી માતા અને તેવા બીજા કોઇ જીવોને અન્ય પ્રકારે પણ ધર્મ ગ્રહણનો સંભવ છે.

इति प्रदानफलवत्तेति.

અર્થ:—એ પ્રકારે આપવાની સફળતા છે.

ભાવાર્થ:—વિધિસહિત ગુરૂદ્વારા ધર્મ ગ્રહણ કરાય તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભાવ નિર્મળ થાય; તેટલુંજ નહિ પણ ગુરૂએ ઉપકાર બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરાવેલો ધર્મ ગુરૂઆશિષથી વધારે ફળવાળો થાય છે. માટે વિધિ સહિત ગુરૂ પાસેથી ધર્મ ગ્રહણ કરવો, નહિ તો ખારી ભૂમિમાં વાવેલા બીજની માફક અવિધિએ ગ્રહણ કરેલ ધર્મ **પ્રાયઃ** નિષ્ફળ જાય છે.

જેણે શ્રાવકધર્મનો અભ્યાસ સારી રીતે કર્યો હોય તે યતિ ધર્મ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થાય છે; માટે પ્રથમ ગૃહસ્થધર્મ સમજાવવાની જરૂર છે એમ વિચારી શાસ્ત્રકાર ગૃહસ્થ ધર્મ ગ્રહણ કરવાનો વિધિ બતાવે છે.

सति सम्यग्दर्शने न्याय्यमणुव्रतादीनां ग्रहणं नान्यथेति ॥

અર્થ:—સમ્યગદર્શન (સમકિત) પ્રાપ્ત થયા પછી, પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એ બાર વ્રત ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા થાય છે. પણ સમકિત ન થયું હોય ત્યાં સુધી વ્રત ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા કહેવાય જ નહિ.

ભાવાર્થ:—જયારે તત્ત્વને તત્ત્વરૂપે યથાર્થ **જાણવામાં** આવે છે ત્યારે જ તે પ્રકારનું **વર્તન** કરવાની ખરી ઇચ્છા જાગૃત થાય છે; અને ત્યારે જ તે ફળ આપનારૂં નીવડે છે; નહિ તો ભાવવિનાની ક્રિયા ઝાઝો લાભ આપતી નથી. કહ્યું છે કેઃ—

सस्यानीवोषरक्षेत्रे निक्षिप्तानि कदाचन ॥
न व्रतानि प्ररोहन्ति जीवे मिथ्यात्ववासिते ॥ १ ॥
संयमा नियमाः सर्वे नाश्यन्तेऽनेन पावनाः ॥
क्षयकालानलेनेव पादपाः फलशालिनः ॥ २ ॥

જેમ ખારી ભૂમિમાં વાવેલાં ધાન્ય કદાપિ ઉગતાં નથી, તેમ મિથ્યાત્વ વાસનાવાળા જીવને વિષે વ્રત નિયમના અંકુરા ફુટતા નથી, એટલે વ્રતનિયમથી કર્મક્ષય રૂપ ફળ મળતું નથી. જેમ ફળવાળા વૃક્ષો કલ્પાન્તકાળના અગ્નિથી નાશ પામે છે તેમ પવિત્ર નિયમ અને સંયમ મિથ્યાત્વથી નાશ પામે છે.

ત્યારે મિથ્યાત્વનો નાશ અને સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ શકે તે જણાવે છેઃ—

जिनवचनश्रवणादेः कर्मक्षयोपशमादेस्तः सम्यग्दर्शनमिति ॥

અર્થ:—જીનવચનશ્રવણથી તેમજ કર્મના ક્ષયોપશમથી સમ્યગ્દર્શન ઉદ્ભવે છે.

ભાવાર્થ:—જીન વચન સાંભળી તેનાપર શ્રદ્ધા થવાથી અથવા ભવસ્થિતિનો પરિપાક થવાથી સ્વાભાવિક રીતે સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મિથ્યાત્વ મોહનીયના ક્ષય અને ઉપશમથી તે ઉત્પન્ન થાય છે.

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. તે તત્ત્વ ઉપર શ્રદ્ધા કરાવનારૂં, મિથ્યાત્વ (અસદ્વાદ) નો નાશ કરનારૂં, ખોટા કદાગ્રહ રહિત, શુદ્ધ વસ્તુ જ્ઞાનને અનુસરનારૂં, આકરા ક્લેશનો ક્ષય કરનારૂં, અને ઉચ્ચભાવ ઉત્પન્ન કરનારૂં, અને આત્માના શુભ પરિણામરૂપ સમ્યગ્દર્શન છે. 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર' માં પણ સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિનાં બે કારણ આપેલાં છે:—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥

તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન; તે સ્વાભાવિક રીતે અથવા ઉપદેશજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મના ક્ષયોપશમથી સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે તો એમાં ક્ષય કોને કહેવો અને ઉપશમ કોને કહેવો, અને ક્ષયોપશમ કોને કહેવો ? તે કહે છે:—

खीणो निव्वायहुआसणोव्व छारपिहियव्व उवसंता
दरविज्झायविहाडिय जलणोवम्मा खओवसमा ॥

ક્ષાયિકભાવ હોલવાઇ ગયેલા અગ્નિ જેવો છે; ઉપશાંત ભાવ રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિ સમાન છે; અને ક્ષયોપશમ ભાવ થોડા હોલાયેલા અને થોડા પ્રકાશતા અગ્નિ સમાન છે.

તો સમ્યગ્દર્શન પામ્યો છે એ શી રીતે પ્રગટ જણાય એ હેતુથી તેનું લક્ષણ કહે છે.

प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं तदिति ॥

અર્થ:—પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા, અને આસ્તિકતા, એથી પ્રગટ થતા લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિ-ક્યપણું; આ પાંચ ગુણ જેનામાં હોય તેને સમ્યગ્દર્શની કહીએ. હવે એ પાંચેનું ટુંક સ્વરૂપ વિચારીએ.

ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ આકરા કષાય તે રૂપ ઝેરનું કડવું ફળ જોઇને અથવા પુનર્જન્મના સંસ્કારથી સ્વાભાવિક રીતે તેનો નિરોધ કરવો તે **પ્રશમ.** મોક્ષનો અભિલાષ રાખવો તે **સંવેગ.** સંસારમાં જ્યાં ત્યાં દુઃખ દેખી, અને સંસારના પદાર્થોની અસત્યતા લાગવાથી તે ઉપર આવેલો ઉદ્વેગ-કંટાળો તે **નિર્વેદ.** અને ભાવથી અને દ્રવ્યથી દુઃખી પ્રાણીને દયા કરવી તે **અનુકમ્પા.** અનુકમ્પાના બે ભેદ છે, દ્રવ્ય અનુકમ્પા અને ભાવ અનુકમ્પા. કોઇ પ્રાણીને ગરીબ અવસ્થામાં કે દુઃખી હાલતમાં દેખી તેનું દુઃખ દૂર કરવા યથાશક્તિ મદદ આપવી તે દ્રવ્ય અનુકમ્પા. અને કોઇ માણસને દુઃખી દેખી પોતાની શક્તિ તેનું દુઃખ દૂર કરવાની ન હોય તો તેનું ભલું થાઓ એવું ચિંતવવું; તથા અસન્માર્ગે પડતા જીવને સન્માર્ગમાં સ્થિર કરવાને ઉપદેશ આપવો તે **ભાવ** અનુકમ્પા કહેવાય. અને નવ તત્વો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી તે **આસ્તિક્ય.** એ પાંચ લક્ષણથી સમ્યગ્દર્શન ઓળખાય છે; અને જેનામાં એ પાંચ લક્ષણ હોય તે સમ્યગ્દર્શની કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનીને ઓળખ્યા પછી ગુરૂએ શું કરવું તે કહે છે.

उत्तमधर्मप्रतिपत्यसहिष्णोस्तत्कथनपूर्वमुप-
स्थितस्य विधिनाणुव्रतादिदानमिति ॥

અર્થ:—ઉત્તમ ધર્મને અંગીકાર કરવા અસમર્થ એવા પોતાની પાસે આવેલા પુરૂષને પ્રથમ ઉત્તમ ધર્મ કહેવા પૂર્વક વિધિયે કરીને અનુવ્રતાદિક ગ્રહણ કરાવવું.

ભાવાર્થ:—ઉત્તમ ધર્મ એટલે યતિ ધર્મ સમજવો. સંસારના પદાર્થો ઉપર જેને વૈરાગ્ય થયેલો છે, એવો ધર્મ ગ્રહણ કરવાને ઉદ્યમવ-ન્ત થયેલો કોઇ ગૃહસ્થ, ગુરૂ મહારાજ પાસે ધર્મ ગ્રહણ કરવા આવે

ત્યારે ગુરૂ મહારાજે પ્રથમ ક્ષમા, માર્દવ ઇત્યાદિ દશ પ્રકારના યતિ ધર્મનું વિસ્તાર સહિત વર્ણન કરીને તેને ચારિત્ર લેવાને ઉત્સુક બનાવવો. ચારિત્ર ધર્મજ સર્વ કર્મરોગને રેચ સમાન છે. જેવી રીતે સઘળા રોગો ઘણું કરીને રેચ લીધાથી નાશ પામે છે, તેમ ચારિત્ર અંગીકાર કર્યાથી સર્વ કર્મરોગો વિનાશ પામે છે; પણ જો તે પ્રાણી વિષયસુખની હજી બાકી રહેલી તૃષ્ણાથી યતિધર્મ અંગીકાર કરવાને સમર્થ ન જણાય તો તેને અણુવ્રતો યથાર્થ સમજાવી તે પાળવાનો બોધ કરવો. પ્રથમ યતિ ધર્મ સમજાવવો. અને તે પાળવાને જો તે અસમર્થ લાગે ત્યારે અણુવ્રત ધર્મ સમજાવવો. જો એમ ન કરે તો શું પરિણામ આવે તે શાસ્ત્રકાર કહે છે.

सहिष्णोः प्रयोगेऽन्तरायइति ॥

અર્થ:—સમર્થને (અણુવ્રતનો) પ્રયોગ કર્યે અન્તરાય થાય.

ભાવાર્થ:—જે માણસ યતિ વ્રત ગ્રહણ કરવાને સમર્થ હોય, પણ તેનો બોધ નહિ કરતાં તેને શ્રાવકના અણુવ્રતાદિનો ઉપદેશ કરે, અને તેથી તે શ્રાવકનાં વ્રત અંગીકાર કરે તો ગુરૂએ ચારિત્ર અંગીકાર કરવામાં અંતરાય કર્યો એમ કહેવાય, એટલે મુનિધર્મ પાળવાને સમર્થ પુરૂષને શ્રાવક ધર્મનો બોધ કરવાથી ચારિત્રાવરણીય કર્મ બંધાય છે, અને તેથી ગુરૂને પરભવમાં ચારિત્રપ્રાપ્તિ દુર્લભ થાય છે.. આ બાબત 'પુરૂષાર્થ સિદ્ધિ ઉપાય' નામના ગ્રન્થમાં વર્ણવેલી છે.

यो यतिधर्ममकथयन्नुपादिशति गृहस्थधर्ममल्पमतिः ॥
तस्य भगवत्प्रवचने प्रदर्शितं निग्रहस्थानम् ॥

જે અલ્પમતિવાળો ઉપદેશક મુનિધર્મનો ઉપદેશ કર્યા સિવાય શ્રાવકધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, તે ઉપદેશકને ભગવાનના સિદ્ધાંતમાં દંડ આપવા લાયક ગણ્યો છે. કારણ કે તે અલ્પમતિવાળાએ ક્રમભંગથી ઉપદેશ કરીને બહુજ ઉત્સાહવાળા શિષ્યને હલકા સ્થાનમાં સ્થાપી સંતોષ પમાડી ઠગ્યો એમ કહી શકાય. જેને જે વ્રત યોગ્ય

હોય તેને તે આપવું. તેમાં ફેરફાર કરવાથી અંતરાય કર્મ બંધાય છે. ઉંચી પદવીને યોગ્ય પુરૂષને નીચી પદવી આપવાથી અંતરાય થાય છે, અને નીચી પદવીને યોગ્ય પુરૂષને ઉંચી પદવી આપવાથી તે ઉભય ભ્રષ્ટ થાય છે.

अनुमतिश्चेतरत्रेति ॥

અર્થ:—શ્રાવક ધર્મને વિષે અનુમતિ દોષ આવે.

ભાવાર્થ:—જો મુનિ શ્રાવકના ધર્મનો ઉપદેશ આપે, અને પ્રથમ યતિ ધર્મનો બોધ ન આપે તો તેને અનુમોદનાનો દોષ લાગે છે. કારણ કે શ્રાવક ધર્મમાં સાવદ્ય અને નિરવદ્ય બે પ્રકારના વ્યાપારનો અંશ રહેલો છે. માટે સાવદ્ય વ્યાપારમાં અનુમતિ આપવાનો દોષ લાગે. અને સર્વ સાવદ્ય પાપ રહિત વ્યાપારના ત્યાગરૂપ પોતાના યતિધર્મના નિયમને પણ મલીનતા પ્રાપ્ત થવા સંભવ રહે છે. એજ કારણ માટે પ્રથમ મુનિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવો, અને તે જીવ જો યતિધર્મ પાળવાને અસમર્થ જણાય તો શ્રાવકનાં બાર વ્રત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ આપવો; આમ કરવાથી અનુમતિ દોષ ન લાગે.

अकथन उभयाफल आज्ञाभङ्ग इति ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે ન કહે તો બે ધર્મનું ફળ ન થાય, અને આજ્ઞા ભંગ થાય.

ભાવાર્થ—વળી કોઇ જીવ ધર્મ ગ્રહણ કરવા આવ્યો. તેને પ્રથમ યતિ ધર્મ સમજાવે, પણ જો તે યતિ ધર્મ પાળવા અસમર્થ જણાય, અને તેને શ્રાવક ધર્મનો ઉપદેશ ન કરે તો બન્નેનો નાશ થાય, અને તેથી ભગવતના શાસનની અજ્ઞાનો ભંગ થાય, માટે ધર્મના અર્થી પ્રાણીઓને મુનિએ પ્રથમ યતિ ધર્મ અને પછી શ્રાવક ધર્મ સમજાવવો, અને સમ્યક્ પ્રકારે સમજાવ્યા પછી ગૃહસ્થે પોતાની શક્તિનો વિચાર કરી જે યોગ્ય લાગે તે માર્ગ ગ્રહણ કરવો; પણ પાખંડ કરવું નહિ. માટે યતિ ધર્મ પાળવા અસમર્થ પુરૂષને શ્રાવક ધર્મ સમજાવવો. કહ્યું છે:—

श्रममविचिन्त्यात्मगतं तस्माच्छ्रेयः सदोपदेष्टव्यम् ॥
आत्मानं च परं च हि हितोपदेष्टानुगृह्णाति ॥ १ ॥

પોતાને શ્રમ થશે એવો વિચાર ન કરતાં નિરંતર કલ્યાણકારી ઉપદેશ કરવો; કારણ કે હિતકારી ઉપદેશક પોતાને તથા પરને ઉપકારજ કરે છે.

અહીંઆં કોઇ શંકા કરે કે જે મનુષ્ય સર્વ સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરવા અસમર્થ છે, તેને દેશથી સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરાવવામાં, બાકી રહેલા સાવદ્ય વ્યાપારથી ગુરૂને અનુમોદના દોષનો પ્રસંગ કેમ ન આવે? તેનો જવાબ શાસ્ત્રકાર આપે છેઃ—

भगवद्वचनप्रामाण्यादुपस्थितदाने दोषाभाव इति ॥

અર્થ:—ભગવાનના વચનપ્રમાણથી અણુવ્રત ગ્રહણ કરવાને તત્પર ગૃહસ્થને અણુવ્રત આપવામાં દોષ નથી.

ભાવાર્થ:—જે માણસ યતિધર્મ પાળવા અસમર્થ હોય તેને અણુવ્રત ગ્રહણ કરાવવામાં દોષ નથી. કારણ કે **ઉપાસક** દશાંગસૂત્રમાં ભગવંતે પોતે **આણંદ** વગેરે શ્રાવકને અણુવ્રત ગ્રહણ કરાવરાવ્યા એવો પાઠ છે. આ ઉપરથી કોઇ એમ કહેવા નીકળે કે ભગવાનને પણ અનુમતિનો દોષ લાગ્યો તો તે કહેવું મિથ્યા છે. કારણ કે ભગવાનનું દરેક આચરણ એકાંત—સર્વથા દોષ રહિત છે.

એ રીતે અણુવ્રત ગ્રહણ કરવાને તતપર થયેલો સર્વથા સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરતો નથી, પણ દેશથી સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે, તોપણ તે વ્રત આપનાર ગુરૂમહારાજને અનુમોદના દોષ લાગતો તથી. કારણ કે જે અવસરે શ્રાવક વ્રત ગ્રહણ કરે છે ત્યારે મુનિ મહારાજને સાક્ષી માત્ર રાખે છે, કારણ કે તે વ્રત ઉચ્ચરાવનાર છે. માટે સાવદ્ય વ્યાપારના ત્યાગમાં ગુરૂનો હાથ છે, બાકી જે વ્રતનો અભાવ છે તે તો અનાદિકાળથી છે, એમાં ગુરૂની સાક્ષી નથી, માટે તે વ્રતના અભાવમાં જે સાવદ્ય વ્યાપાર થાય તેમાં ગુરૂને શી રીતે અનુમોદનાનો દોષ લાગે? જ્યારે ગૃહસ્થની આશ્રવકરણી—

સાવદ્ય વ્યાપાર દેખી મુનિ **ખુશી થાય** ત્યારે તેમને અનુમોદનાનો દોષ લાગે, અને મુનિઓ તો ધર્મોપદેશના સમય વિના શ્રાવકનો પણ પરિચય કરતા નથી, માટે અનુમોદનાનો દોષ ગુરૂને લાગે નહિ.

આ બાબત તમે શી રીતે કહી શકો છો? તેના ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકાર કહે છેઃ—

गृहपतिपुत्रमोक्षज्ञातादिति ॥

અર્થઃ—ગૃહપતિનો પુત્ર રાજગૃહથી મુક્ત થયો એ દૃષ્ટાન્તથી.

ભાવાર્થઃ—હવે તે ગૃહપતિના પુત્રની કથાથી ઉપરની બાબતને ટીકાકાર સિદ્ધ કરે છે.

એક **મગધ** દેશ હતો. તે દેશની સ્ત્રીઓનાં કટાક્ષો અપ્સરાઓના વિલાસને પણ તિરસ્કાર પમાડે તેવાં હતાં. અને તે સ્ત્રીઓને લીધે તે દેશ રમણીય લાગતો હતો. તે દેશમાં હિમાલયના પર્વતના શિખર જેવા ધોળા મહેલો હતા. તે મહેલોની પંક્તિને નિર્મળ શિખરો હતા. અને તે શિખરોની ટોચથી, શરદ્ઋતુ નહિ હોવા છતાં, શરદ્ઋતુના શ્વેત મેઘની શોભા ધારણ કરતું **વસંતપુર** નામે નગર **મગધ** દેશમાં આવેલું હતું. તે **વસંતપુર**નો રાજા **જીતશત્રુ** હતો. સેવા બજાવવાને સમયે સઘળા રાજાઓ તેને સંભ્રમથી નમતા હતા, અને તેથી તે રાજાઓના મુકુટમાં રહેલા માણેકથી તે રાજાના ચરણકમળ રંગાયેલા દિસતા હતા. તે રાજાએ પોતાના પ્રચંડ હસ્તદંડ રૂપ તરવારથી અનેક શત્રુઓના મદોન્મત હાથીઓના કુંભસ્થળ કાપી નાખ્યા હતા. અને તેમાંથી નીકળેલા મોતીઓથી તેણે સકળ સંગ્રામ ભૂમિને શોભાવી મૂકી હતી. તે **જીતશત્રુ** રાજા શહેરનું યથાર્થ રક્ષણ કરતો હતો. તે રાજાને **ધારિણી** નામે રાણી હતી, જે મનુષ્ય માત્રનાં નેત્ર તથા મનને હરણ કરવા સમર્થ હતી. પૂર્વભવોમાં ઉપાર્જન કરેલ પુણ્યનું ફળ આ ભવમાં ભોગવતી હતી. અને અપ્સરાઓના વિલાસના મદનો પોતાના વિલાસથી પરાભવ કરતી હતી.

નમાવ્યા છે સઘળા રાજાઓને જેણે, અને દૂરથીજ દૂર કર્યાં છે દૂષણો જેણે એવો, અને પંચ પ્રકારના મનોહર ભોગ ભોગવતો તે રાજા કેટલોક વખત આ સ્ત્રીની સાથે કાઢતો હતો. તે શહેરમાં **સમુદ્રદત્ત** નામનો શેઠ રહેતો હતો. તે ઘણા સેવકોનો સ્વામી, ઘણા જાનવરોનો પોષણ કરનાર હતો, તેના ભંડારો ધાન્યરાશિથી ભરપૂર હતા. અને હિરણ્ય પ્રમુખ ધાતુઓ તથા મણિ પ્રમુખ જવાહીર સમૂહ રૂપ સમૃદ્ધિ વડે કુબેર ભંડારીના ગર્વને પણ ઉતારવા તે સમર્થ હતો. તે સર્વદા દીન, અનાથ, પાંગળાં વગેરે અનેક પ્રાણીઓના શોકનો નાશ કરવામાં પોતાના ધનનો સદ્વ્યય કરતો હતો. તે વણિક શિરોમણી અને સજ્જન પુરૂષના સર્વ શુભ ગુણવાળો હતો. દેખાવે પણ દેદીપ્યમાન આકૃતિવાળો તે શેઠ હતો,

તે શેઠને **સુમંગલા** નામે પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તે સ્ત્રી સર્વ લાવણ્યગુણના આધાર રૂપ, સર્વ કલ્યાણકારી વસ્તુઓના ઉદાહરણ રૂપ, પુણ્ય રૂપ રત્નોના મોટા ભંડાર રૂપ, પોતાની કુળ સંતતિના ભૂષણ રૂપ અને સુકુમારપણા રૂપ વનલતાના વૃક્ષ રૂપ હતી. તે સ્ત્રી ઉપર શેઠને અત્યંત ગાઢ પ્રેમ હતો, અને તે સ્ત્રી સાથે આ સંસારના સકળ વિષય સુખ સમુદ્રમાં ડુબેલો તે શેઠ ઘણો કાળ નિર્ગમન કરતો હતો. તે દંપતી નિર્મળ આચાર પાળતાં હતાં. સમય પ્રાપ્ત થયે તે સુમંગળા સ્ત્રીએ **પ્રિયંકર**, **શ્રેયંકર**, **ધનદેવ**, **સોમદેવ**, **પૂર્ણભદ્ર** અને **માણિભદ્ર** એમ અનુક્રમે ૬ પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે ૬ પુત્રો સ્વભાવથીજ ગુરૂજનનો પ્રેમ સાચવવામાં તત્પર હતા. તેઓએ પરમ કલ્યાણ આપવામાં ઉદાર અને અત્યંત શુદ્ધ ધર્મ અર્થ અને કામ ઉપર અત્યંત પ્રેમ બાંધ્યો હતો. તેમના લોકપ્રિય સ્વભાવથી કીર્તિ આવી તેમને વરી હતી. સજ્જન પુરૂષના મનને સંતોષ પમાડનારા, અને ઉદય આપનારા દાન, દયા, ડહાપણ વગેરે મોટા ગુણોથી તેઓ શોભતા હતા, અને તેમનાં શરીર એવાં સુંદર દેખાતાં હતાં કે કામદેવ પોતાની લાવણ્યતાની મગરૂબી છોડી દેતો હતો. અને તે ૬ પુત્રોએ પોતાના માથે સંસારનો ભાર ધારણ કરીને પિતાને ચિંતાથી મુક્ત કર્યા હતા. વ્યવહારમાં **તેઓ** પોતાના પિતા કરતાં પણ વધારે

કુશળ નીવડયા હતા. એટલે પિતાને સંસારવ્યવહાર બાબતની જરા પણ ચિંતા રહી ન હતી.

એક સમયે અંતઃપુરમાં જ્યારે જીતશત્રુ રાજા સુંદર વાજીંત્ર વગાડવા લાગ્યો ત્યારે તેની સ્ત્રી **ધારણીએ** અનેક રીતે ઇંદ્રિયોની ચેષ્ટાથી આનંદજનક, અભિનય યુક્ત નૃત્ય કર્યું. તે જોઈ અતિ હર્ષ પામી રાજાએ હર્ષોન્માદમાં તે રાણીને એક વરદાન માગવાને આગ્રહ કર્યો. ત્યારે તે પટરાણી **ધારણી** બોલી "જ્યારે મારી ઈચ્છા થશે ત્યારે હું વરદાન માગીશ."

આ બાબતને કેટલો સમય વીત્યા બાદ, કામી પુરૂષોને વિલાસમાં ઉલ્લાસ પમાડવામાં સહાય કરનારો શરદ્પૂર્ણિમાનો દિવસ આવ્યો. ત્યારે રાણીએ રાજા પાસે પ્રથમ આપેલું વરદાન માગ્યું. ત્યારે રાજા કહે: માગે તે પ્રમાણે આપવાને હું તૈયાર છું. ત્યારે તે રાણીએ કહ્યું: "આજ રાત્રે જ્યારે કર્પુર સરખા ઉજ્વળ ચંદ્રના કિરણથી સઘળી દિશાઓ વ્યાપી રહેશે તે સમયે મોટા પરિવાર તથા અંતઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓને સાથે લેઇને મોટા રસ્તા, ચૌટા, બજાર, ચકલા વગેરે સારા પ્રદેશોની સુંદરતા જોવા મારૂં મન અભિલષે છે. માટે મારા ચાલવામાં કોઇ પણ રીતે સ્ખલના ન થાય તેમ કરો. અર્થાત્ મને પુરૂષ તે સમયે જોઇ ન શકે તેવી આજ્ઞા કરો કે હું નિરાંતે સકળ નગર નિહાળું."

રાજાએ તરતજ આખા નગરમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે, "આજની રાત્રીએ સર્વ પુરૂષોએ શહેરની બહાર નીકળી જવું. એવો હુકમ સાંભળી સર્વ કોઇ પોતપોતાની અનુકુળતાએ રાત્રિ પડતાં પહેલાં તે નગર બહાર નીકળી ગયા. અને રાજા પણ સંધ્યાકાળે પોતાના પ્રધાન વગેરે મુખ્ય પુરૂષો સાથે શહેરની બહાર નીકળી ઇશાન કોણમાં આવેલા મનહર બાગમાં જઇ રહ્યો.

પેલાં છ ભાઇઓ નામું લખવામાં, અને હિસાબ ગણવામાં બહુ ગુંથાયેલા હોવાથી હમણાં બહાર જઈશું, હમણાં બહાર જઈશું એમ વિચાર કરતા રહ્યા, પણ સાંજ સુધી નીકળી શકયા નહિ અને

દુકાનમાં રહી ગયા, સૂર્ય અસ્ત થયો, તેવાજ તે છોકરાઓ હિસાબથી પરવાર્યા, અને શહેર બહાર જવાની વાત સ્મરણમાં આવવાથી એકદમ ઉતાવળા ઉતાવળા ચાલવા મંડયા, અને દરવાજા આગળ જેવા આવી પહોંચ્યા કે તે દરવાજા, તેમના જીવતરની આશા સાથ, બંધ થયા. તેમને જીવવાની આશા રહી નહિ, તોપણ પુરૂષ પ્રયત્ન કરવો એમ વિચારી કોઇ ન દેખે તેવી રીતે એક સુંદર ભોંયરામાં સંતાઇ રહ્યા. અને ધારણી રાત્રી પણ મોટા પરિવાર સહિત, સંપૂર્ણ શણગાર ધારણ કરી, રાત્રીને વિષે પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે પુરૂષરહિત શહેરમાં ફરતી હતી. અનુક્રમે રાત્રી પસાર થઇ, અને કમળના સમૂહને ખીલવવામાં કુશળ જગતના એક નેત્ર સમાન, સૂર્ય ઉદયાચળ પર્વતની ટોચ ઉપર ચઢવા લાગ્યો. તે સમયે સઘળી દિશાઓ ખાખરાના પુષ્પ સરખી રાતી દેખાવા લાગી. આ વખતે રાજાએ હુકમ કર્યો કે "જાઓ આખું શહેર તપાસી જુઓ કે મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરી કોઈ પુરૂષ અંદર તો નથી રહ્યો ને?"

બરાબર તપાસ કરતાં કરતાં, જમના દૂત જેવા કોટવાળોએ તે ૭ ભાઇઓને શોધી કાઢી રાજા આગળ ખડા કર્યા. તે સમયે રાજાને પગથી તે માથા સુધી ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો, અને આંખની ભ્રૂકુટિ ચડાવી તે શેઠનાં પુત્રોનો વધ કરવાની આજ્ઞા આપી. વજ્રનો પ્રહાર પડે તેવી આ વાત શેઠના કર્ણે પડી. શેઠ તો એકદમ ગાંડા બની ગયા. ભ્રમિત ચિત્ત થઇ ગયું, અને જ્યાં ચારે બાજુએ સમુદ્રના મોજાં પર્વત સમાન ઉછળતા હોય તેવા સમુદ્રના પ્રચંડ આવેગમાં અફળાઇને ભાગી પડતા વ્હાણમાં બેઠેલા માણસોની પેઠે "હવે મારે શું કરવું, હાય, અફસોસ! રે કાંઈ ઉપાય નથી સુઝતો. હે ભગવન્! હવે શું? કયાં જઉં?" એમ ભયભીત થઇ બોલવા લાગ્યા. આમ થોડીકવાર સ્થિતિ રહી. પણ પછી રડવાથી દુઃખનો નાશ થશે નહિ એમ વિચારી, બીકણ માણસની ચેષ્ટા દૂર કરી, કાયર લોકોને ઘટિત શોકના આવેશનો ત્યાગ કરી, ધીર પુરૂષોને યોગ્ય ધૈર્યનો આધાર લેઇને દીનતાનો અનાદર કરી, નગરના પ્રધાન અને બીજા મુખ્ય માણસાની મદદ લેઇને, હાથમાં ઉત્તમ રત્નોથી

ભરપૂર પાત્ર લેઇને, તે રાજા પાસે વિનંતી કરવા આવ્યો. રાજાને સવિનય તે શેઠે જણાવ્યું કે " હે કૃપાનિધે ! હે દેવ ! આ મારા પુત્રો કોઇ પણ ચિત્તના મલીન અભિપ્રાયથી રાત્રિએ શહેરમાં રહ્યા નથી, પણ હિસાબમાં તેમનું ચિત્ત પરોવાયલું હોવાથી તેઓ બ્હાર નીકળી શકયા નહિ અને સૂર્યાસ્ત સમયે નગરથી બહાર નીકળવાને ચાલ્યા, પણ પુરના દરવાજા બંધ થયેલા જોઈ પરવશ બની તેઓ બ્હાર નીકળી શકયા નહિ, માટે મારા પુત્રોનો આ એક અપરાધ માફ કરો. તેમને જીવિતદાન આપી આ રંક ઉપર એક મોટી મહેરબાની કરો. " એ પ્રમાણે તે શેઠે જુદા જુદા શબ્દોમાં વિનંતી કરી. પણ તે અતિ ક્રોધાયમાન રાજા પોતાના વિચારથી લેશ માત્ર ડગ્યો નહિ.

જ્યારે શેઠને લાગ્યું કે રાજા માને તેમ નથી, ત્યારે રાજાનો કોપ શમાવવાને એક પુત્ર મારવાની શેઠે રાજાને રજા આપી. બાકીના પાંચને જીવતા રાખવાનું કહ્યું. તોપણ રાજાએ ન માન્યું. એમ અનુક્રમે શેઠે પાંચ પુત્રની ઉપેક્ષા કરી, તોપણ રાજાનો ક્રોધ શમ્યો નહિ. ત્યારે પાસે બેઠેલા પ્રધાન પુરોહિત વગેરેએ અત્યંત પ્રાર્થના સહિત જણાવ્યું કે કોઇના પણ વંશનો તદ્દન ઉચ્છેદ કરવો એ મોટું પાપ છે. તે પ્રાર્થનાથી થોડો ક્રોધ શાન્ત થવાથી, તે રાજાએ બાકીના પાંચ છોકરાને મારી નંખાવરાવ્યા, અને એક મોટા છોકરાને જીવતો રાખ્યો.

આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી ઉપનય આ પ્રમાણે ઉતારવો.

જેમ વસંતપુર નામે નગર હતું, તેમ આ સંસાર છે. રાજાને ઠેકાણે શ્રાવક જાણવો. શેઠને ઠેકાણે ગુરૂ જાણવા. છ પુત્રોને સ્થળે છ જીવનિકાય જાણવા. અહીં પિતા જેમ પાંચ પુત્રની ઉપેક્ષા કરી એક પુત્રને બચાવે છે તોપણ તે પાંચ પુત્રના વધમાં તેને અનુમોદના દોષ લાગતો નથી. કારણ કે તેનો અભિપ્રાય તો છએ પુત્રોને જીવાડવાનો છે. તેજ રીતે ગુરૂને પણ શ્રાવકને વ્રત આપવાથી નિયમથી બહાર રહેલા પંચ સ્થાવરોના વધની અનુમોદનાનો દોષ લાગતો નથી. કારણ કે તેમનો અભિપ્રાય તો હિંસા માત્રનો ત્યાગ કરાવવાનો છે.

ગુરૂને છ જીવનિકાય પુત્ર સમાન છે; અને તેથી યતિ ધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ કરીને છ જીવનિકાયનો બચાવ કરાવવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ રાજાની માફક શ્રાવક સમગ્ર જીવોને મુકવાનો ઉત્સાહ કરતો નથી, તેથી મોટા પુત્ર સમાન ત્રસકાયને, નાના પુત્રો પેઠે પાંચ સ્થાવર જીવોની ઉપેક્ષા કરીને, મુકાવનાર ગુરૂને, બીજા જીવોની હિંસાનો અનુમોદનાદોષ લાગતો નથી,

વિધિ સહિત અણુવ્રત ગ્રહણ કરાવવાં તેજ દર્શાવે છે.

योगवन्दननिमित्तादिगाकारशुद्धिर्विधिरिति ॥

અર્થ—યોગ શુદ્ધિ, **વન્દન** શુદ્ધિ, **નિમિત્ત** શુદ્ધિ, **દિક્‌**શુદ્ધિ, અને **આગારશુદ્ધિ,** એ અણુવ્રતની પ્રાપ્તિમાં વિધિ જાણવી.

ભાવાર્થ:—યોગ ત્રણ પ્રકારના છે. કાયયોગ, મનયોગ અને વચનયોગ, એટલે કાય મન અને વચનના વ્યાપારની શુદ્ધિ કરવી તે યોગશુદ્ધિ. ઉપયોગ સહિત જવા આવવાની ક્રિયા કરવી તે કાય શુદ્ધિ. નિરવદ્ય બોલવું તે વચનશુદ્ધિ. અને શુભ ચિન્તવવું તે મનશુદ્ધિ જાણવી. અસ્ખલિતપણે પ્રાણિપાતાદિકનો ઉચ્ચાર કરવો, અને ભાન સહિત કાયોત્સર્ગ કરવો, તે વંદનશુદ્ધિ જાણવી. શંખ, નોબત વગેરે શુભ વાજીંત્રનો નાદ સાંભળવો, પૂર્ણ કુંભ, ઝારી, છત્ર, ધ્વજ, ચામર ઇત્યાદિ શુભ વસ્તુ જોવી, અને સુગંધી પદાર્થોની ગંધ લેવી, આ લક્ષણથી નિમિત્ત શુદ્ધિ કહેવાય છે. પૂર્વ દિશા, ઉત્તર દિશા અને જે દિશામાં જિનેશ્વર હોય તે દિશાનો આશ્રય કરવો તે દિક્‌-શુદ્ધિ કહેવાય. રાજા વગેરેના અભિયોગથી પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખ્ખાણ) માં અપવાદ રાખવા તે આગારશુદ્ધિ કહેવાય. આ સઘળી શુદ્ધિઓને વિધિ ગ્રહણ કરતાં લક્ષમાં રાખવી જોઇએ.

तथा उचितोपचारश्च ॥

અર્થ:—વળી ઉચિતનો ઉપચાર કરવો.

ભાવાર્થ:—દેવ, ગુરૂ, સ્વધર્મી બંધુ, સ્વજન, અનાથ, દીન વગેરેનો જેનો જેમ ઘટે તેમ ઉપચાર (સેવા) કરવો; એ પણ એક વિધિ છે, તે વિનય છે. અને **विनयमूलो धम्मो** ધર્મનું મૂળ વિનય

માં છે. માટે ધર્મ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ જેનો જેવો ઘટે તેવો વિનય કરવો; અણુવ્રત ગ્રહણ કરવાની વિધિ તથા જરૂરીઆત આપણે વિચારી ગયા, હવે તેનો ક્રમ બતાવતાં શાસ્ત્રકાર લખે છે.

स्थूलप्राणातिपातादिभ्यो विरतिरणुव्रतानि पञ्चेति.

અર્થ:—સ્થૂલ હિંસા આદિક પાંચ અવ્રતથી વિરામ પામવો તે પાંચ અણુવ્રત જાણવાં.

સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરતિ. ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરવી. પ્રમાદપણાથી પ્રાણીનો નાશ કરવો તે હિંસા. તેના બે પ્રકાર છે; સ્થૂલ હિંસા અને સૂક્ષ્મહિંસા. તેમાં સૂક્ષ્મ હિંસા પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ પાંચ સ્થાવરને લગતી છે, અને સ્થૂલ હિંસા તો બે ઇંદ્રિયથી આરંભી તે પંચેન્દ્રિય સુધી સર્વ ત્રસકાયની હિંસા. માટે સ્થૂલ હિંસાના પચખાણ કરનાર શ્રાવક સર્વ ત્રસકાયના જીવોની હિંસા નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે.

૨. સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરતિ—મોટું જુઠું ન બોલવું.

૩. સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરતિ—મોટી ચોરી ન કરવી.

૪. સ્થૂલ મૈથુન વિરતિ—પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો.

૫, સ્થૂલ પરિગ્રહ વિરતિ—પરિગ્રહનો નિયમ રાખવો.

સાધુઓ જેનો **સર્વથા** ત્યાગ કરે છે, તેનો શ્રાવક **દેશથી** ત્યાગ કરે છે. તેથી સાધુના પંચ **મહાવ્રત** કહેવાય છે; અને શ્રાવકના પંચ **અણુ** (નાના) વ્રત કહેવાય છે. એ પાંચે વ્રતો દરેક શ્રાવકે ગ્રહણ કરી તેમને પાળવામાં પ્રમાદ ન કરવો.

तथा—दिग्व्रतभोगोपभोगमानानर्थदण्डविरतयस्त्रीणि गुणव्रतानि ॥

અર્થ—વળી દિગ્વ્રત, ભોગોપભોગનું પરિમાણ, અને **અનર્થ દંડથી** વિરામ પામવું; એ ત્રણ **ગુણ** વ્રત કહેવાય.

ભાવાર્થ:—અણુવ્રતને ગુણ કરનારા એટલે ઉપકાર કરનારા તે ગુણવ્રત કહેવાય. ગુણવ્રત સિવાય અણુવ્રતની જેવી જોઈએ તેવી

શુદ્ધિ રહેતી નથી, માટે શ્રાવકે અણુવ્રતરૂપ વૃક્ષોના રક્ષણ અર્થે વાડ રૂપ ત્રણ ગુણવ્રતો પણ અંગીકાર કરવા ઘટે છે. દિગપરિમાણ વ્રત, ભોગોપભોગનું પરિમાણ અને અનર્થ દંડ વિરમણ એ ત્રણ ગુણવ્રત જૈનશાસ્ત્રમાં કહેલાં છે. (જેનું વર્ણન હવે પછી.)

મૂળ પાઠઃ—"तथा व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमामीति" ॥

અર્થ:—વળી વ્રત અને શીલને વિષે અનુક્રમે પાંચ પાંચ અતિચાર સમજવા.

ભાવાર્થ:—પાંચ અણુવ્રતમાંના દરેકને વિષે તેમજ શીલ એટલે ગુણ વ્રત અને શિક્ષાવ્રતને વિષે એમ બારે વ્રતને વિષે પાંચ પાંચ અતિચાર સમજવા. આ અતિચાર ન લાગે તેમ વ્રત પાળવાં.

હવે પ્રથમ "સ્થૂલહિંસા વિરમણ" નામના અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર શાસ્ત્રકાર જણાવે છે.

"बन्धवधच्छविच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधा इति."

અર્થ:—૧ બન્ધ ૨ વધ ૩ ચામડીનું છેદન ૪ અતિ ભાર મૂકવો, ૫ અન્નપાન ન આપવું, એ પાંચ પ્રથમ અણુ-વ્રતના અતિચાર છે.

ભાવાર્થ:—દોરડાં વગેરેથી બાંધવું, તાડન કરવું (મારી નાંખવું તે તો અનાચાર કહેવાય.) ચામડી અને શરીરનું છરા વગેરેથી છેદવું, અતિ ભાર ભરવો, અને ભોજન પાણી ન આપવાં, એ પાંચ અતિ-ચાર છે. અને તે સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રતને લાગે છે.

ચાર પગ તથા બે પગવાળાં પ્રાણીઓનો બંધ બે પ્રકારનો છે, ૧ સાર્થક અને ૨ નિરર્થક. સાર્થક બંધ કરવો ઘટિત છે, પણ નિરર્થક બંધ કરવો યોગ્ય નથી.

વળી સાર્થક બંધ બે પ્રકારનો છે. ૧ સાપેક્ષ, ૨ નિરપેક્ષ. અગ્નિ વગેરેના ભય વખતે બંધન છોડી શકાય અથવા છેદી શકાય, એવી રીતે દોરડાથી બાંધવું તે સાપેક્ષ બંધ કહેવાય. અને ઘણુંજ દૃઢ અને છુટી ન શકાય તેવી રીતે બાંધવું તે નિરપેક્ષ બંધ કહેવાય.

આ પ્રકારનો બંધ ચાર પગવાળા પ્રાણીને આશ્રયી લખેલો છે.

અને દાસદાસી, ચોર તથા પાઠ આદિ શિખવામાં પ્રમાદી એવા પુત્રને બાંધવા હોય તો પોતાના પરાક્રમથીજ બાંધવા અને તેમનું રક્ષણ કરવું કે જેથી કરીને અગ્નિ વગેરેનો ઉપદ્રવ થાય તો તેઓ નાશ ન પામે. પોતાના પરાક્રમથી બાંધવા એનો અર્થ એવો થાય છે કે તેમના ઉપર એવી સખ્તાઈ રાખવી કે આજ્ઞા સિવાય. સ્થાપેલે ઠેકાણેથી બીજે ખસી શકે નહિ.

તાડનની બાબત પણ તેવીજ રીતે સમજવી. નિર્દયપણે મારવું તે નિરપેક્ષ વધ, તેનો તો સર્વદા ત્યાગ કરવો. શ્રાવકે પોતાના આશ્રિત ઉપર પ્રથમથીજ એવો દાબ બેસાડવો કે તેઓ તેનાથી બીતા રહે, અને તેમને મારવાનો અવસર તેને ન આવે, છતાં કદાચ એવો અવસર આવે તો મર્મસ્થળ સિવાય બીજી જગ્યાએ ઘણોજ થોડો પ્રહાર કરવો, એ સાક્ષેપ વધ સમજવો. છવિચ્છેદ પણ તેજ રીતે સમજવો. પગ, હાથ, કાન, નાસિકા વગેરે નિર્દયપણે છેદવા તે નિરપેક્ષ છવિચ્છેદ કહેવાય, અને ગુમડાં, ઘા (વ્રણ) વગેરે છેદવા પડે અથવા કોઇ રોગમાં ડામ દેવો પડે તે સાપેક્ષ છવિચ્છેદ કહેવાય, નિરપેક્ષ સર્વથા ત્યાગ કરવા લાયક છે.

શ્રાવકે બે પગાં અને ચોપગાં વાહનની મદદથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાનો વ્યાપાર બનતા સુધી ન કરવો, છતાં તે ધંધો કરવો પડે તો બે પગવાળા મજુરો જેટલો ભાર પોતાની જાતે ઉપાડી શકે તથા ઉતારી શકે તેટલો ભાર ઉપડાવવો. અને ચાર પગવાળા પાસે તો નિયમ કરતાં પણ ઓછો ભાર ઉપડાવવો, કારણ કે તેમને બોલવાની વાચા નથી; એટલે પોતાને વધારે ભાર ઉચકવાનો છે એમ તેઓ બીજાને જણાવી શકે નહિ. હલ તથા ગાડાં પ્રમુખમાં જોડેલા બળદને યોગ્ય અવસરે છુટા કરવા. કોઇ પણ પ્રાણીને ભોજન તથા પાનમાં અંતરાય ન કરવો; કારણ કે તેમ કરવાથી, તે પ્રાણીઓને અન્નપાન નહિ મળવાથી કદાચ મરણ થવાનો પણ સંભવ રહે છે. આ અન્નપાનનો નિરોધ બે પ્રકારનો છે. રોગાદિના ઉપચાર નિમિત્તે પ્રાણીને ભુખ્યું રાખવું તે સાપેક્ષ નિરોધ કહેવાય. અને તેથી જુદી

રીતે એટલે અપરાધ નિમિત્તે અન્નપાન નહિ આપવા, અને જીવ ભુખથી પીડાય તેમાં આનંદ માનવો તે નિરપેક્ષ નિરોધ કહેવાય. છેવટનો નિરપેક્ષ નિરોધ સર્વથા ત્યાગ કરવા લાયક છે. ફક્ત અન્નપાન આજ તને નહિ મળે એવી ધમકી બતાવવી પણ ભોજનાદિ તો આપવું, અને પાપની શાંતિ નિમિત્તે ઉપવાસ કરાવવો. આ બાબત પર ઘણું લખી શકાય, પણ ગ્રંથગૌરવનો ભય રહે છે તેથી પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વ્રતને અતિચાર ન લાગે તેમ સર્વ જગ્યાએ વર્તવું, એજ સાર છે.

શંકા:—વ્રત અંગીકાર કરનારે પ્રાણાતિપાતનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે, તો તેનો બંધ વગેરે કરવાથી દોષ લાગશે નહિ. કારણ કે તેથી પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી, અને બંધાદિ કરવાનું જો તેણે પ્રત્યાખ્યાન કર્યું હોય છતાં બંધાદિ કરે તો પચ્ચખાણનો ભંગ થાય છે, અને તેથી વ્રતની હદનો પણ નાશ થાય છે; અને વ્રતમાં પાંચ પાંચ અતિચારના પણ વ્રતથી અધિકપણું થશે; આ પ્રમાણે બંધાદિકને અતિચાર ગણવા યોગ્ય નથી.

સમાધાનઃ—ખરી વાત છે કે પ્રાણાતિપાતનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે, પણ પ્રાણાતિપાતનું પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી બંધાદિકનું પણ પ્રત્યાખ્યાન થઇ જાય છે; કારણ કે બંધ વગેરે પ્રાણાતિપાતનાં કારણો છે. બંધ વગેરેથી વ્રતભંગ થતો નથી, પણ અતિચાર થાય છે. સર્વથા જ્યારે વ્રતનો ભંગ થાય ત્યારે તે વ્રતભંગ કહેવાય, અને દેશથી (કેટલેક અંશે) વ્રતને બાધ આવે ત્યારે તે અતિચાર કહેવાય. અને તેથી બન્ધાદિકથી સર્વથા વ્રતનો ભંગ થતો નથી, માટે તે અતિચાર કહેવાય. વ્રત બે પ્રકારે કહેલું છે, અંતર્વૃત્તિથી અને બહિર્વૃત્તિથી; અંતર્વૃત્તિ અને બહિર્વૃત્તિ બન્ને વૃત્તિથી, જ્યારે વ્રતનો ભંગ થાય ત્યારે વ્રતભંગ કહેવાય; પણ કેવળ અંતર્વૃત્તિથી અથવા કેવળ બહિર્વૃત્તિથી વ્રતનો ભંગ કરવામાં આવે ત્યારે અતિચાર લાગે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

न मारयामीति 'कृतव्रतस्य' विनैव मृत्युः क इहातिचारः
निगद्यते यः कुपितो वधादीन् करोत्यसौ स्यान्नियमानपेक्षः॥१॥

मृत्योरभावान्नियमोऽस्ति तस्य कोपाद्दयाहीनतया तु भङ्गः देशस्य भङ्गादनुपालनाच्च पूज्या अतिचारमुदाहरन्ति ॥ २ ॥

હું મારૂં છું એવા વિકલ્પવિના કોપના આવેશમાં પારકાના પ્રાણને હાનિ થશે એમ નહિ ગણકારતો જો કોઈ બંધાદિ કરે, પણ તેથી પ્રાણી ઘાત થાય નહી, તો નિર્દયપણે વિરતિની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય પ્રવર્તન કરવા માટે અંતર્વૃત્તિથી વ્રતભંગ થયો, પણ પ્રાણીના જીવનો ઘાત થયો નથી એથી બહિર્વૃત્તિથી વ્રતનું પાલન થયું, આમ દેશથી વ્રતના ભંગ અને દેશથી વ્રતના પાલનને અતિચાર કહેવાય,

શંકાઃ—"હું નહિ મારૂં" એવું વ્રત ગ્રહણ કરનારને મૃત્યુ કર્યા સિવાય અતિચાર કેમ લાગુ પડે ? આવેશથી વધાદિ કરવા અને નિયમની દરકાર નહિ કરવી તેનું નામ અતિચાર, તો પછી ઉપરનું વ્રત ગ્રહણ કરનારને અતિચાર શી રીતે લાગુ પડે ?

સમાધાનઃ—પ્રાણીનું મૃત્યુ થતું નથી તેથી નિયમનું પાલન થાય છે, પણ કોપથી દયાહીન થયો તેથી નિયમનો ભંગ થાય છે. અને દેશથી (Partly) નિયમના પાલનને, અને દેશથી નિયમના ભંગને પૂજ્ય પુરૂષો અતિચાર કહે છે, માટે તેને પણ અતિચાર લાગુ પડે છે, પણ વ્રતનો ભંગ થતો નથી. વળી આગળ શંકામાં કહેલું છે કે બંધાદિનું પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી નિયમની હદ રહેતી નથી તે શંકા પણ અયોગ્ય છે; કારણ કે વિશુદ્ધ રીતે પ્રાણાતિપાતનું વિરમણ કરવામાં આવે તો તેમાં બંધાદિનો નિષેધ આવી જાય છે. માટે બંધાદિને અતિચાર ગણવા, પણ તેથી વ્રતની હદ ઓલંઘાતી નથી.

બીજું મૃષાવાદ–અસત્ય અણુવ્રત છે.

તેના પણ પાંચ અતિચાર છે. તે નીચે પ્રમાણે છે-

मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारस्वदारमंत्रभेदा इति.

(૧) મિથ્યા ઉપદેશ.

(૨) રહસ્ય બોલવું તે.

(૩) ખોટા દસ્તાવેજ લખવા, જુઠી સાહેદી પુરવી.

(૪) થાપણ ઓળવવી.

(૫) સ્ત્રી વગેરે સાથે થયેલી ગુપ્તવાત પ્રકટ કરવી.

(૧) આ બાબત છે તો આમ પણ તેમ બોલવામાં તારે કાંઇ દોષ નથી, એ રીતે ખોટું સમજાવવું તે **મિથ્યોપદેશ**. સત્ય બાબત શું છે તે જાણવા છતાં બીજાને ખોટી વાત કહેવી અને ખોટી વાત કહેવરાવવી તે મિથ્યા ઉપદેશ છે.

આ મિથ્યા ઉપદેશ "બીજાની પાસે જુઠું ન બોલાવવું," એવા વ્રતમાં ભંગ કરે છે, પણ "મિથ્યા ન બોલવું" એ વ્રતમાં ભંગ કરતો નથી, તોપણ સહસાકાર અને અનાભોગ એ બે વડે, અતિક્રમ વ્યતિક્રમ અથવા અતિચારથી બીજા માણસને અસત્ય બોલવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે આ વ્રતનો અતિચાર છે.

અથવા વ્રતનું સંરક્ષણ કરવાની બુદ્ધિથી પારકાનું વૃતાન્ત કહેવા દ્વારે કરીને જે મિથ્યા ઉપદેશ આપે છે તેને અતિચાર લાગે છે. વ્રતની અપેક્ષા છે તેથી નિયમનું પાળન થાય છે, અને મિથ્યા ભાષણમાં પ્રવર્તવાપણું છે માટે નિયમ ભંગ થાય છે; એટલે વ્રત ભંગ તથા પાળનને અતિચાર કહેવાય છે.

૨ **રહસ્યાભ્યાખ્યાન**—અમુક માણસો એકાંતમાં વાતો કરતાં હતાં માટે રાજ્ય વિરૂદ્ધ આમ વાતો કરતા હશે, અથવા વ્યભિચારનો વિચાર કરતા હશે વગેરે કહેવું તે.

શંકા:—રહસ્ય વાતનો પ્રકાશ કરવાથી તો નક્કી વ્રત ભંગ થાય છે, કારણ કે તેમાં ખોટા દોષ કહેવાય છે માટે અતિચાર ન લાગતાં વ્રત ભંગનો દોષ લાગે છે.

સમાધાન:—તમારૂં કહેવું વિચારવા લાયક છે, પણ બીજાને નુકશાન કરનારૂં વાકય અજાણપણે બોલાય ત્યારે ભાવ કલેશવાળો હતો નથી, તેથી અંતર્વૃતિથી વ્રતનું રક્ષણ થાય છે; પણ પારકાને હાનિ થાય છે તેથી વ્રતનો બહિર્વૃત્તિથી ભંગ થાય છે, આ રીતે નિયમના ભંગાભંગથી અતિચાર લાગે છે; કહ્યું છે કે.

सहसा भक्खाणाइ जाणंतो जइ करेज्ज तो भङ्गो ॥
जई पुणणाभोगाइहिंतो तो होइ अतिचारो ॥ १ ॥

જો જાણી જોઇને સહસાત્કારે અભ્યાખ્યાન વગેરે કરે તો તો વ્રતનો **ભંગ** થાય છે અને જો વિચાર્યા સિવાય કહેવાય તો **અતિચાર** લાગે. આ બાબત હાલના સમયમાં બહુ વિચારવા જેવી છે. ઘણા પુરૂષો બે જણને છાની વાત કરતાં જુએ એટલે તેઓ અમુકજ બાબત વિષે વાત કરતા હશે, એવો નિશ્ચય બાંધી લે છે; અને પછી મેં જાતે તેમને અમુક વાત કરતાં સાંભળ્યા એમ બીજા આગળ તે વાત બહુજ આનંદ સાથે કરે છે. તેઓ વળી બીજા આગળ વાત ચલાવે છે. આમ જ્યાં સર્પનો લીસોટો સરખો ન હોય ત્યાં બસેં સાપ હતા એવી વાત સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે; આ રીતે ઘણા નિર્દોષ માણસોને માથે આળ ચઢે છે, જે આળ ખોટું ઠરાવતાં બહુ વાર લાગે છે. કારણ કે સારી વાતને પ્રસરતાં જેટલીવાર લાગે છે તેના કરતાં ઘણાજ જુજ સમયમાં ખરાબ વાતો પ્રસરી જાય છે. કોઈના સંબંધી ખોટી વાત પ્રસરતાં જે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તેનો જોખમદાર **પ્રથમ** તે વાત પ્રગટ કરનાર ઠરે છે; માટે કોઇના વિષે ખોટો વિચાર બાંધવો યા ફેલાવવો તે મોટો દોષ છે, એમ સમજી કોઈના અછતા દોષને વાક્ચાતુર્યથી પ્રકટ કરવા લલચાવું નહિ.

૩. ખોટી વાતની સૂચના કરે એવા લેખ લખવા, તે મૃષાવાદ વ્રતનો ત્રીજો અતિચાર છે.

જે માણસો કૂટ લેખો લખે છે, તેઓ લોભ વૃત્તિથી આ કામ કરે છે, પણ તેઓ છેતરાય છે; કારણ કે સામો માણસ ધારો કે તમારા ખોટા લેખથી છેતરાયો, અને તમને ધનનો લાભ થયો; પણ તેથી જે ભારે નુકશાન તમને થાય છે તેનો તમને કયાં ખ્યાલ છે? ન્યાયવૃતિ જે આત્માનો ગુણ છે, તે આથી તમારામાંથી નાશ પામે છે; અને તેથી **સ્થૂળ** દ્રવ્ય લેવા જતાં, **આત્મિક** દ્રવ્ય ખુઓ છો, આ રીતે લાભ બદલે હાનિ થાય છે; કારણ કે આત્મિકદ્રવ્ય **સ્થૂળ**

દ્રવ્ય કરતાં અનંતઘણું કીંમતી છે. માટે સ્થૂળ દ્રવ્યના લાભ સારૂ કદાપિ, મનના પરિણામને મલીન કરનાર ખોટો દસ્તાવેજ કરવો એ શ્રાવકને ઘટિત નથી; વળી તેવા લેખથી સામા મનુષ્યના દ્રવ્ય પ્રાણ તથા ભાવ પ્રાણનો વિનાશ થાય છે, તેથી હિંસા થાય છે. ધન એ માણસનો અગીઆરમો પ્રાણ ગણાય છે. માટે ખોટા લેખથી અન્ય પુરૂષના હકના પૈસા તમે ડુબવવા માગો અને કદાચ તેમાં તમો ફાવો તો પણ અન્ય પુરૂષના ભાવ પ્રાણનો પ્રથમ નાશ થાય છે; કારણ કે તેના મનમાં ચિંતા, વેર અને દ્વેષના વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે, તેના કારણભૂત તમે છો. વળી ચિંતા, વેર અને દ્વેષના વિચારની અસર તેના શરીરપર પણ જણાય છે, આ રીતે તેના દ્રવ્ય પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે. વળી ધનને સર્વસ્વ માનનાર ધનના અભાવમાં આપત્તિમાં આવતાં આપઘાત વગેરે અનર્થ કરે તો તેના જોખમદાર પણ ખોટો લેખ લખનાર એવા તમે છો. આવી રીતે અનર્થની પરંપરા જે કાર્યમાં રહેલી છે તેવા અન્યાય માર્ગથી પરનું ધન હરવાને ખોટો દસ્તાવેજ લખવા વગેરેથી વિમુખ રહેવું એ દરેક અહિંસાને પરમ ધર્મ માનનાર જૈનનું પ્રથમ અને જરૂરનું કર્તવ્ય છે. વળી આ સાથે જણાવવું જોઇએ જૈનનું નામ ધરાવનાર કોઇ પણ ગૃહસ્થે કોર્ટમાં ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ. અસલમાં જૈનો એટલા સત્યવાદી ગણાતા હતા કે તેમનું બોલવું કોર્ટમાં—ન્યાયસભામાં પ્રમાણભૂત ગણાતું. જૈન કદાપી અસત્ય બોલેજ નહિ એવી તેની ઉચ્ચ છાપ હતી, પણ હાલમાં તેને બદલે તેથી ઉલટુંજ જોવામાં આવે છે, એ ઘણા અફસોસની બાબત છે. કેટલાકને જ્યારે આપણે આવો ઉત્તમ બોધ આપવા ઈચ્છા રાખીએ છીએ ત્યારે તેઓ જણાવે છે કે જો આપણે બીજાની બાબતમાં ખોટી સાક્ષી ન પુરીએ તો તેઓ, વખત આવ્યે, આપણી તરફથી જુઠી સાક્ષી કેમ પૂરે? આ દલીલ તદ્દન પાયા વગરની છે. કારણ કે જુઠી સાક્ષી બીજા પાસે પુરાવવાનો વખત આવે એવું કાર્યજ પ્રથમ શા સારૂ કરવું જોઈએ? જે સત્યવાદી છે અને શુદ્ધ આચરણવાળો છે, તેને એવી પરની ખોટી આશા શા સારૂ રાખવી જોઇએ? આપણે સત્ય બોલનારાજ

છીએ એવી છાપ આપણા વિષે આપણા વર્તનથી પાડીએ તો અ-સત્ય સાક્ષી પુરવાને કહેવાની હીંમતજ બીજો માણસ શી રીતે ધરી શકે? માટે ખોટાં બ્હાનાં કાઢી જુઠી સાક્ષી પુરવી અને પુરાવવી, એ ઘણુંજ અઘટિત છે; અને જેઓ તે કામ કરે છે તે સત્યના ઉપાસક નહિ પણ ખોટા વ્યવહારના ઉપાસક છે એમ કહેવુંજ યોગ્ય ગણાય.

૪. પારકો માણસ વ્યાજે કે અનામત જે ધન અથવા વસ્તુ મુકી ગયો હોય તે મુદત થયે લેવા આવનાર માલધણીને આપવાની ના કહેવી તે **થાપણ ઓળવવી** એ નામનો ચોથો અતિચાર છે. જેમ ખોટો લેખ લખવાથી અનર્થ થાય છે, તેજ રીતે પરની થાપણ ઓ-ળવવાથી પણ તેટલોજ અનર્થ થાય છે. થાપણ ઓળવવાથી હિંસા, મૃષાવાદ, અને અદત્તાદાન એ ત્રણે દોષ લાગે છે; માટે કોઈ પણ શ્રાવકે તેવું અઘટિત કાર્ય કરવું નહિ.

૫. પોતાની સ્ત્રી તથા મિત્ર સાથે ગુપ્ત ભાષણ કર્યું હોય તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ કરવું તે **સ્વદારમંત્રભેદ** અથવા ગુપ્ત ભાષણ પ્રકાશ-ન કહી શકાય. જે ખરી વાત સ્ત્રી અથવા મિત્ર સાથે થઈ હોય તે પ્રકટ કરવાથી અસત્ય બોલવાનો દોષ તો લાગુ પડી શકે નહિ, પણ સહસાત્કારે કોઇની રહસ્ય વાર્ત્તા પ્રગટ થવાથી માણસને લજ્જા આવે, અથવા તેથી આપઘાત વગેરે કરવા તે દોરાય તો તેનું કારણ તે ગુપ્ત વાર્ત્તા પ્રગટ કરનાર ગણી શકાય; કારણ કે કીર્તિ એ મનુષ્યને જીવ કરતાં વધારે પ્રિય લાગે છે, અને તેથી કીર્તિ વગરના જીવન કરતાં મરવું તેઓ વધારે પસંદ કરે છે. **"જીવ જાયે તેવી વાત કોને ન કહીએરે"** માટે કોઇનું રહસ્ય-ગુપ્ત બાબત કદાપિ પ્રગટ કરવી નહિ. કારણ કે જે સત્ય પરને નુકશાનકારી છે તે પરમાર્થથી અસત્યજ છે; માટે કોઇની ગુપ્ત વાત જાહેર કરવી તે અતિચાર ઠરે છે.

વ્રતમાં કોઇ પણ રીતે બાધ ન આવે માટે અતિચાર છે, પણ વ્રતના ભંગ માટે નથી. માટે લીધેલા વ્રતમાં ખામી ન આવે તે રીતે તે પાળવાં.

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहानाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहारा इति ॥

અર્થ—અદત્તાદાન એટલે ચોરી ન કરવી તેના પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે.

૧. સ્તેનપ્રયોગ—ચોરને મદદ કરવી.

૨. ચોરે ચોરી લાવેલી વસ્તુઓ એકઠી કરવી.

૩. પોતાના રાજાના શત્રુ એવા અન્ય રાજાના દેશમાં અતિક્રમણ કરવું.

૪. ઓછાં અધિક માપ કરવાં.

૫. વસ્તુમાં ભેળસેળ કરવી.

૧. ચોરોને બીજાનું ધન હરી લાવવાની અનુમતિ આપવી તે સ્તેનપ્રયોગ. "હમણાં વ્યાપાર વિના કેમ બેસી રહ્યા છો? તમારે ખાવાપીવાનું ન હોય તો હું આપું. અને તમારી ચોરીનો માલ કોઇ વેચી આપનાર ન હોય તો હું વેચી આપીશ" એવાં વચનથી ચોરને તેના ધંધામાં પ્રેરણા કરે છે, તેને અતિચાર લાગે છે.

૨. ચોરે ચોરી લાવેલી વસ્તુ લોભદોષથી જે છાની રીતે ગ્રહણ કરે તે ચોરજ કહેવાય.

નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

चौरश्च चौरापको मन्त्री भेदज्ञः क्राणकः क्रयी ।
अन्नदः स्थानदश्चैव चौरः सप्तविधः स्मृतः ॥

ચોર, ચોરી કરાવનાર, ચોરીની ગોઠવણ કરનાર, ચોરની ગુપ્ત વાત જાણનાર, ચોરીની વસ્તુ વેચનાર, લેનાર, ચોરને અન્ન આપનાર, અને ચોરને સ્થાન આપનાર; એ સાત પ્રકારના માણસો ચોર કહેવાય છે.

આથી ચોરીનો માલ સંગ્રહનાર પણ ચોરજ ગણવામાં આવે છે. ખરો શ્રાવક ચોરી કરે નહિ, અને ચોરને ઉત્તેજન આપે પણ નહિ; કારણ કે ચોરને સહાય આપવાથી તે પરનું ધન હરણ કરે.

તેથી જેનું ધન ચોરાયું હોય તેના ભાવ પ્રાણ તથા દ્રવ્ય પ્રાણનો નાશ થાય; વળી એ વાત જાહેરમાં આવે તો ચોરની સાથે ચોરીનો માલ સંગ્રહી રાખનારને પણ સજા થાય; અને તેથી ધર્મ પણ વગોવાય. કારણ કે જે ધર્મના માણસો આવાં કૃત્ય કરવા પ્રેરાતા હશે, તે ધર્મ પણ એવો હલકોજ હશે એમ અન્ય માણસો ગણે. વળી લોકમાં આબરૂ જાય, અને તે માણસનો કોઇ વિશ્વાસ પણ ન રાખે, જયારે તેવો માણસ કોઈને ઘેર જાય ત્યારે ઘરના સર્વે માણસો તેની હીલચાલને બારીક નજરથી તપાસે; આવો માણસ સર્વત્ર અપ્રિય થાય છે.

૩. પોતાના રાજાની રજા સિવાય :દુશ્મનના લશ્કરમાં અથવા બીજા એવા સ્થાનમાં વેપાર માટે છાની રીતે પ્રવેશ કરવો તે વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ કહેવાય. જૈનશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના અદત્ત કહેલા છે. સ્વામી અદત્ત, જીવઅદત્ત, તીર્થંકર અદત્ત, અને ગુરૂઅદત્ત. આમ પરરાજ્યમાં જવું તે સ્વામિ—નૃપ—અદત્ત કહેવાય. તેને ચોરના જેટલોજ દંડ કરવામાં આવે છે. અસલના સમયમાં આ નિયમ બહુ ઉપયોગી હતો; કારજ કે જો એક રાજ્યનો માણસ તે રાજાના શત્રુના રાજ્યમાં જાય તો પ્રથમના રાજાની હીલચાલ વગેરે અન્ય રાજાને જણાવી દેવાનો સંભવ રહે, તેથી રાજાઓ તે અપરાધને ચોરીના ગુના જેટલો ગણતા હતા. માટે જે રાજ્યમાં આપણે રહેતા હોઇએ તે રાજ્યના નિયમને માન આપીને વર્તવું જોઇએ.

૪—૫- આપતી વખતે ઓછું જોખવું, અને લેતી વખતે વધારે જોખવું, અથવા ભરવું; અથવા કોઇ ભારે મૂલવાળી વસ્તુમાં હલકી ભેળવી દેવી, અથવા ઉપરની છાપ એને એ રાખી અંદર હલકો માલ ભરવો. આ ત્રીજા અણુવ્રતના છેલ્લા બે અતિચારો છે.

આવી રીતે ખોટાં તોળ માપથી અથવા ભેળશેળ કરવાથી મળેલું ધન તે પણ ચોરીનું ધન છે. “ ચોરીનો માલ ચંડાળે જાય અને પાપી હાથ ઘસતા થાય” એ કહેવત ખરી છે, તેનો એક ટુંક દાખલો અત્રે ટાંકવામાં આવે છે. એક ધનસુખ નામનો વનિતાનગરીમાં શેઠ રહેતો હતો; તે રૂનો વ્યાપાર કરતો હતો. એકદા

એક વૃદ્ધ માણસ એક રૂપીઆનું રૂ લેવા આવ્યો. તે શેઠે રૂપીઆનું આઠ શેર આપવાનું કહ્યું. તે વૃદ્ધે કહ્યું "આપો". પછી તે શેઠે એક ત્રાજવામાં ચાર શેરી મુકી અને બીજા ત્રાજવામાં રૂ મુકયું, અને પેલા વૃદ્ધે પાથરેલા વસ્ત્રમાં તે રૂવાળું ત્રાજવું ખાલી કર્યું. રૂ વજનમાં હલકું હોવાથી દેખાવમાં બહુ લાગે છે, તેથી તે વૃદ્ધ માણસે આઠ શેર રૂ આપેલું છે, એમ જાણી પોતાનું વસ્ત્ર વાળી લીધું, અને ધનસુખ શેઠને સલામ કરી ચાલતો થયો. ધનસુખ શેઠ પણ વ્યાપારની કપટકળામાં અતિ નિપુણ હોવાથી, જયાં પેલા વૃદ્ધ માણસે પોતાનું લુગડું વાળવા માંડયું કે બાકીનું રૂ જોખવાનો વિચારજ બંધ કર્યો. આ પ્રમાણે તે અર્ધો રૂપીઓ કમાયો. પોતાના નોકરને પછી તેણે આજ્ઞા કરી કે "જા ઘેર જઇને કહી આવ કે આજે પુરણપોળી કરે." નોકર ઘર તરફ કહેવા ગયો. આજે સ્વાદિષ્ટ ભોજન મફતના પૈસામાં મળશે, એવો તે ધનસુખ શેઠ ખોટો હર્ષ ધરવા લાગ્યો. તે શેઠની સ્ત્રીએ પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે પુરણપોળી તૈયાર કરી, એવામાં એકાએક તે શેઠનો જમાઇ તેના મિત્રો સાથે આવી પ્હોંચ્યો, અને તે જમાઈ અને તેના મિત્રો ઘણે દૂરથી આવેલા હતા તેથી ભુખ્યા હોવાથી તૈયાર કરેલું ભોજન બરાબર ઝાપટી ગયા; અને પછી નિરાંતે સુતા. સાંજરે વાળુ સમયે શેઠ ઘેર આવ્યા, અને મનમાં આનંદ માનતા હતા કે હમણાં પુરણપોળી ભાણામાં પીરસાશે, તેવામાં શેઠાણીએ સામાન્ય ઉષ્ણ રોટલી ભાણામાં પીરશી. શેઠ તો રાતાચોળ થઇ ગયા, "મેં કહાવ્યું નહોતું કે પુરણપોળી કરજે, આ શું?" તે શેઠની સ્ત્રી કહે "જરા ધીરા પડી સાંભળો, જમાઇ ને તેના મિત્રો સુતા છે તે સાંભળશે, તમે તૈયાર કરવાનું કહાવ્યું હતું તે પ્રમાણે મેં પુરણપોળીઓ તૈયાર કરી હતી, પણ (સુતેલા જમાઈ તથા તેના મિત્રો તરફ આંગળી કરી બોલી) આ બધા આવ્યા તે ભુખ્યા હોવાથી ઝાપટી ગયા તેમાં હું શું કરૂં." શેઠ જરા ધીમા પડયા. અને મન સાથે વિચાર કર્યો કે "પાણીના પાણીમાં અને દુધના દુધમાં." ચોરી કરી, પાપ વ્હોર્યું, અને ખાનાર ખાઇ ગયા, માટે ફરીથી આવું અન્યાયકૃત્ય હું કરીશ નહિં.

આ પાંચ અતિચારો રાજસેવકોને પણ લાગુ પડી શકે છે. પ્રથમના બે અતિચાર તો સ્પષ્ટ રીતે તેને લાગી શકે, કારણ કે તેઓ પણ ચોરને મદદ કરી શકે, અથવા ચોરે ચોરી લાવેલો માલ પોતાને ત્યાં સંગ્રહી રાખે; અને આ કામ તેઓ બીજા કરતાં વધારે સારી રીતે એટલે જણાય નહિ તેવી રીતે કરી શકે. કારણ કે ચોરને પકડવાનું કામ પોતાનું છે, અને તેથી ચોરને પકડવો કે નહિ તેમના હાથમાં છે; અને વળી ચોરીના માલની તાપસ કરતાં કોઇ સ્થળે માલૂમ પડે તો તે ચોરની સાથે ભાગ વ્હેંચી લેવાની મસલત કરે, અને તે વાત પ્રગટ ન કરે; ચોરી કરાવવી અથવા ચોરને ઉત્તેજન આપવું તે રાજસેવકોને બહુજ સહેલું કામ છે પણ તે બહુજ ખોટું છે. વળી સ્વામીનું લુણ ખાવા છતાં શત્રુ રાજાને ખાનગી રીતે સહાય કરે ત્યારે વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમનો ત્રીજો અતિચાર લાગુ પડે છે. જયારે રાજ્યના ભંડારની વસ્તુઓ આપવી લેવી હોય ત્યારે ખોટાં માપ વાપરે અથવા વસ્તુઓ બદલી નાંખે તો રાજ્ય સેવકોને પણ ચોથો તથા પાંચમો અતિચાર લાગુ પડે છે.

આ પ્રમાણે અતિચાર ન લાગે તેમ ત્રીજું વ્રત પાળવું.

હવે ચોથું વ્રત જેનું લક્ષણ પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ અને પરસ્ત્રીના ત્યાગરૂપ છે, તેના પાંચ અતિચાર છે તે શાસ્ત્ર કહે છેઃ—

परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडातीव्रकामाभिलाषा इति ॥

પરાયાં છોકરાનો વિવાહ કરી આપવો, (૨) બીજાએ ભાડું આપી રાખેલી વેશ્યા સાથે સમાગમ કરવો, (૩) પરસ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવો, (૪) અનંગ ક્રીડા કરવી, (૫) મૈથુન સેવવામાં ઘણીજ અભિલાષા રાખવી. આ પાંચ ચોથા સ્વદાર સંતોષ અણુવ્રતના અતિચાર છે.

(૧) પોતાના છોકરા સિવાય અન્યના છોકરાઓને પરણાવવા, તેને ચોથા વ્રતમાં અતિચાર ગણવામાં આવ્યો છે. કન્યાદાનના ફળની ઈચ્છાથી, અથવા સ્નેહ સંબંધથી બેનો સંબંધ જોડી આપવો તેને

જૈનશાસ્ત્રકારો અતિચાર ગણે છે; અને પોતાના છોકરા પરણાવવા તેમાં પણ વ્રત ગ્રહણ કરનારા નિયમ રાખે છે.

શંકા—તમારો ઉપદેશ સત્ય લાગે છે, પણ જો પરનાં છોકરાં પરણાવવામાં દોષ હોય તો તેવોજ દોષ પોતાનાં છોકરાં પરણાવવામાં કેમ ન લાગે ?

સમાધાન—જો પોતાનાં છોકરાંનો પણ વિવાહ ન કરે તો કુંવારી રહેલી કન્યાઓ સ્વેચ્છાચારી થાય અને તેથી શાસનની હેલના અને નિંદા થવાનો ભય રહે છે. કારણ કે પરણેલી સ્ત્રીઓ પ્રાયઃ સ્વેચ્છાચારી થવાનો સંભવ ઓછો છે. વળી શાસ્ત્રકાર જણાવે છે કે અમુક છોકરાં પરણાવવાં એવો નિયમ આ વ્રતધારીએ લેવો જોઇએ. એટલે અમુક છોકરાં ઉત્પન્ન થયા પછી વધારે છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં અમુક વખત પછી ચોથું વ્રત સર્વથા ગ્રહણ કરવું જોઇએ. જો એમ ન કરે તો વ્રતને બાધ આવે, કારણ કે વધારે થાય તો વધારે પરણાવવાં પડે, અને તેથી નિયમમાં ભંગ પડવાનો પ્રસંગ આવે. હિંદુઓમાં જે ત્રીજો આશ્રમ **વાન**પ્રસ્થાશ્રમ છે, તેને લગતા આશ્રમનો આ નિયમમાં ઉદ્દેશ સમાયલો છે. અમુક વયની હદે પહોંચ્યા પછી, ગૃહસ્થાશ્રમની જોખમદારી જેમ બને તેમ ઓછી કરવી, અને પોતાને મળેલા જ્ઞાનનો, અનુભવનો લાભ જુવાનવર્ગને આપવાનું ઉત્તમ કાર્ય બજાવવાનું માથે લેવું જોઇએ. ઘણા યુવકો જીવનનૌકા કેવી રીતે ચલાવવી તે બાબતના જ્ઞાનના અભાવે, તે નૌકાને અનેક પ્રકારના તરંગોપર ઉછાળી, અથવા સંસાર સમુદ્રમાં પળે પળે મળી આવતા ખરાબાઓ સાથે અથડાવી, સુખરૂપે તે નૌકા દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત કરે તે પ્હેલાં તેનો અંત લાવે છે. અભણ ખલાસીની માફક, સંસારના અનુભવ વગરના તેઓ તે નૌકાને (વ્હાણને) ગમે તેમ હંકારે છે. વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરી સિધે માર્ગે તે નૌકા ચલાવતાં તેઓ શિખે છે; પણ તેવામાં મરણ સમય નજદીક આવે છે, અને જીવન સાફલ્ય કર્યા સિવાય તેઓ મૃત્યુના પંઝામાં ફસાય છે.

તેવા યુવાનોને આવો અનુભવથી જાણેલો માર્ગ, આવા સંસારના અનુભવી વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ બતાવે, તો તેથી તેઓના ઉપર મોટામાં મોટો ઉપકાર કરેલો ગણી શકાય. કારણ કે સિધા માર્ગના જ્ઞાનથી, તરંગો અને ખરાબા સાથે અથડાવાના પ્રસંગ અનુભવ્યા સિવાય, તેઓ પોતાની જીવનનૌકા ઘણી સરલતાથી ભવસમુદ્રની પેલીપાર લેઇ જવા સમર્થ થશે. માટે જેને સંસારનો પાકટ અનુભવ લીધો હોય, પોતાની તથા છોકરાંઓની આજીવિકા સાધારણ સારી રીતે ચાલે તેટલું ધન પેદા કર્યું હોય, પોતાની સંતતિ ગૃહકાર્ય ઉપાડી લેવા જેટલી સમર્થ થયેલી હોય તેવા કેટલાક પુરૂષો, ચોથા વ્રતની બાધા લેઈને પરોપકારના કાર્યમાં યુવાનોને પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો બોધ આપવા બહાર પડે તો જૈનોના ઉદયનું એક મોટું બીજ રોપ્યું ગણી શકાય. શું એવા નરરત્નો બહાર આવશે ?

આ **પરવિવાહ**ના સંબંધમાં કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે પરવિવાહ એટલે પોતાનો વિવાહ બીજી વાર કરવો તે સમજવું; પુત્ર અપેક્ષાએ અથવા બીજા કોઇ કારણથી એક સ્ત્રી હયાત છતાં બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું તે પરવિવાહ કહેવાય. આ વિવાહથી સ્વદારસંતોષીને અતિચાર લાગે છે. સ્ત્રીને પોતાના પતિમાં સંતોષ અને પરપુરૂષનો ત્યાગ બન્ને સરખાંજ છે; કારણ કે પોતાના પતિ સિવાયના બીજા સર્વ પુરૂષો પરપુરૂષજ કહેવાય.

બીજાએ ભાડું આપી રાખેલી વેશ્યા સાથે ગમન કરવાથી અથવા કુમારી કન્યા સાથે ગમન કરવાથી આ વ્રતમાં બીજો તથા ત્રીજો અતિચાર લાગે છે. તીવ્ર કામના અભિલાષથી અનંગ ક્રીડા કરવી તે આ વ્રતનો ચોથો તથા પાંચમો અતિચાર છે.

આવી રીતે આ પાંચ અતિચાર ન લાગે તેવી રીતે સ્વદાર સંતોષીએ વર્ત્તવું. ટુંકમાં આ વ્રતનો સાર એ છે કે પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો, અને સ્વસ્ત્રીમાં પણ વિષય સુખ સંબંધી હદ બહાર આસક્તિ ન રાખવી; અને ઉંચામાં ઉંચી ભાવના જીતેંદ્રિય બ્રહ્મચારીની છે,

એમ મનમાં રાખી વર્તવું. આ અતિચારોના સંબંધમાં ઘણા પ્રકારના ભેદ છે.

હવે પાંચમા અણુવ્રતના અતિચારનો વિચાર કરીએ.

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमा इति॥

ક્ષેત્રવાસ્તુ, સોનું રૂપું, ધનધાન્ય, દાસીદાસ, અને રાચરચીલાં એ **પાંચની કરેલી** મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ પાંચમા પરિગ્રહ અણુવ્રતના અતિચાર છે.

૧. ક્ષેત્રવાસ્તુ કોને કહેવા તે વાત વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવે છે. જે સ્થળે ધાન્ય ઉગે તેવા સ્થળને ક્ષેત્ર (ખેતર) કહેવામાં આવે છે. એવા ખેતરના ત્રણ પ્રકાર છે.

(અ) **સેતુક્ષેત્ર** એટલે જેમાં કુવાના પાણીથી ખેતરને સીંચી ધાન્ય વગેરે પકવવામાં આવે તે. (બ) કેતુક્ષેત્ર એટલે વરસાદના પાણીથી ધાન્ય જેમાં પાકે તે. (ક) સેતુકેતુક્ષેત્ર. વરસાદના અને કુવાના પાણીથી બન્ને રીતે ધાન્ય પાકે તે.

વાસ્તુ શબ્દથી ઘર, ગામ, નગર વગેરે સમજવાનાં છે. તેમાં ઘરના ત્રણ પ્રકાર છે.

(અ) ભોંયરા વગેરે જમીનથી નીચે આવેલાં ઘરને **ખાતગૃહ** કહેવાય છે. (બ) જમીનથી ઉંચે બંધાવેલા માળાવાળા ઘરને **ઊચ્છ્રિતગૃહ** કહેવાય. (ક) જમીનની નીચે ભોંયરાં હોય અને ઉપર માળ હોય તેને **ખાતોચ્છ્રિત ગૃહ** કહેવાય. આવી રીતે ત્રણ પ્રકારનાં ક્ષેત્ર અને ત્રણ પ્રકારનાં ઘર વગેરેની જે મર્યાદા કરી હોય તેના કરતાં વધારે રાખવા તેને અતિચાર કહે છે.

શંકા—પ્રમાણ–મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તો વ્રત ભંગ થાય ત્યારે અતિચાર શી રીતે લાગે?

સમાધાન—તમારી શંકા યોગ્ય છે; પણ તે માણસ નીચે પ્રમાણે વિચાર કરી વર્તે છે, તેથી વ્રત ભંગ ન થતાં અતિચાર લાગે છે. જે માણસે એકજ ક્ષેત્ર અને એકજ ઘર રાખવાનું વ્રત લીધું હોય, તે

માણસને જ્યારે વધારે રાખવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે પોતાનું વ્રત ભાગશે એવા ભયથી, પોતાના ક્ષેત્રની અથવા ઘરની લગોલગ જે ક્ષેત્ર અથવા ઘર આવેલું હોય તે ખરીદ કરી, વચ્ચેની વાડ અથવા દિવાલ તોડી નાખી બન્ને ક્ષેત્ર અથવા બંને ઘરને મેળવી એક કરી નાંખે છે. અહીંઆ જો કે તેણે ક્ષેત્ર અથવા ઘર એકજ રાખ્યું, તેથી વ્રત ભંગ ન થયો, પણ જે ક્ષેત્ર અથવા ઘરની પ્રથમ મર્યાદા તેણે કલ્પી હતી તેના કરતાં મોટું ક્ષેત્ર અથવા ઘર બનાવવાને વાસ્તે વ્રત ભંગ થયો. આ રીતે કથંચિત્ ભંગ અને કથંચિત્ અભંગથી અતિચાર લાગે છે.

સોનું રૂપું—કોઈ માણસે પરિગ્રહની મર્યાદા કરી કે આટલા સોના રૂપા કરતાં વધારે અમુક **મુદત** સુધી મારે રાખવું નહિ. હવે તેના ઉપર તે મુદત દરમીયાન કોઇ રાજા યા શેઠ બહુ સંતુષ્ટ થાય, અને તેની જેટલી મર્યાદા છે તેના કરતાં અધિક આપે; હવે વ્રત ભંગભયથી તે વધારો પોતાને ત્યાં ન રાખતાં વ્રતની મુદત પુરી થાય ત્યાં સુધી બીજાને ત્યાં રાખે; અને પછી તે ગ્રહણ કરે તો તેને અતિચાર લાગે. કેટલેક અંશે વ્રતની અપેક્ષા છે, અને કેટલેક અંશે વ્રતની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. આ રીતે ભંગાભંગથી અતિચાર લાગે છે.

૩ **ધનધાન્ય**—ધનના ચાર પ્રકાર છે. (૧) **ગણિમ**—ગણવા યોગ્ય જેમકે સોપારી, જમરૂખ વગેરે ફળો, (૨) **ધરિમ**—તોળવા યોગ્ય ગોળ, ખાંડ વગેરે, (૩) **મેય**-માપવા યોગ્ય દુધ, ઘી વગેરે અને (૪) **પરિછેદ્ય**—પરિક્ષા કરવા યોગ્ય—હીરા મોતી વગેરે. અને ધાન્ય એટલે ડાંગર, મગ, ચોળા, અડદ વગેરે. આ સર્વની મર્યાદા કરી હોય તેના કરતાં વધારે રાખવાથી અતિચાર લાગે છે. આ સર્વની બાબતમાં જેટલા સમયની મુદત કરી હોય તેટલા સમયમાં હદ કરતાં વધારે મળે તો સોના રૂપાની બાબતમાં જણાવ્યું તેમ મુદત પુરી થતાં સુધી બીજા પાસે રખાવે અને મુદત પુરી થયે હું ગ્રહણ કરીશ, અથવા ઘરમાં રહેલો તેવોજ માલ વેચાશે ત્યારે લઇશ, આ પ્રમાણે

નક્કી કરી તે માલ બીજાને ત્યાં અનામત રાખે, અને મુદત પુરી થયે ગ્રહણ કરે તો વ્રતના સાપેક્ષપણાને લીધે ભંગાભંગ થાય છે, અને તેથી અતિચાર લાગે છે.

૪ **દાસદાસી**—બે અને ચાર પગવાળાં સર્વ જીવતાં પ્રાણીનો આમાં સમાવેશ થાય છે. બે પગવાળામાં પુત્ર, પુત્રી, સ્ત્રી દાસ, દાસી, ચાકર, પોપટ સારિકા ગણવાં. અને ચાર પગવાળામાં ઘોડો, ગાય ઉંટ, ભેંસ વગેરે ગણવા. તેમની એક વર્ષની હદ બાંધી હોય, એ વર્ષ દરમ્યાન ગર્ભાધાન કરાવવાથી અતિચાર લાગે છે; જો વર્ષ દરમ્યાન તેમને પ્રસવકાળ આવે તો તેમની રાખેલી સંખ્યાથી અધિક પ્રાણીઓ થાય, તેથી વ્રત ભંગનો ભય રહે, તે હેતુથી વર્ષનો કેટલોક ભાગ વીતી ગયા બાદ તે ગર્ભાધાન કરાવે છે, કે વર્ષ દરમ્યાન તેનો પ્રસવ થાય નહિ. હવે ગર્ભમાં પ્રાણી રહેલાં છે તેથી સંખ્યાનો અતિક્રમ થાય છે, અને તેથી વ્રત ભંગ થાય છે પણ બ્હાર દેખાતા નથી તેથી વ્રત ભંગ થતો નથી, આ રીતે ભંગાભંગથી અતિચાર લાગે છે.

૫. **કુપ્ય**—રાચરચીલું, આસન, શય્યા, ખુરસીઓ, વાસણ વગેરે પરચુરણ સામાન તે કુપ્ય કહેવાય છે. તેની સંખ્યા વધારવાથી અતિચાર લાગે છે. ધારો કે ત્રાંબાની દશ કથરોટો રાખવાનું પ્રમાણ કર્યું હોય, પછી તે પાત્ર બમણાં થાય ત્યારે વ્રત ભંગના ભયથી બે પાત્ર મેળવી એક મોટું પાત્ર કરાવી નાંખે, આ પ્રમાણે પાત્રના આકારમાં ફેરફાર કરે, પણ સંખ્યા તેટલીને તેટલી રાખે, આ રીતે સંખ્યા તેટલીજ રાખવાથી વ્રત ભંગ થતો નથી, પણ આકારમાં ફેરફાર કરવાથી વ્રત ભંગ થાય છે, આવી રીતે ભંગાભંગથી અતિચાર લાગે છે. ક્ષેત્ર આદિ પરિગ્રહની વસ્તુઓ નવ પ્રકારની છે, પણ સરખા ગુણવાળામાં તેમનો સમાવેશ થઇ જતો હોવાથી પાંચની સંખ્યા રાખી છે. વળી દરેક અણુવ્રતના પાંચ વિભાગ છે તો આ પરિગ્રહ અણુવ્રતના પણ પાંચ ભેદ રાખવાથી શિષ્યને–બાળજીવને ગણત્રી કરવામાં હરકત ન નડે.

આ રીતે પાંચમા પરિગ્રહ અણુવ્રતના અતિચારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. માણસની આ દુનિયાના પદાર્થો ઉપરથી જેમ બને તેમ મૂર્છા ઉતરે, તે હેતુથી આ વ્રતની શાસ્ત્રકારોએ પ્રરૂપણા કરી છે. દુનિયાના બધા પદાર્થો ઉપરથી એકદમ મોહ ઉતરી ન શકે તેટલા વાસ્તે અમુક પ્રમાણમાં ધન, ધાન્ય, રૂપું, સોનું, જાનવર, દાસદાસી, રાચરચિલું, ઘરક્ષેત્ર વગેરે હું રાખીશ એવી પ્રતિજ્ઞા શ્રાવક ગ્રહણ કરે છે, અને તેટલું મળ્યેથી સંતોષ ધારણ કરે છે. આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે તોપણ માણસના લોભનો અંત આવતો નથી. હજુ વધારે મેળવવાને તે લલચાય છે. પણ પરિગ્રહની મર્યાદા કરનાર, ધારેલા પ્રમાણમાં ધન વગેરે મળવાથી સંતુષ્ટ થાય છે. અસલના સમયમાં જેને આપણે મોજશોખની વસ્તુઓ ગણતા હતા, તે વસ્તુઓ હવે જરૂરની થઈ પડી છે; અને જરૂરીઆતો દિવસે દિવસે આપણી તૃષ્ણાઓના વધવા સાથે વધ્યેજ જાય છે. આ તૃષ્ણાઓનો —આ બ્હારના વૈભવોના પદાર્થોની ઇચ્છાઓનો—અંત ક્યારે આવશે તે સમજાતું નથી? તેને વાસ્તે પરિગ્રહની મર્યાદા એ ઉત્તમ સાધન છે; પણ તે સાથે જાણવું જરૂરનું છે કે જેમ બને તેમ મૂર્છાનો ત્યાગ કરવો. જનક રાજા રાજ્યરિદ્ધિ છતાં, અંતરના વૈરાગ્ય ભાવને લીધે જનક વિદેહી કહેવાતા, અને ફક્ત એક લંગોટી અને તુંબડું ધારણ કરનાર સંન્યાસી જો તેના ઉપર મમત્વ રાખે તો તે પરિગ્રહી છે. માટે અંતરથી અને બ્હારથી પરિગ્રહ ઉપરથી મમત્વ ઉતારવો, અને જે વધે તે સન્માર્ગે વાપરવું, એજ આ ઉત્તમ અણુવ્રતનું રહસ્ય છે.

આ પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રતનો વિચાર કર્યો. હવે ત્રણ ગુણવ્રતનો વિચાર કરીએ, તેમાં પ્રથમ ગુણવ્રત દિગ્વિરમણનું છે, તેના પાંચ અતિચાર નીચે પ્રમાણે છે.

ऊर्ध्वाऽधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तरर्धानानि ॥

૧. ઉંચા ક્ષેત્રનો વ્યતિક્રમ.

૨. નીચા ક્ષેત્રનો વ્યતિક્રમ.

૩. તિર્યક્ (તિર્છા) લોકનો વ્યતિક્રમ.

૪. ક્ષેત્રવૃદ્ધિ.

૫. સ્મૃતિ નાશ—આ પાંચ પ્રથમ ગુણવ્રતના અતિચાર છે.

૧–૩. આટલા પ્રમાણથી પર્વત કે વૃક્ષ ઉપર ઉંચું ન જવું. આટલા પ્રમાણથી કુવા ખાડા વગેરેમાં નીચે ન ઉતરવું, અને આટલા પ્રમાણ-થી સીધું આગળ ન જવું એ પ્રમાણે દિશાઓમાં જવા સંબંધી માણસ વ્રત લે છે; હવે તે દિશાઓમાં પોતે જાય તો વ્રતભંગ થાય, પણ પોતે ત્યાં જાય નહિ, અને બીજા પાસે તે સ્થાનેથી વસ્તુ મંગાવે, પોતે મોકલે, અથવા મોકલાવરાવે તો અતિચાર લાગે. જેણે અમુક દિશાની હદ બ્હારથી વસ્તુ મંગાવવી નહિ એવું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું હોય તેને આમ મંગાવવાથી અતિચાર લાગે છે, પણ બીજાને લાગતો નથી. પોતે જેટલી હદ રાખી હોય તેની પેલી બાજુ જે કાંઈ પાપ વ્યાપાર થતો હોય તેનો સહેજ પણ દોષ પોતાને ન લાગે, તે હેતુથી આવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે;માટે વ્રતની મુદત દરમ્યાન તે દેશોમાં તેણે જવું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તે દેશો સાથે કશો સંબંધ પણ આ વ્રતથી તે રાખી શકે નહિ, અને રાખે તો અતિચાર લાગે.

૪. એક દિશામાં ઘટાડો કરી તેનો વધારો બીજી દિશામાં ઉમેરવો તે ક્ષેત્રવૃદ્ધિ નામે ચોથો અતિચાર છે. જેમકે પૂર્વ દિશામાં સો યોજન અને પશ્ચિમ દિશામાં સો યોજન સુધી જવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય. તેમાં પૂર્વમાંથી દશ યોજન ઓછા કરી, પશ્ચિમમાં દશ યોજન વધારે, એટલે સોના એકશો દશ કરે તો અતિચાર લાગે છે. વ્રત રાખવાની તેની બુદ્ધિ છે, પણ વ્રતનો ભંગ થાય છે, તેથી ભંગા-ભગથી અતિચાર લાગે છે; વળી તેથી ઉલટો ફેરફાર પણ તે કરે તોપણ આ વ્રત ધારણ કરનારને અતિચાર લાગે છે.

૫. ચિત્તભ્રમને લીધે, અથવા પ્રમાદથી નીમેલી હદ કરતાં વધારે જવું તે **સ્મૃતિના નાશ** નામનો પાંચમો અતિચાર છે. આ સંબંધમાં વૃદ્ધપરંપરાથી ચાલતો આવેલો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે. “ જેટલે ઉંચે જવાનું પ્રમાણ કર્યું હોય તેના કરતાં ઉંચે પર્વતના શિખર અથવા વૃક્ષ ઉપર વાંદરૂં અથવા પક્ષી કાંઇ વસ્ત્ર આભરણ વગેરે લઈ ગયેલું

હોય તો આ વ્રત લેનાર ત્યાં જઈ શકે નહિ. પણ તે વસ્તુ નીચે પડે, અથવા કોઈ લાવી આપે તો લેવામાં બાધ નથી. એજ રીતે કુવા વગેરે નીચા સ્થળોને વિષે પણ વિચારી લેવું; અને તિર્યક્ પ્રમાણમાં પણ વૃદ્ધિ ન કરવી, અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિ પણ કરવી નહિ. પૂર્વદિશામાં જેટલી હદ સુધી પોતાને જવાનો નિયમ હતો ત્યાં સુધી તે આવી પ્હોંચ્યો, અને ત્યાંથી વસ્ત્રપાત્ર કરીયાંણું વગેરે જે ખરીદ કરવાનું હતું તે ખરીદ્યું. હવે તેથી આગળ જવાથી વધારે સારાં વસ્ત્ર પાત્ર તથા કરીયાણું મળવાનો, અને તેથી વધારે લાભ મળવાનો સંભવ હોય, તો પશ્ચિમ દિશામાં જવાના યોજન પૂર્વમાં નાંખી પૂર્વમાં આગળ વધે, તો **ક્ષેત્રવૃદ્ધિ** નામનો અતિચાર લાગે છે, અને જો સ્મરણશક્તિ મંદ પડવાથી આમ થયું હોય તો યાદ આવે ત્યારે તરત પાછા ફરવું, પણ આગળ ચાલવું નહિ. બીજાને પણ આગળ મોકલવો નહિ. અને કોઇ આજ્ઞા સિવાય આગળ ગયો હોય, અને તે જે કાંઇ લાવે તે આ વ્રત ધારીએ ગ્રહણ કરવું નહિ; અને પોતે ભૂલથી આગળ ગયો હોય તોય તો આગળના સ્થળમાંથી કાંઇ પણ વસ્તુ ખરીદ કર્યા સિવાય પાછાં ફરવું. આથી વિપરીત રીતે વર્તવાથી સ્મૃતિવિનાશ નામનો અતિચાર લાગે છે. આ રીતે પ્રથમ ગુણવ્રતને અતિચાર ન લાગે તેવી રીતે વર્તવું.

હવે **ભોગોપભોગ** નામના બીજા ગુણવ્રતનો વિચાર કરીએ. તેના અતિચાર નીચે પ્રમાણે છે.

सचितसंबद्धसम्मिश्राभिषवदुःपक्काहारा इति ॥

૧. સચિત્ત.

૨. સચિત્ત સાથે સંબંધ ધરાવનાર.

૩. સચિત્ત સાથે મિશ્ર થયેલું.

૪. મદિરા, આસવ વગેરેના સંસર્ગવાળું.

૫. અર્ધું કાચું અને અર્ધું પાકું.

૧. સચિત્ત એટલે કંદમૂળ, ફળ વગેરે. તે ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય, છતાં તે વાપરવામાં આવે તો વ્રત ભંગ થાય, પણ અણ-

વિચાર્યે તે ખાવાનું કામ કરવામાં આવ્યું હોય તો વ્રતભંગને બદલે અતિચાર લાગે.

૨. સચિત્ત એવા વૃક્ષને ગુંદર વગેરે અથવા પરિપકવ ફળ વગેરે લાગેલાં હોય, તેનું ભક્ષણ કરનારે જો સાવદ્ય આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું હોય તો આ રીતે સાવદ્ય આહારના ભક્ષણથી વ્રત ભંગ થાય, પણ અવિચારીપણાથી તે કામ કરે તો અતિચાર લાગે. અથવા ફલાદિકના અંદરના ભાગમાં રહેલા ઠળીયા વગેરે સચિત્ત બીજનો ત્યાગ કરીશ, અને ઉપરનો બીજો ભાગ જે અચિત્ત છે તે ખાઇશ એવા વિચારથી ફળાદિકનું ભક્ષણ કરે તેને સચિત્ત સંબદ્ધ નામનો બીજો અતિચાર લાગે, પણ વ્રતભંગ થાય નહિ.

૩. વળી અડધું ઉષ્ણ અને અર્ધું શીત એટલે કાંઇક સચિત્ત અને કાંઈક અચિત્ત એવું જળ પીવાથી અથવા તત્કાળ દળેલા લોટમાં રહેલા ઝીણા ધાન્યકણને લીધે સચિત્ત અચિત્ત લોટ વગેરેનું ભક્ષણ કરવાથી સંમિશ્ર સચિત્ત અતિચાર લાગે; આ પણ જો અણવિચાર્યે ખાવા પીવામાં આવે તોજ અતિચાર લાગે, નહિ તો વ્રત ભંગ થાય.

૪ અનેક જીવોના સંહારથી ઉત્પન્ન થયેલા, તથા અનેક પ્રકારના ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનાર, શરીરનાં ફેફસાંને બગાડનાર મદિરા તથા મદ્યના પાનથી, તથા કાળાતિક્રમ થયેલા અથાણા વગેરે પદાર્થો અજાણથી અણવિચાર્યે ખાધાથી ચોથો અતિચાર લાગે છે. દારૂપાન એક પ્રકારની ઘેલછા ઉત્પન્ન કરે છે. તે એક જાતનું એવું વ્યસન છે કે તેને વશ થયેલા લાજ, મર્યાદા, બાંધવોનો સ્નેહ, તથા ધનમાલ વગેરે કોઇ પણ વસ્તુની દરકાર રાખ્યા સિવાય તે શરીર તથા મનને નીચ બનાવનાર મદિરાપાન કરે છે. તેના સંબંધથી બીજા અનેક પ્રકારના ખરાબ વ્યસનો તે માણસમાં આવે છે, તે બાબત કોરાણે મુકીએ તોપણ મદિરાના અમલ નીચે આવેલાને, અફીણના બંધારણની પેઠે વખત થયે, તે પીધા સિવાય ચાલતુંજ નથી. તે તે વખતે માણસને ખોટી શક્તિ આપે છે, પણ નિશો ઉતરતાં શરીરનું બળ પણ સાથે ખેંચી જાય છે. તેના પીનારા ઇન્દ્રિયોના ગુલામો બને છે; અને

મન તેમને વશ રહેતું નથી. જેનું મન તથા ઇન્દ્રિયો વશ ન હોય તે કેવાં કુકર્મો કરે છે, તે જરા બારીકાઈથી દુનિયાનું સ્વરૂપ વિચારનારાના ધ્યાનની બ્હાર હશે નહિ. વળી પદાર્થો કોહવરાવીને તે બનાવવામાં આવે છે, તેથી અનેક જીવોનો તેમાં સંહાર થાય છે. જે માણસ તેને વશ થયો તેનો આ ભવ તથા પરભવ બગડયોજ સમજવો. આ બાબત એટલી મહત્વની છે કે **બુદ્ધધર્મના** સંસ્થાપક **શ્રી ગૌતમબુદ્ધે** તેનો (મદિરા ત્યાગનો) પરિગ્રહને સ્થાને પાંચમા મહાવ્રતરૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. **બુદ્ધધર્મના** ચાર મહાવ્રતો શબ્દે શબ્દ આપણા જૈનધર્મના ચાર મહાવ્રત સાથે મળતા છે, અને જ્યારે આપણું પાંચમું મહાવ્રત પરિગ્રહ ત્યાગનું છે. ત્યારે **બુદ્ધધર્મનું પાંચમું** મહાવ્રત કહે છે કે મદ્ય મદિરા તથા સઘળા માદક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. પશ્ચિમ દેશના સંસર્ગથી જે અનિષ્ટ સંસ્કારો આ દેશમાં આવેલા છે, તેમાં **મદિરાપાન** એ મુખ્ય છે. અફસોસની વાત છે કે છેલ્લા દશ પંદર વર્ષમાં આપણા જૈન બાંધવોમાં, તે અધમ કુરીવાજે કેટલેક અંશે ઘર ઘાલ્યું છે. ખરી વાત છે કે હજુ પ્રમાણ બહુ અલ્પ છે, પણ તે સડાને દૂર કરવાને ચાંપતા ઉપાય નહિ લેવામાં આવે તો ચેપીરોગની પેઠે તે સડો વૃદ્ધિ પામશે, અને તેનું ભવિષ્યમાં કેવું માઠું પરિણામ આવશે તે આ લેખકથી કલ્પી શકાતું નથી. પરમાત્મા પાસે આ લેખકની નમ્ર પ્રાર્થના એ છે કે કેટલાક જૈન બાંધવોમાં મદીરાપાનનો પેઠેલો સડો તેઓ સુવિચારથી દૂર કરે, અને આ અધમ અનાચારની અસર બીજા જુવાનવર્ગ ઉપર ન પાડે.

૫. અરધા કાચા અને અરધા પાકા ધાન્ય (પોંક) વગેરે પણ સાવદ્ય આહાર ગણાય છે, તે પણ અવિચારીપણે ખાધાથી અતિચાર લાગે છે.

આ ભોગોપભોગ નામના ગુણવ્રતના પાંચ અતિચાર કહ્યા. તે ભોજન આશ્રયી કહેલા છે. બધા વ્રતના પાંચ અતિચાર છે, માટે અહીંયાં પણ પાંચ અતિચાર કહ્યા છે, પણ કર્મથી પણ અતિચાર લાગે છે તેવી રીતે **આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં** કહેલું છે. આજીવિકાને

અર્થે જે પાપસહિત આરંભ તે આ ઠેકાણે કર્મ શબ્દથી સમજવું. તેવાં પંદર પ્રકારનાં કર્માદાન છે. વંદિતાસૂત્રમાં આ પ્રમાણે તેની ગાથા છે.

इंगालीवणसाडीभाडीफोडीसुवज्जए कम्मं ॥
वाणिज्जं चेव दंतलख्ख रसकेस विसविसयं ॥ १ ॥
एवं खु जन्तपीलणं निल्लंछणं च दवदाणं ॥
सरदहतलायसोसं असइपोसं च वज्जिज्जा ॥ २ ॥

વૃદ્ધ સંપ્રદાયથી આ પંદર કર્માદાનનો અભિપ્રાય નીચે મુજબ છે.

૧. **અંગારકર્મ**—વૃક્ષ પ્રમુખ બાળીને તેના કોયલા કરીને વેચવાનું કર્મ ન કરવું જોઈએ. કારણ કે તેમાં છ જીવનિકાયનો વધ થાય છે.

૨. **વનકર્મ**—વન ખરીદ કરી, તે કપાવી, તે વેચી ગુજરાન ચલાવવું. એજ પ્રમાણે ઝાડ પાંદડાં વગેરે કપાવી, વેચી ગુજરાન ચલાવવું. આ પ્રકારનો વ્યાપાર ન કરવો.

૩. **શકટીકર્મ**—ગાડી વગેરે રાખી આજીવિકા કરવી તે. તે વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો જોઇએ; કારણ કે તેમાં બળદ વગેરે જનાવરોના બંધ વધ વગેરે દોષો થાય છે.

૪. **ભાટીકર્મ**—ભાડું લેઇને પોતાનાં ગાડાં વગેરેથી પારકાનો માલ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લેઇ જવો, અથવા બીજાને બળદ વગેરે ભાડે આપે તે. આ વ્યાપાર પણ ન કરવો; કારણ કે વધારે ભાર વગેરે ભરવાથી પ્રાણી હેરાન થાય છે, તેથી દોષ લાગે છે.

૫. **સ્ફોટીકર્મ**—ટાંકવું, ફોડવું, ખોદવું, હળથી જમીન ઉખેડવી વગેરે સ્ફોટીકર્મ કહેવાય છે, તેનો ત્યાગ કરવો; કારણ કે તેમ કરવામાં અનેક પ્રકારના જીવની વિરાધના થાય છે.

૬. **દંતવાણિજ્ય**—હાથીના દાંતના વ્યાપારનો નિષેધ છે. તેઓ વ્યાપાર કરનાર ભીલ્લ વગેરેને પૈસા આપે છે, અને થોડા વખતમાં મને દાંત લાવી આપો, એમ તેને કહે છે. તેઓ થોડા વખતમાં દાંત લેવા આવશે, એવા ઈરાદાથી તે હાથી વગેરે જનાવરોની હત્યા કરે છે. એ પ્રમાણે તેવું કામ કરવાવાળાને શંખ, દાંત વગેરેનું મૂલ્ય આપે,

અને પ્રથમ લાવેલા હોય તે વેચાથી રાખે. આવો વ્યાપાર કરવો શ્રાવકને ન ઘટે. કારણ કે તેથી પંચેન્દ્રિય જીવની હત્યા થાય છે.

૭. **લક્ષવાણિજ્યં**—લાખનો વ્યાપાર પણ શ્રાવકે ન કરવો, કારણ કે તેમાં કૃમિ વગેરે જીવોની હિંસા થાય છે.

૮. **રસવાણિજ્યં**—દારૂવગેરેનો વ્યાપાર. દારૂના અનેક કફાયદા તો ઉપર જણાવ્યા, વળી દારૂની અસરથી માણસ બીજાને મારે છે, ગાળો ભાંડે છે, હિંસા કરે છે, માટે આવા અનર્થ પરિણામને ઉપજાવનારા દારૂનો વ્યાપાર ત્યાગવા યોગ્ય છે.

૯. **કેશવાણિજ્યં**—વાળનો વ્યાપાર. અહીંયા વાળ શબ્દથી વાળવાળાં દાસદાસી, ગુલામ વગેરે સમજવાં. દાસદાસી અને ગુલામને લેઈ તેમને બીજાને ત્યાં વેચવાનો હલકો ગુલામનો ધંધો શ્રાવકને કરવો ન ઘટે. જેને ત્યાં તે દાસદાસી વગેરે વેચવામાં આવે તે તેમને દુઃખ દે, અને પરવશ રાખે તે સઘળાનું પાપ એવો ધંધો કરનારને લાગે.

૧૦. **વિષવાણિજ્યં**—ઝેરનો વ્યાપાર. ઝેરથી અનેક માણસનાં અકાળ ખુન થાય છે, માટે તે હિંસાનો વ્યાપાર શ્રાવક ન આદરે.

૧૧. **યંત્રપીડનકર્મ**—પીલવાનો ધંધો, શેરડી, તલ વગેરે પીલવા, પીલાવવાનો ધંધો કરવો નહિ.

૧૨. **નિર્લાછનકર્મ**—બળદ, ઘોડા વગેરેને લાંછન (પુરૂષચિન્હ) રહિત કરવા તે; આથી તે પ્રાણીને બહુજ ઈજા થાય છે.

૧૩. **દવદાનકર્મ**—ક્ષેત્રરક્ષણ માટે વનને બાળવું. ઉત્તર તરફના મૂલકમાં એવી રીત છે કે ક્ષેત્રમાં અગ્નિ સળગાવવી. જમીનમાં રહેલાં કાપી નાંખેલા થડોનાં મૂળીયાં બાળી નાંખવાં કે જેથી કરીને નવાં તૃણ ઝટ ફુટી નીકળે. આમ કરવાથી ઘાસની સાથે ઘણા ત્રસ જીવોનો નાશ થાય છે.

૧૪. **સરહ્રદતડાગશોષણ**—સરોવર, ઝરો, તળાવ વગેરેને ધાન્ય ઉગાડવા નિમિત્તે સુકવી નાંખવું. આ વ્યાપાર શ્રાવકે કરવો નહિ, કારણ કે તેમાં રહેલા અનેક જળચર જીવો જળવિના મરણ પામે. વળી આ સાથે પોતાની માલીકીના તળાવો મચ્છીમારોને ભાડા વાસ્તે સોંપવા નહિ; કારણ કે મચ્છીમારો તે તળાવમાં રહેલા અનેક

જળચર જીવોનો વિનાશ કરે છે. દિલગીરીની વાત છે કે ઉત્તર તરફના કેટલાક જૈનો આવું અધમ કાર્ય કરે છે. તેઓ વિચાર કરી તે કાર્યથી વિમુખ રહી અહિંસા ધર્મને માન આપશે.

૧૫. અસતી સ્ત્રીઓને તથા હિંસક જાનવરોને પોષણ આપી ઉત્તેજન આપવું, એ વ્યાપાર શ્રાવકને કરવો ઉચિત નથી.

આ પ્રમાણે આ પંદર કર્માદાનનું બહુજ સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું છે. આવાં બીજાં ઘણાં કર્મ છે, તે બધાની ગણત્રી કરી નથી. આ પ્રમાણે પ્રથમના પાંચ અને આ પંદર મળી વીસ અતિચાર થયા. અને બીજામાં પાંચની સંખ્યા વર્ણવી છે, પણ આ વીસમાંના કોઈથી કોઇને હાનિ લાગતી હોય તો તે વ્રતને તે અતિચારરૂપ ગણવો, અને તે ટાળવાને યથાશક્તિ પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ.

શંકા—આ પંદર કર્માદાનનું ઉપર વર્ણન કરવામાં આવ્યું તે કયા વ્રતને વિષે અતિચાર ગણવા.

સમાધાન—ક્રૂરકર્મના.

શંકા—જો ક્રૂરકર્મના તમે અતિચાર ગણો તો અતિચાર અને વ્રતમાં ભેદ શો રહ્યો? કારણ કે વ્રત પણ ક્રૂરકર્મનું, અને અતિચાર પણ ક્રૂરકર્મ છે. માટે આવું ક્રૂરકર્મ કરનારને વ્રતભંગ થાય પણ અતિચાર શી રીતે થાય?

સમાધાન—જેણે ક્રૂરકર્મનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે, તેણે તો સર્વથા તેનો ત્યાગ કરવો, અને જો તેમાં અજાણપણે પ્રવર્તે તો ક્રૂરકર્મ વ્રતનો અતિચાર થાય; અને જાણી જોઇને ક્રૂરકર્મ કરે તો વ્રત ભંગ નિશ્ચે થાય.

હવે **અનર્થ** દંડ નામે ત્રીજા ગુણવ્રતનો વિચાર કરીએ. તેના પાંચ અતિચાર નીચે પ્રમાણે છે.

कंदर्पकौकुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानीति ।

૧. કામને ઉદ્દીપન કરનાર.

૨. આંખ વગેરેની વિડંબન ક્રિયા (વિકાર.)

૩. મુખરતા (વાચાળપણું).

૪. વિચાર વગર સાધનોનું રાખવું.

૫. ઉપભોગની અધિકતા કરવી.

૧. અનર્થ થાય એવું પ્રયોજન વગરનું વચન અથવા કાર્ય તે **અનર્થ** દંડ કહેવાય. જે વચનથી સામા મનુષ્યના મનમાં કામવિકાર ઉત્પન્ન થાય અથવા જે કર્મ મોહ ઉત્પન્ન કરે તે **કંદર્પ** કહેવાય. શાસ્ત્રમાં લેખ છે કે શ્રાવકે ખડખડ હસવું નહિ, કામ પડે મુખ મલકાવવું. શ્રાવકના એકવીસ ગુણોમાં એક ગુણ ગંભીરપણાનો છે, એટલે શ્રાવકે ગંભીર થવું જોઈએ. હલકું વચન અથવા બિભત્સ શબ્દ જેથી સાંભળનારના મનમાં કામ વાસના પ્રદીપ્ત થાય તેવું કદાપિ બોલવું નહિ; કારણ કે તેવા વચનથી "માન ઘટે ને નિન્દે લોક". વળી તેવો બિભત્સ શબ્દ બોલનાર પોતાનું હલકાપણું પ્રકટ કરે છે; તેથી લોકો તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી.

૨. નિન્દવાયોગ્ય નેત્રના વિકારની ચેષ્ટાને **કૌકુચ્ય** કહે છે. ભાટ, ભવૈયા, ભાંડ લોકો આંખના ચેનચાળા અને હાવભાવથી જોનારના મનમાં કામ પ્રદીપ્ત કરે છે, તેવી રીતની આંખની આકૃતિ શ્રાવકે ન કરવી. શ્રાવકે એવાં વચન બોલવા કે જેથી લોકોને હાસ્ય ઉત્પન્ન ન થાય. પોતાને યોગ્ય જવા સ્થાને જવું જોઇએ, અને બેસવા યોગ્ય સ્થાને બેસવું જોઇએ. માણસના મુખ, અને આંખ ઉપરથી તેના હૃદયમાં રહેલા ભાવોની ખબર પડે છે. કહ્યું છે કે ' Face is an index to the heart ' માણસનો ચહેરો તે તેના હૃદયના ભાવ સૂચક છે; માટે કામને ઉત્પન્ન કરનારા હાવભાવ આંખ વડે ન કરવા. કામી પુરૂષની આંખ પરખાયા વિના રહેતી નથી, અને એવા માણસોનો સ્ત્રીઓના સંબંધમાં કોઇ વિશ્વાસ કરતું નથી, અને તેની હલકી છાપ પડે છે. આપણામાં કહેવત છે કે "એની આંખજ કહી આપે છે કે તે કામી છે, અથવા ક્રોધી છે. અથવા વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી" માટે તેવી દૃષ્ટિ ન રાખવી.

આ બે અતિચાર પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો.

મુખરતા—આ અતિચારનું બીજું નામ **પાપાદેશ** છે. નિર્લજપણે, અસભ્ય, અસત્ય, અને સંબંધ વિનાના વચન બોલવાં તે મુખરતા કહેવાય. આવાં વચનોથી સાંભળનાર પાપકર્મ આદરવા પ્રવૃત્ત થાય છે; માટે તેવાં વચન આ વ્રતધારી શ્રાવકે બોલવાં નહિ. નિર્લજ વચનો નિર્લજ કર્મ કરવાને પ્રેરે છે. અસભ્ય વચનથી બોલનારની હલકાઇ પ્રકટ થાય છે. અસત્ય વચનથી ઘણી વાર પરનિંદા થાય છે; અને અસત્ય વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી વર્તનાર કુમાર્ગે જાય છે. અને સંબંધ વગરનું વચન જાણાવે છે કે બોલનારને વિવેકની ખબર નથી. તેથી તેની માનપ્રતિષ્ટા ઘટે છે. આ રીતે સઘળાં અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે શ્રાવકે **મિત, હિત, પ્રિય** અને **સત્ય** વચન બોલવું.

૪. શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર કર્યા સિવાય કાંઇ પણ કાર્ય કરવું નહિ, અથવા કાંઇ પણ વસ્તુ પોતાને ત્યાં રાખવી નહિ. શ્રાવકે ઘંટી, યંત્ર, વાંસલો, ખાયણીઓ, તરવાર, ધનુષ્ય વગેરે સાધનો પોતાને ત્યાં ન રાખવાં, કારણ કે તેનો દુરૂપયોગ થવાનો સંભવ છે. આ સંબંધમાં ટીકાકાર લખે છે કે "શ્રાવકે જોડયા વિનાના ગાંડાં વગેરે રાખવાં, કારણ કે જોડીને રાખેલાં હોય તો કોઇ માંગી લઈ જાય અને તે નિર્દય હોય તો **હિંસ્રપ્રદાન** વ્રતનો અતિચાર લાગે છે. કારણ કે તે બળદ વગેરેને ખાવા ન આપે, અથવા વધારે ભાર ભરે અથવા તેમની શક્તિ હોય તેના કરતાં વધારે દૂર ગાડું તેમની પાસે ખેંચાવે." માટે હિંસાનાં સાધનો અવિચારપણે આ વ્રતધારીએ ન રાખવા.

૫. ઉપભોગ તથા ભોગ સંબંધી અધિકપણાથી પણ વ્રતમાં અતિચાર લાગે છે. પોતાને જેટલી વસ્તુની જરૂર હોય તેના કરતાં વધારે વસ્તુઓ રાખવાથી આ અતિચાર લાગે છે, કારણ કે વધારે વસ્તુઓ હોવાથી માણસની મૂર્છા વધે છે, અને તે વસ્તુઓનો અસદુપયોગ જો બીજો કોઇ કરે તો તેનો દોષ તે વસ્તુવાળાને પણ લાગે છે.

આ રીતે અનર્થદંડના પાંચ અતિચારનું વર્ણન થયું. અને ત્રણ ગુણવ્રતનું વર્ણન પણ સમાપ્ત થયું; હવે શિક્ષાવ્રતનો વિચાર કરીએ,

તેમાં પ્રથમ શિક્ષાવ્રત સામાયિકનું છે, તેના પાંચ અતિચાર નીચે પ્રમાણે છે.

योगदुःप्रणिध्यानानादरस्मृत्यनुपस्थानानीति ।

અર્થ:—મન વચન અને કાયાના યોગ પાપ માર્ગે પ્રવર્તાવવાં, અનાદર અને સ્મૃતિનાશ એ પાંચ અતિચાર છે.

૧. મનના યોગનું દુષ્પ્રણિધ્યાન. (મનને ખરાબ વિચારમાં વાપરવું તે.)

૨. વચનના યોગનું દુષ્પ્રણિધ્યાન (વચનને ખરાબ વાણી બોલવામાં વાપરવું તે.)

૩. કાયાના યોગનું દુષ્પ્રણિધ્યાન (શરીરને ખરાબ કાર્યમાં વાપરવું તે.)

૪. સામાયિકના કાર્યમાં અનાદર (બહુ માનની ખામી.)

૫ સ્મૃતિનો નાશ (સામાયિકમાં કરવા યોગ ક્રિયાનું વિસ્મરણ.)

આ રીતે સામાયિકના પાંચ અતિચાર છે.

૧. જે સમયે માણસે સામાયિક લીધું હોય તે સમયે મનમાં જેમ બને તેમ સંકલ્પ ઓછા કરવા, અને મનને આત્મામાં તલ્લીન બનાવવું. તે છતાં જે સંકલ્પ ઉઠે તો ધર્મ સંબંધી વિચાર કરવો; પણ અશુભવિચારમાં મનને દોરાવા દેવું નહિ. જો જતું હોય તો ખેંચી ખેંચીને ધ્યેય વસ્તુ તરફ દોરવું, અને મનના દશ દોષ ટાળવા.

૨. મૌનાવલમ્બી રહેવું, અને તે ન બને તો ધર્મનાં પુસ્તકો મુખેથી વાંચવા, અથવા ભગવાનનું સ્તવન–ભજન કરવું, અથવા શિખેલું મુખે સંભારી જવું, પણ અશુભ વચન બોલવું નહિ, અને વચનના દશ દોષ ટાળવા.

૩. શરીરથી નિશ્ચળ રહેવું, જરાપણ હાલવું નહિ; છતાં હાલવું પડે તો પ્રમાણાનુકૂળ ક્ષેત્રમાં ધર્મક્રિયા સારૂ હાલવું અને શરીર શુભ વ્યાપારમાં જોડવું; તેમ કાયાના બાર દોષ ટાળવા.

૪. પ્રબળ પ્રમાદના કારણથી સામાયિક જેમ તેમ કરવું, અથવા આરંભ કરી સામાયિક પૂર્ણ કર્યા વિના તેજ ક્ષણે પાળવું તે સામાયિકમાં અનાદર અતિચાર કહેવાય.

૫. સામાયિક કયારે ગ્રહણ કર્યું અને કયારે પુરૂં થશે એવી, તથા મેં સામાયિક ગ્રહણ કર્યું છે કે નહિ એવી રીતની સ્મૃતિનો નાશ તે સ્મૃતિ નાશ અથવા સ્મૃતિ અનુપસ્થાન નામે અતિચાર કહેવાય છે.

શંકા—મનમાં દુષ્ટ વિચારોનું ચિંતવન થાય છે,તેથી સામાયિક નિરર્થક ઠરે છે, અને તેથી સામાયિકનો અભાવજ સિદ્ધ થાય છે. અતિચાર એ વ્રતની મલીનતા જેવો છે, પણ જયાં સામાયિકનો અભાવ છે ત્યાં અતિચાર શી રીતે સંભવી શકે ? માટે મનના દુષ્ટ વિચારોથી વ્રત ભંગજ થાય છે.

સમાધાન—તમારૂં કહેવું ઠીક છે, પણ જો તે વ્રતી પુરૂષ જાણી જોઇને દુષ્ટ વિચારો ચિંતવતો હોય તો તો વ્રત ભંગ થાય, પણ તે વાત તેના કબજાની નથી માટે અતિચાર લાગે.

दुविहं तिविहेण मणेण वायाए काएणं न करेमि न कारवेमि।

શંકા–બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે એટલે મનથી, વચનથી, અને કાયાથી નહિ કરૂં, અને નહિ કરાવરાવું, એવી રીતે વ્રતી સામાયિકનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. હવે મન વડે દુષ્ટ ચિંતવનથી સામાયિકનો અભાવજ થાય છે, અને સામાયિકના વ્રતના ભંગ થકી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે અને મનને દુષ્ટ વિચારોથી વિમુખ કરવું તે કામ કાંઈ સહેલું નથી, મન બહુ ચંચળ છે, અને તેથી સામાયિકમાં દુષ્ટ વિચાર તો અવશ્ય આવવાના; તો પછી સામાયિક લેઇ દુષ્ટ ચિંતવનથી તેનો ભંગ કરી પ્રાયશ્ચિત ગ્રહણ કરવું, તેના કરતાં સામાયિક જ ન કરવું એ હિતકારી છે.

સમાધાન—તમારૂં કહેવું યોગ્ય લાગતું નથી. કારણ કે સામાયિકમાં ૭ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાન છે. સાવદ્ય વ્યાપાર, ૧. મનથી નહિ કરૂં, ૨. વચનથી નહિ કરૂં, ૩. કાયાથી નહિ કરૂં, ૪, મનથી નહિ

કરાવું, ૫. વચનથી નહિ કરાવું, ૬. અને કાયાથી નહિ કરાવું. આ રીતે છ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનમાંથી મનથી સાવદ્ય વ્યાપાર નહિં કરૂં ફક્ત એ પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થાય છે, પણ બાકીના પાંચ હયાત રહે છે, માટે સર્વથા સામાયિકનો અભાવ થતો નથી. મનના દુષ્ટ ચિંતવનની શુદ્ધિ **મિચ્છામિ** દુક્કડંથી થાય છે. અને સર્વ વિરતી સામાયિકમાં પણ તેમજ સમજવું, કારણકે મન વચન અથવા કાય ગુપ્તિમાંથી કોઇનો ભંગ થાય ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્તજ કહેલું છે. સોલમા **પંચા**શકની સોલમી ગાથામાં લખેલું છે કે "સમિતિ ગુપ્તિના ભંગરૂપ બીજો અતિચાર પશ્ચાત્તાપથી શુદ્ધ થાય છે. માટે સામાયિકમાં લાગેલો દોષ પ્રાયશ્ચિતથી શુદ્ધ થાય છે. માટે અતિચાર સહિત સામાયિક કરવા કરતાં ન કરવું એ સારૂં એ તમારૂં કહેવું વ્યાજબી નથી. મનને વશ કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, અતિચાર સહિત અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં નિરતિચાર અનુષ્ઠાન કરતાં માણસ શિખી શકશે; એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે, કહ્યું છે કેઃ—

अभ्यासोऽपि प्रायः प्रभूतजन्मानुगो भवति शुद्धः ॥

ઘણા ભવ સુધી અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે શુદ્ધ થાય છે; પણ થોડાજ સમયમાં શુદ્ધ થઇ શકતો નથી. પ્રયત્ન કર્યા કરવો, અને દરેક વખતે ભુલ થાય તેને ભુલ તરીકે કબુલ કરતાં રહેવું, અને તે સુધારવાને પ્રયત્ન કરવો, આથી આખરે નિરતિચાર શુદ્ધ સામાયિક મન વશ કરવાથી થઈ શકશે.

હવે દેશાવકાશિક વ્રતના પાંચ અતિચાર કહે છે.

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपा इति.

અર્થ:—નિયમિત ક્ષેત્ર બહારથી લાવવું, સેવકને મોકલવો, શબ્દ શ્રવણ કરાવવો, રૂપ દેખાડવું, કાંકરા વગેરે **પદાર્થ** નાંખવો.

ભાવાર્થ:—૧ પોતે જેટલા ક્ષેત્રનો નિયમ કર્યો હોય તે ક્ષેત્રની બહાર રહેલા ક્ષેત્રમાંથી વસ્તુ મંગાવવી.

૨. તેવા ક્ષેત્રમાં માણસ-નોકરને મોકલવો.

૩. શબ્દ શ્રવણ કરાવવો.

૪. રૂપ દેખાડવું.

૫. કાંકરા પ્રમુખ પુદ્ગલ નાંખી જાણ કરાવવી.

૧. પોતે જે ક્ષેત્રની હદ કરી રાખી હોય તેનાથી બ્હાર આવેલા પ્રદેશમાં પોતાનાથી જવાય નહિ, અને ત્યાંથી કોઇ વસ્તુ મંગાવવાની જરૂર પડે તો બીજા પાસે મંગાવે અથવા કોઇ જતો હોય તેની પાસે મંગાવરાવે તો તેને અતિચાર લાગે. પોતે તે ક્ષેત્રમાં જાય તો વ્રતનો ભંગ થાય માટે આ રીતે કરે છે, તેથી વ્રત રાખવાની બુદ્ધિ હોવાથી વ્રત ભંગને બદલે અતિચાર લાગે છે.

૨. હદની બહારના ક્ષેત્રમાં પોતે જાય તો વ્રત ભંગ થાય તે ભયથી પોતાના નોકર-ચાકરને તે ક્ષેત્રમાં કોઈ પ્રયોજન અર્થે મોકલે તોપણ અતિચાર લાગે છે, કારણ કે પોતે તે કામ કર્યું નહિ, પણ બીજા પાસે કરાવરાવ્યું. આ અતિચારને **પ્રેષ્યપ્રયોગ** કહેવાય છે.

૩. જે માણસનું પોતાને કામ હોય તે મર્યાદિત ક્ષેત્રની બ્હાર હોય તો તેને બોલાવવાને ઉર્ધ્વરસ (ઉધરસ) ખોંખારા વગેરેથી ચેતવણી આપવી, તે **શબ્દાનુપાત** અતિચાર કહેવાય છે.

૪. બીજો પુરૂષ પોતે નિયમ લીધેલા ક્ષેત્રની હદની બ્હાર હોય, તેને કોઈ કારણસર બોલાવવાને પોતાનું રૂપ આકાર વગેરે જણાવે તે **રૂપાનુપાત** અતિચાર કહેવાય. કારણ કે પોતે ત્યાં જાય તો તે વ્રત ભંગ થાય, માટે વ્રત ભંગના ભયથી તે આ પ્રમાણે વર્તે છે.

પોતે જેટલા ક્ષેત્રની મર્યાદા કરી હોય તેની બ્હાર રહેલા પુરૂષને બોલાવવા માટે તેની તરફ કાંકરા વગેરે ફેંકવાથી પુદ્ગલ પ્રક્ષેપ નામનો અતિચાર લાગે છે. આ ઠેકાણે દેશાવકાશિક અથવા દેશ વ્રતનું સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. દિગ્વ્રતનો એક ભાગ દેશવ્રત છે. ચાર દિશાઓ, ચાર ખુણાઓ, અને ઉંચે નીચે મળી દશ દિશાને લગતું દિગ્વ્રત છે. ત્યારે દેશવ્રતમાં ઘર, ગામ, સીમા વગેરેના સંબંધમાં ગમનાગમનની હદ બાંધવાનો નિયમ કરવાનો છે.

અને તે હદની બ્હાર રહેલા સકળ પ્રાણીઓની પ્રયોજન સહિત અથવા પ્રયોજન રહિત હિંસાનો ત્યાગ તેથી થાય છે; કારણ કે તે હદ બહાર રહેલા પદાર્થો સાથે તેને કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ તે વ્રતની મુદત સુધી રહેતો નથી. ગમનાગમનથી (જવા આવવાથી) જે પ્રાણીની હિંસા થાય તેને અટકાવવાને માટે આ વ્રત લેવામાં આવે છે અને તેથી પોતે ન જાય અને બીજાને મોકલે તો તેના ફળમાં વિશેષ રહેતો નથી; વળી પોતે જાય તો વધારે સારૂં,કારણ કે જતાં આવતાં બરાબર યતનાપૂર્વક ચાલે, અને સેવકને ઇર્યાપથિના નિયમનું જ્ઞાન નહિ, તેથી વધારે હિંસા અજાણતાં તેનાથી થઈ જાય. આમાંના પ્રથમ બે અતિચાર કાચી બુદ્ધિને લીધે અથવા અવિચાર-પણાથી થાય છે અને છેલ્લા ત્રણ કોઇ બ્હાનાથી બીજાને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાની બુદ્ધિથી થાય છે. આ બાબતમાં વૃદ્ધપરંપરાથી ચાલતા આવેલા વિચારો આ પ્રમાણે છેઃ—

દિગ્વ્રતનો સંક્ષેપ તે દેશવ્રત અથવા દેશાવકાશિક વ્રત કહેવાય. આવી રીતે જો દરેક અણુવ્રતનો સંક્ષેપ કરવામાં આવે તો થઈ શકે પણ વ્રતોની સંખ્યા બહુજ વધી જાય, અને તેથી બાર વ્રતની સં-ખ્યાની મર્યાદા રહે નહિ.

શંકા—દિગ્વ્રતના સંક્ષેપને દેશાવકાશિક નામ આપ્યું, તેમ દરેક અણુવ્રતનું પણ દેશાવકાશિકવ્રત કહેવું જોઇએ.

સમાધાન—તે કહેવાની જરૂર નથી, કારણકે જે અતિચારો પ્રાણાતિપાત અણુવ્રતને લાગે છે, તેજ અતિચારો પ્રાણાતિપાતના દેશાવકાશિક વ્રતને લાગુ પડે, પણ દિગ્વ્રતને લાગુ પડતા અતિચારો દેશવ્રતને યથાર્થ લાગુ પડે તેમ નથી, અને તેટલાજ વાસ્તે તેના પાંચ અતિચારો જુદા કહ્યા છે; કારણકે તેમાં ક્ષેત્રનો સંક્ષેપ છે; દરેક ઠે-કાણે અતિચાર દર્શાવવાની જરૂર નથી, દાખલા તરીકે રાત્રિભોજન વ્રતમાં અતિચાર જણાવવામાં આવ્યા નથી.

હવે ત્રીજા શિક્ષાવ્રતના અતિચાર કહે છે. તે શિક્ષાવ્રત પૌષધોપવાસનું છે.

अप्रत्युपेक्षिताप्रमार्जितोऽत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादर-स्मृत्यनुपस्थापनानीति ॥

૧. નહિ તપાસેલા, અને નહિ પ્રમાર્જેલા (પુંજણીથી જીવ રહિત કરેલા) સ્થાનમાં મૂત્ર પુરીષ વગેરે પરઠવવાં(નાંખવા.)
૨. તેવાજ સ્થાનમાં ધર્મનાં ઉપકરણો મૂકવાં તથા ગ્રહણ કરવાં.
૩. જોયા વિના તથા પ્રમાર્જન કર્યા સિવાય સંસ્થારા (સંસ્તાર–પથારી)નો ઉપભોગ કરવો.
૪. ભક્તિ અથવા બહુમાન વગર પૌષધોપવાસવ્રત ગ્રહણ કરવું.
૫. સ્મૃતિનો નાશ.

નહિ પ્રમાર્જન કરેલી અને નહિ તપાસેલી ભૂમિ તે ઉપરથી અર્ધી પ્રમાર્જન કરેલી અને અર્ધી તપાસેલી એ અર્થ પણ ગ્રહણ કરવો. પૌષધોપવાસ વખતે વસ્તુ તપાસીને અને સાફ કરીને લેવી, યતનાપૂર્વક ચાલવું, અને જેમ જીવની વિરાધના ન થાય તેમ વર્તવું. દરેક જીવની રક્ષા કરવાના પરિણામ રાખવા. શયન કરવાની ભૂમિ તપાસીને પુંજણીથી જીવરહિત બનાવવી, પછી ત્યાં સંથારો કરવો. તેમ ધર્મનાં ઉપકરણ–પાટ, બાજોઠ, ઠવણી વગેરે પણ પુંજી પ્રમાર્જી ગ્રહણ કરવાં તથા મૂકવાં. આમ કરવાનો હેતુ એ છે કે કોઈ પણ રીતે સૂક્ષ્મ જીવના પ્રાણને પણ હાનિ ન પહોંચે તેમ વર્તવું. આ વ્રતનો જે ચોથો અને પાંચમો અતિચાર છે તે સામાયિક વ્રતના જેવોજ છે માટે વિસ્તારથી તેનું સ્વરૂપ ત્યાંથી જાણી લેવું, અને સર્વ પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવાની ભાવનાઓ ભાવવી, અને તે ભાવનાઓ આચારમાં મૂકાય તેમ વર્તન રાખવું.

હવે **અતિથિ** સંવિભાગ નામે ચોથા શિક્ષા વ્રતનો વિચાર કરીએ. તેના પાંચ અતિચાર નીચે પ્રમાણે છે.

सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमा इति ॥

અર્થઃ–૧ સાધુને આપવા યોગ્ય વસ્તુ સચિત્ત વસ્તુ ઉપર મુકવી.

૨. સાધુને આપવા યોગ્ય વસ્તુ સચિત્ત વસ્તુથી ઢાંકવી.

૩. પોતાની વસ્તુ છતાં પારકાની છે એમ કહેવું.

૪. સાધુને આહાર આપવામાં મત્સર કરવો.

૫. સાધુને આહાર ગ્રહણ કરવાના કાળનું ઉલ્લંઘન કરવું.

જેને સર્વ તિથિઓ સરખી છે એ અતિથિ; તેમની સાથે પોતાના વાસ્તે તૈયાર કરેલા અન્નપાનાદિનો વિભાગ કરવો, અર્થાત્ અન્નપાન વગેરે તેમને વિનય ભક્તિસહિત આપવું, તે અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહેવાય. મહા પુણ્યના ઉદય વિના ખરા અતિથિઓ સાથે અન્નપાનનો વિભાગ થઇ શકતો નથી; કારણ કે સત્પાત્રે પડેલા પદાર્થો સદ્ગુણના લાભને અર્થેજ થાય છે. હવે તેવા અતિથિને ન આપવાવી બુદ્ધિથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે તો વ્રત ભંગ થાય, પણ અજાણપણે તેમ થાય તો અતિચાર લાગે. તે પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે.

૧. સાધુને સચિત્ત (જીવવાળો) આહાર ન કલ્પે, હવે કોઇ માણસ સચિત્ત વસ્તુઓ સાથે સાધુને આપવાની વસ્તુઓ મૂકે તો પહેલો અતિચાર થાય છે.

૨. સાધુને આપવા યોગ્ય વસ્તુઓ, બીજોરાં વગેરે સચિત્ત વસ્તુઓથી ઢાંકવાથી બીજો અતિચાર થાય છે.

૩. અમુક વસ્તુ પોતાની હોય, છતા સાધુને ન આપવાની બુદ્ધિથી તે પારકી છે એમ કહી સાધુને ના પાડે તે ત્રીજો અતિચાર થાય છે.

૪. મત્સરથી સાધુને અન્નપાન આપે તો ચોથો અતિચાર થાય છે.

૫ સાધુને ભિક્ષા નહિ આપવાના હેતુથી સાધુનો ગોચરીનો સમય વીતી ગયા પછી આહાર લેવા આવવા વિનંતી કરવાથી પાંચમો અતિચાર થાય છે.

આ રીતે બાર વ્રત અને દરેકના પાંચ પાંચ અતિચારનું વર્ણન સમાપ્ત થયું. આ બાર વ્રતની સમાપ્તિ સંબંધમાં શાસ્ત્રકાર લખે છે કેઃ—

एतद्राहिताणुव्रतादिपालनं विशेषतो गृहस्थधर्म इति ॥

અર્થ:—એ અતિચારો રહિત બાર વ્રત પાળવાં તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ જાણવો.

ભાવાર્થ:—આ રીતે જે જે અતિચારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે છૂટવાની **બારીરૂપ** ન ગણતાં, **તે ન લાગે** તેવી રીતે પાળવાં; તે પાળનાર વિશેષ ગૃહસ્થ ધર્મ પાળનાર ગણવામાં આવે છે. અહીંઆં કોઈ શંકા કરે કે વિધિસહિત અંગીકાર કરનારને અતિચાર સંભવી શકેજ નહિ, અને અહીંઆં તમે કહો છો કે અતિચારરહિત વ્રત પાળવાં, તો એ સંભવેજ શી રીતે? આ શંકાનું સમાધાન નીમે પ્રમાણે શાસ્ત્રકાર આપે છે.

क्लिष्टकर्मोदयादतिचारा इति ॥

અર્થ:—કલિષ્ટ કર્મના ઉદયથી અતિચાર લાગે છે.

ભાવાર્થ:—જ્યારે માણસે વ્રત અંગીકાર કર્યાં ત્યારે તેના શુદ્ધ ભાવ હતા, પણ સત્તામાં રહેલા અશુભ કર્મના ઉદયથી માણસ અતિચાર કરવાને દોરાય છે. જો સમકિત પ્રાપ્ત થયું તે વખતે મનની તદ્દન પરિશુદ્ધિ હોય અને સત્તામાં અશુભ બીજ ન હોય તો તે અતિચાર કરતો નથી; પણ સત્તામાં અશુભ કર્મના સંસ્કાર હોય તો તેનો જ્યારે ઉદય થાય ત્યારે માણસ જ્ઞાન છતાં વ્રતને અતિચાર લગાડે છે. આવા અતિચાર શી રીતે દૂર થઇ શકે તેનો જવાબ શાસ્ત્રકાર આપે છે.

विहितानुष्ठानवीर्यस्तज्जय इति ॥

અર્થ:—અંગીકાર કરેલા **અનુષ્ઠાન** વીર્યથી **તે** અતિચારનો જય થાય છે.

ભાવાર્થ—**સત્શ્રદ્ધા સાદ્ધ્યારને** ઉત્પન્ન કરે છે, અને સદ્વિચાર **સત્કાર્યને** જન્મ આપે છે. રેલ્વે ટ્રેનના ઈન્જીનને ચલાવનાર જેમ વરાળ છે, તેમ સત્કાર્યને બળ આપનાર સત્શ્રદ્ધા એજ પરમ આધાર છે. તેના બળથી, વીર્યથી, પરાક્રમથી અતિચારો ધીમે-ધીમે નાશ પામે છે. અગ્નિની સાથે ધૂમાડો નીકળે છે, માટે ધૂમાડો બંધ કરવાને અગ્નિ હોલવી નાંખતા નથી, પણ અગ્નિને સતેજિત કરીએ છીએ તેમ શુદ્ધ વ્રતને અતિચાર લાગે તો તે અતિચારના ભયથી શુદ્ધ વ્રતનો ત્યાગ ન કરવો, પણ જેમ શુદ્ધ વ્રતને પુષ્ટિ

મળે અને તે વધારે ને વધારે વિશુદ્ધ બને એવી ભાવનાઓ ભાવવી અને એવી ભાવનાને બળ આપનાર right belief સત્શ્રદ્ધા છે.

अत एव तस्मिन् यत्न इति ॥

અર્થઃ—એજ કારણથી તેજ અનુષ્ઠાનમાં ઉદ્યમવન્ત થવું.

ભાવાર્થ:—માટે સદ્‌વસ્તુને સદ્‌વસ્તુ રૂપે ઓળખવી, અને અસદ્ વસ્તુને અસદ્ તરીકે ઓળખવી તેવી જે સત્શ્રદ્ધા તેમાં પ્રયત્ન નિરંતર કરવો. આ બાબત પંચાશકમાં કહ્યું છે કે: "માણસને વિરતિનો પરિણામ ન હોય તો પણ પ્રયત્ન કરવાથી તે પરિણામ થાય છે. અને પ્રયત્ન વિના અથવા અશુભ કર્મના ઉદયથી, વિરતિનો પરિણામ હોય તે પણ ધીમે ધીમે નાશ પામે છે, માટે સમકિત અને અણુવ્રત અંગીકાર કર્યાં પછી નિત્ય તેનું **સ્મરણ** કરવું. એટલે મેં આ વ્રત શા સારૂ ગ્રહણ કર્યાં છે? તેનું ફળ શું છે? તેથી મારી ઉન્નતિ શી રીતે થઈ શકશે? તે વ્રતમા વિઘ્નરૂપ શું આવે છે? તે વિઘ્ન શી રીતે દૂર થાય? એવા એવા વિચારોથી તે વ્રતમાં ચિત્તની સ્થિરતા થાય તેમ કરવું. તે વ્રતોનું નિરંતર સ્મરણ કરવું, તેમના વિષે ઉચ્ચ ભાવનાઓ ભાવવી. અસદ્‌વાદ અને પ્રાણિવધ, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ વગેરે માઠા ફળ આપનારાં છે, અને બાર વ્રતનું અંતર ફળ સ્વર્ગ અને પરંપરાફળ મોક્ષ છે, એમ વિચાર કરવો. વળી તીર્થંકરની ભકિતથી તથા સાધુજનની અને ભાવયતિની સેવા કરવાથી, તથા ઉત્તમ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી, સમકિત હોય ત્યારે અણુવ્રત ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખવાથી, અને અણુવ્રત ગ્રહણ કર્યાં પછી મહાવ્રત ગ્રહણ કરવાની ઉત્તમ ધારણા કરવાથી આવી રીતે નિરંતર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભાવનાઓ ભાવવાથી વિરતિ અને સમ્યગ્દર્શનનો પરિણામ (ભાવ) જે ગુપ્ત હોય તે પ્રગટ થાય છે, અને ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામમાં વૃદ્ધિ થાય છે, પણ પરિણામ ઘટતો નથી; આ કારણથી લીધેલા વ્રતોનું નિત્ય સ્મરણ કરવામાં જરા પણ પ્રમાદ કરવો એ બુદ્ધિમાનનું લક્ષણ નથી.

સર્વે ન મેળવેલા ગુણની પ્રાપ્તિ માટે, અને મેળવેલાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવા માટે વિશેષ ગૃહસ્થધર્મ પાળનારે શું કરવું ઘટિત છે, તે હવે શાસ્ત્રકાર સામાન્યહિત શિક્ષારૂપે કહે છે.

सामान्यचर्यास्येति ।

અર્થ:—આવા પુરૂષનો સામાન્ય આચાર આ રીતે છે.

ભાવાર્થ:—ઉપર જણાવેલા બાર વ્રત ધારી શ્રાવકે સામાન્ય રીતે શું કરવું કે જેથી નવા ગુણ પ્રાપ્ત થાય અને પ્રાપ્ત થયેલાનું રક્ષણ થાય અને વૃદ્ધિ પામે તે હવે આગળ કહે છે.

समानधार्मिकमध्ये वास इति ।

અર્થ:—સરખા ધર્મવાળા પુરૂષો સાથે વસવું.

ભાવાર્થ—પોતાના સરખા ગુણવાળા અથવા વિશેષ ગુણવાળા સાધર્મિક ભાઇઓની સાથે વસવું. તેવા પુરૂષો સાથે વસવામાં અનેક ગુણ છે. પ્રથમ તો પોતે અન્યાય આચરણ કરતાં ડર ખાય; અને તેઓના સારા ગુણો જોઇ, પોતાનામાં જે ગુણ ન હોય તે મેળવવા અભિલાષા થાય. વળી દર્શનમોહનીય કર્મના ઉદયથી જો આપણે ધર્મથી પતિત થતા હોઇએ તો બીજા માણસો સદુપદેશ આપી આપણને ધર્મમાં સ્થિર કરે, અને જો બીજો માર્ગ વિમુખ જતો હોય તો આપણે તેને સદ્બોધ આપી ધર્મમાં નિશ્ચલ બનાવીએ. કહ્યું છે કે:—

यद्यपि निर्गतभावस्तथाप्यसौ रक्ष्यते सद्भिरन्यैः ॥
वेणुर्विलूनमूलोऽपि वंशगहने मही नैति ॥

ભાવ રહિત થયો હોય તોપણ બીજા સત્પુરૂષોથી તેની રક્ષા થાય છે. જેમ વાંસ મૂળ વિનાનો થયો હોય તો પણ વાંસના સમૂહમાં રહેવાથી પૃથ્વી પર પડી જતો નથી. માણસને સારા પુરૂષોના સહવાસમાં રહેવાથી તેઓના સદ્વિચારોનું બળ મળે છે, અને તેથી પોતે પણ શુદ્ધ વિચારવાળો તેમજ શુદ્ધ આચારવાળો થાય છે.

तथा वात्सल्यमेतेष्विति ॥

અર્થ:—વળી સમાનધર્મવાળા તરફ વાત્સલ્ય દેખાડવું.

ભાવાર્થ:—પોતાના સમાન ધર્મવાળા મળે ત્યારે હૃદયમાંથી સ્વાભાવિક પ્રેમ તેમના તરફ વહેવો જોઈએ. લોહીના સંબંધ કરતાં ધર્મનો સંબંધ વધારે દૃઢ છે. લોહીનો સ્થૂલ સંબંધ છે, પણ સમાન ધર્મવાળાનો આધ્યાત્મિક સંબંધ છે, માટે સાધર્મી મળે ત્યારે પરસ્પર પ્રેમથી મળવું, અને એક બીજાની આત્મિક ઉન્નતિ કેમ ચાલે છે તેની ખબર પુછવી. વળી એક બીજાને જમવા કહેવું, કોઇ રંક થઇ ગયો હોય તો તેને મદદ કરવી, કોઇ માંદો પડયો હોય તો રાત્રે ઉજાગરા વેઠીને પણ તેની યથાયોગ્ય બરદાસ કરવી. કારણ કે સમાન વિચારવાળાનો સંબંધ મરણથી પણ નાશ પામે તેમ નથી. પ્રવચનના સાર રૂપે કહેલું છે કે:—

जिनशासनस्य सारो जीवदया निग्रहः कषायाणाम् ॥
साधर्मिकवात्सल्यं भक्तिश्च तथा जिनेन्द्राणाम् ॥

જીવદયા, કષાયનો નિગ્રહ, સમાનધર્મી ભાઇઓનું વાત્સલ્ય અને **જીનેશ્વરોની ભકિત** આ જીનશાસનના સાર રૂપે છે.

तथा धर्मचिन्तया स्वपनमिति ॥

અર્થ:—વળી ધર્મનું ચિંતન કરતાં કરતાં સુઈ રહેવું.

ભાવાર્થ:—આ બાબત બહુજ ઉપયોગી છે. માણુસો સૌથી છેલ્લો જે વિચાર કરતા કરતા ઉંઘી ગયા હોય, તે વિચાર ઉપર મન પોતાની શકિત વાપરે છે, અને નિદ્રામાં જાતે નવો વિચાર કરવાની શકિત, જે યોગીઓમાં હોય તે નહિ હોવાથી ઘણે ભાગે રાત્રિના સમયમાં કરેલા છેલ્લા વિચાર ઉપર મન પરોવેલું રહે છે; અને તેથી જો તે વિચાર શુભ ભાવનાવાળો હોય તો શુભ ભાવના દૃઢ થાય છે, અને જો તે વિચાર અશુભ હોય તો અશુભ બાબતને પુષ્ટિ મળે છે; માટે રાત્રે સુઈ રહેતા પહેલાં પ્રથમ બધા દિવસ સંબંધીના વિચારોને મનમાંથી વિસારી દઈ (Throwing off) શુભ ચિંતન કરતાં કરતાં સૂઇ રહેવું.*

છેલ્લા વિચારની કેટલી બધી અસર થાય છે તેના સંબંધમાં એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે:—

નિદ્રાની અંદર આપણું ભાન રહે તેવી સ્થિતિ હજુ આપણે પ્રાપ્ત કરી નથી, તેથી કરીને આપણી હાલની સ્થિતિમાં તો રાત્રિમાં ઉંઘતા પહેલાં સૌથી છેલ્લો વિચાર અગત્યનો છે. માટે તે વખતે દરરોજ શુભ વિચાર કરવો, ત્રણ નવકાર ગણવા, અથવા ટીકાકાર લખે છે તેવી કોઈ ઉચ્ચ ભાવના ભાવવી, જેમકેઃ—

धन्यास्ते वन्दनीयास्ते तैस्त्रैलोक्य पवित्रितम् ॥
यैरेष भुवनक्लेशी काममल्लो विनिर्जितः ॥ १ ॥

It will be remembered that Divine Wisdom attaches great weight to the last definite thought in a man's mind before he goes to sleep; because at our present state of evolution, we spend almost or quite the entire night in revolving and considering it. Naturally with a person who was fully awakened to the sleep-state this would matter less, as he would have the power to turn from one thought to another, and so could leave, at will, the subject which he was examining when he fell asleep; the general trend of his thought would be an important thing in his case, for equally during the day and the night his mind would be likely to move in its accustomed fashion."

માણસ નિદ્રામાં પડે તે અગાઉ તેના મનમાંના છેલ્લા **ચોકસ** વિચાર ઉપર દૈવી વિદ્યા બહુજ ભાર મુકે છે, કારણ કે ઉન્નતિક્રમની જે સ્થિતિમાં આપણે છીએ તે સ્થિતિમાં આપણે તે વિચારનું મનન કરવામાં અથવા તે વિચારની પર્યાલોચન કરવામાં **લગભગ** અથવા **તદ્દન** આખી રાત્રિ પસાર કરીએ છીએ. જે માણસે નિંદ્રામાં પણ જાગ્રત અવસ્થામાં રહી શકે તેવી યોગ્ય શકિત મેળવી હોય તેને આ બાબત સ્વાભાવિક રીતે બહુજ અગત્યની ગણી શકાય નહિ. કારણ કે એક વિચાર ઉપરથી બીજા વિચાર ઉપર મનને તે દોરવી શકે; અને જ્યારે નિંદ્રામાં પડયો ત્યારે જે વિષય ઉપર વિચાર કરતો હતો તે વિષયોનો ત્યાગ કરી શકે; તેની બાબતમાં તેના વિચારનો સામાન્ય પ્રવાહ કઇ બાજુમાં વહે છે તે ઉપયોગી છે, કારણ રાત્રિએ મન તેણે તૈયાર કરેલા માર્ગોમાં સામાન્ય રીતે ફરશે."

જેઓએ ભુવનને જીતનાર **કામમલ્લ**ને જીત્યોછે તેમનેધન્ય છે,તેઓ વન્દનીય છે, અને તેઓએ ત્રણ જગતને પવિત્ર કર્યું છે. અથવા નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવો. Pray that the whole mankind may be spiritually evolved, may not yield to the seductions of the senses, and may the sins of ommission and commission be forgiven. " સઘળી મનુષ્યજાતિ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પામો,સઘળા મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોના વિકારોને આધીન ન થાઓ, અને કરવાનું નહિ કરવારૂપ, અને કરવાનું નહિ કરવારૂપ સઘળા અતિચારો માફ થાઓ, એવી પ્રાર્થના કરો. આવી ભાવના કરવાથી મનુષ્ય જેટલો સમય નિદ્રાવસ્થામાં રહે છે, ત્યાં સુધી શુભ પરિણામવાળો રહી શકે છે. વળી પ્રાતઃકાળમાં જાગૃત થતાં વારજ સર્વ કલ્યાણકારી પંચપરમેષ્ઠિનું ભકિતસહિત નામ લેવું.

तथा नमस्कारेणावबोध इति.

અર્થ:—વળી નમસ્કારસહિત જાગવું.

નમો અરિહંતાણં એ પદથી શરૂ કરી પ્રથમ પાંચ પદનો જાગૃત થતાં પ્રથમ ઉચ્ચાર કરવો. કરણ કે પંચપરમેષ્ઠિના ગુણનું માહાત્મ્ય અચિન્ત્ય છે; તેનો મહિમા તેનું સ્મરણજ કરનારાજ જાણે છે.

एष पञ्चनमस्कारः सर्व पापप्रणाशनः ।
मङ्गलानां च सर्वेषां प्रथम जयति मङ्गलम् ॥

આ પંચપરમેષ્ઠિને કરેલા પંચનમસ્કાર સર્વ પાપનો નાશ કરનારા છે, કારણ કે સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગળ છે. આ પાંચ પદ છે તે ઓંકારદર્શક છે અને યોગીઓ પણ ઇચ્છિત પદાર્થ અને મોક્ષને આપવાવાળા ઓંકારનું નિરંતર ધ્યાન કરે છે; માટે જૈનોએ પણ ઓંકાર શબ્દસૂચક પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવો. પછી શું કરવું તે શાસ્ત્રકાર જણાવે છે.

तथा प्रयत्नकृतावश्यकस्य विधिना चैत्यादिवन्दनमिति

અર્થ:—પ્રયત્નથી આવશ્ય ક્રિયા કરીને વિધિ સહિત ચૈત્યવન્દન કરવું.

ભાવાર્થ:—આ આવશ્યક ક્રિયા નીચે પ્રમાણે છે. પ્રથમ મલ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો, પછી સ્નાન કરવું, પછી શુદ્ધ વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, આ પ્રથમની આવશ્યક ક્રિયાઓ કરી વિધિ સહિત પુષ્પ વગેરેથી ચૈત્યવન્દન કરવું, એટલે જિનબિંબની પૂજા કરવી, તે પછી ગુરૂ વંદન અને માતાપિતા વગેરે વડિલોને નમન કરવું. જિનબિંબની ભાવસહિત પૂજા કરવાથી ભાવ શુદ્ધ થાય છે, કહ્યું છે કેઃ—

चैत्यवन्दनतः सम्यक् शुभो भावो प्रजायते ॥

तस्मात्कर्मक्षयः सर्वः ततः कल्याणमश्नुते ॥

ચૈત્યવન્દનથી સારી રીતે શુભભાવ પ્રગટ થાય છે, તેથી સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે, અને તેથી તે સર્વ કલ્યાણ ભોગવે છે. આ વગેરે વંદનના અનેક ફળ છે. વળી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

अभ्यर्चनादर्हतां मनःप्रसादस्ततः समाधिश्च ॥

तस्मादपि निःश्रेयसमतो हि तत्पूजनं न्याय्यम् ॥

અર્હત્ ભગવાનની પૂજા કરવાથી મનની નિર્મલતા થાય છે, મનની નિર્મળતાથી સમાધિ થાય છે, સમાધિથી મોક્ષ મળે છે; માટે જીન પૂજા કરવી એ ન્યાય યુકત છે.

तथा सम्यक् प्रत्याख्यानाक्रियेति ॥

અર્થ—પછી સમ્યક્ પ્રકારે પ્રત્યાખ્યાન અંગીકાર કરે.

ભાવાર્થ:—માન, ક્રોધ, અવિચારીપણું વગેરે ટાળવા માટે, અને મૂળ ગુણ તથા ઉત્તર ગુણની વૃદ્ધિ અર્થે પ્રત્યાખ્યાન કરવું. પ્રત્યાખ્યાનનો હેતુ ઈચ્છા નિરોધ છે. મન અને ઇન્દ્રિયો, પ્રત્યાખ્યાનથી, આત્માને વશ થાય છે. વળી પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી દુનિયામાં જેટલું સાવદ્ય કર્મ થાય છે તે સાવદ્ય કર્મનો ત્યાગ થઇ પ્રત્યાખ્યાનની મર્યાદામાં આવેલા સાવદ્ય કર્મનોજ માત્ર તે જોખમદાર રહે છે, માટે પ્રત્યાખ્યાનમાં બહુ લાભ છે; કહ્યું છે કેઃ—

परिमितमुपभुञ्जानो ह्यपरिमितमनन्तकं परिहरंश्च ॥

प्राप्नोति च परलोके ह्यपरिमितमनन्तकं सौख्यम् ॥ १ ॥

પ્રમાણુ રાખેલા સાવદ્યને ભોગવતો અને નહિ પ્રમાણુ કરેલા અનન્ત સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરતો પુરૂષ પરલોકમાં પ્રમાણુ વિનાનું અનંત સુખ ભોગવે છે, પ્રત્યાખ્યાન કર્યા પછી શું કરવું તે કહે છે.

तथा यथोचितचैत्यगृहगमनामिति ॥

અર્થ—વળી જેમ યોગ્ય હોય તેમ ચૈત્યગૃહ-મંદિરમાં જવું.

ભાવાર્થ:—યોગ્યતાનો વિચાર શ્રાવકના ભેદથી કરવામાં આવેલો છે. અહીંયા શ્રાવકના બે પ્રકાર સમજવા. એક ઋદ્ધિવાળો અને બીજો ઋદ્ધિ વગરનો. ઋદ્ધિવાળા રાજા વગેરે પોતાના પરિવારના સમુદાયસહિત ચૈત્યમાં જાય; કારણુ કે તેથી પ્રવચનની પ્રભાવના થાય છે. અને સમૃદ્ધિ વિનાનો માણુસ તે પોતાના કુટુંબના માણુસો સાથે મળીને ચૈત્યમાં જાય. કારણુ કે સમુદાયે ભેગાં મળીને કરેલાં કર્મ બીજા ભવમાં સમુદાયથીજ ભોગવાય છે.

तथा विधिनानुमवेश इति ॥

અર્થ—વળી વિધિસહિત ચૈત્યમાં પ્રવેશ કરે.

ભાવાર્થ:—જ્યારે ચૈત્યમાં પ્રવેશ કરવો હોય ત્યારે પુષ્પ વગેરે સચિત દ્રવ્યનો શરીર ઉપરથી ત્યાગ કરવો પણુ આભૂષણુ વગેરે અચિત દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો નહિ. ખેસ પ્રમુખ ઓઢવાના વસ્ત્રનું ઉત્તરાસંગ કરવું. પણુ પહેરેલા વસ્ત્રનું ઉત્તરાસંગ કરવું ઘટિત નથી. જિન બિંબ દ્રષ્ટિએ પડે કે તરતજ અંજલિ કરવી એટલે હાથ જોડવા; અને મનને પ્રભુભકિતમાં એકાગ્ર-તલ્લીન કરવું. પાંચ પ્રકારના રાજ્ય ચિન્હોનો રાજાએ ચૈત્યગૃહમાં પ્રવેશ કરતી વખતે ત્યાગ કરવો; કારણુ કે જીન ભગવાન્ રાજાના પણુ રાજા સમાન છે, માટે તેના આગળ રાજાએ પોતાની નમ્રતા તથા ભકિત બતાવવા વાહન, મુકુટ, તરવાર છત્ર, અને ચામર એ પાંચ રાજ ચિન્હ બ્હાર મુકી મંદિરમાં પ્રવેશ કરવો.

तत्र च उचितोपचारकरणामिति ॥

અર્થ:—ત્યાં ઉચિત ઉપચાર (સેવા ભકિત) કરવી.

ભાવાર્થ:—ત્યાં ધૂપ પુષ્પ, વગેરેથી ભગવાનની ભક્તિ કરવી.

ततो भावतः स्तवपाठ इति.

અર્થ:—પછી ભાવથી સ્તોત્રનું પઠન કરવું.

ભાવાર્થ:—ભક્તિ કર્યા પછી, દરિદ્રી પુરૂષ, દ્રવ્યનો ભંડાર મળતાં જેટલો સંતોષ ધરે તેમ, પ્રભુ પૂજનથી સંતોષ પામી, ભાવથી ગંભીર અર્થવાળા, પ્રભુના હયાત ગુણોના વર્ણનવાળાં, ભક્તિભાવ તથા પૂજ્યભાવ દર્શાવનારાં સ્તવનો સુસ્વર કંઠથી ગાવાં. સંગીત એ તેની ઉચ્ચ ભવ્યતામાં એક દૈવી શાસ્ત્ર છે. જ્યારે રાવણ ભક્તિમાં તલ્લીન થયો હતો, અને સીતાર સાથે પ્રભુ ગુણ કીર્તન કરતો હતો તેવામાં એકાએક સીતારનો તાર તુટયો, તે સમયે તેણે ભકિતના આવેશમાં સાથળમાંથી નસ કાઢી તે નસને તારની જગ્યાએ સ્થાપી, આથી તેણે ઘણું પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું, માટે ભકિતને વાસ્તે સંગીત એ ઉત્તમ સાધન છે, પણ હાલના સમયમાં તે સાધન કર્ણને આનંદ આપવા માટે ગણાય છે, તેથી તેની ઉત્તમતા ઘણે ભાગે વિનાશ પામી છે, પણ તેને ફરીથી સારા રૂપમાં સજીવન કરવાની ભક્તિના અંગ તરીકે બહુજ જરૂર છે.

ततः चैत्यसाधुवन्दनामिति ॥

અર્થ:—પછી અરિહંતના બિંબનું તથા સાધુનું વંદન કરવું.

ભાવર્થ:—તે અરિહંતના બિંબ, તેમજ ભાવ અરિહંત, દ્રવ્ય અરિહંત, અને નામ અરિહંત તથા વ્યાખ્યાન વગેરે કારણોથી આવેલા, વંદનીય સાધુ પુરૂષોને વંદન કરવું. પ્રથમ પ્રભુ વંદન કરવું, પછી ગુરૂ વંદન કરવું. ગુરૂ વંદન કર્યા પછી શું કરવું ?

ततः गुरुसमीपे प्रत्याख्यानाभिव्यक्तिरिति ॥

અર્થ:—ગુરૂ સમીપે પ્રત્યાખ્યાન પ્રગટ કરે.

ભાવાર્થ:—ઉપર જણાવી ગયા કે તે પ્રત્યાખ્યાન કરે, પણ તે ઘરમાં કરેલું હોય તે ગુરૂને જણાવે, અને ગુરૂની સાક્ષી સહિત ગુરૂ પાસે પ્રત્યાખ્યાન લે.

ततो जिनवचनश्रवणे नियोग इति ॥

અર્થ:—પછી જીવ વચન સાંભળવામાં ધ્યાન લગાવે.

ભાવાર્થ:—શ્રાવકનો અર્થજ એ થાય છે કે જે સાધુ પુરૂષ પાસેથી પોતાનું શું કર્તવ્ય છે તે સંબંધી ઉપદેશ સાંભળનાર તે શ્રાવક (શ્રુ સાંભળવું). માટે પ્રતિદિન ધર્મ શ્રવણ કરવું. સંસારના પ્રાપંચિક જીવનની દીવાળ એવી જબરી છે કે તેને તોડવાને એકાદ વાર ઉપદેશ સાંભળવાથી ચાલે નહિ. વારંવાર ઉપદેશના હથોડા તે દિવાલ ઉપર પડે ત્યારેજ દિવાલનો કોઇક ભાગ તુટે. જેમ રોગનો નાશ કરવા માટે એક વખત લીધેલું ઓસડ વારંવાર લેવાય છે, અને તેમ કરવામાં દોષ ગણાતો નથી, તેમ ધર્મભાવના સજીવન રાખવાને, અને પ્રાપંચિક જીવનની અસારતાનો ખ્યાલ આપવાને વારંવાર ઉપદેશ શ્રવણ કરવામાં જરા માત્ર દોષ નથી. માટે શ્રવણ કરવું.

ततः सम्यक् तदर्थालोचनमिति.

અર્થ:—સાંભળ્યા પછી સમ્યક્ પ્રકારે તે સાંભળેલી બાબતના અર્થ ઉપર મનન કરવું.

ભાવાર્થ:—કેવળ સાંભળવાથી બહુ લાભ નથી. સાંભળેલી બાબતો ઉપર મનન કરવું જોઇએ. મનન કરવાથી તે સત્ય બાબતમાં રહેલી ખુબીઓ જણાઇ આવે છે. જેટલી વખત સાંભળતાં લાગી હોય તેના કરતાં ત્રણ ગણો સમય તે પર મનન કરવામાં પસાર કરવો, ત્યારેજ તેની સાથે મન તન્મય થઇ જાય છે; અને મન ઉપર તેની સમ્યગ્ છાપ પડે છે, અને તે પ્રમાણે આચારમાં મૂકવા પ્રેરાય છે. જે બાબત ઉપર મનન કરેલું નથી તે બાબત થોડા દિવસ પછી ભુલી જવાય છે, અને આ રીતે સાંભળવાનો ગુણ થતો નથી. માટે શાંત ચિત્તથી સદ્બોધ ઉપર મનન કરવું.

ततः आगमैकपरतेति.

અર્થ:—આગમનેજ પ્રધાન માને.

ભાવાર્થ:—સર્વ ક્રિયામાં આગમ–સ્યાદ્વાદસિદ્ધાન્ત–અનેકાન્ત મતના ઉપરજ આધાર રાખે. જ્યાં જ્યાં શંકા પડે ત્યાં ત્યાં આગમમાં કહેલા બોધ પ્રમાણે તે માણુસ વર્તે.

ततः श्रुतशक्यपालनमिति ॥

અર્થ:—પછી સાંભળેલામાંથી શક્તિ પ્રમાણે પાલન કરે.

ભાવાર્થ:—ગુરૂ પાસેથી સદ્બોધ શ્રવણ કરે, પછી પોતે વિચાર કરે કે આ બોધમાંથી મારાથી શું થઇ શકે એમ છે? જે થઇ શકે એવું હોય તે પાળવાને ઉદ્યમ કરે; શક્તિ છતાં યોગ્ય કામ જે કરતો નથી, તેને એવી શક્તિ ફરીથી પ્રાપ્ત થતી નથી, અને વીર્યાચારમાં દોષ લાગે છે. માટે યથાશક્તિ પ્રવર્તન કરવું. એટલે કે પૌષધ, સામાયિક વગેરે કરવાં.

तथा अशक्ये भावप्रातिबन्ध इति ॥

અર્થ:—અશક્ય અનુષ્ઠાનમાં ભાવ રાખે.

ભાવાર્થ:—જેટલું પોતાનાથી બની શકે તેમાં તો જરૂર ઉદ્યમ કરવો, પણ પોતાનાથી ન બની શકે એવું હોય તે કયારે હું કરી શકીશ એવી ભાવના ભાવવી.

માણુસે જે વસ્તુની ભાવના ભાવે છે તે ભાવના સિદ્ધ થાય એવા સંજોગો તેને મળી આવે છે. કહ્યું છે કે "જેના ઉપર માણુસ વિચાર કરે છે તેવો તે થાય છે," માટે ભાવના નિરંતર ઉચ્ચ પ્રકારની રાખવી. જે ભાવને આપણે આચારમાં ન મૂકી શકતા હોઇએ તેવા સર્વવિરતિ આદિ અનુષ્ઠાનમાં ભાવ રાખવો. તે ભાવનાનો એક ટુંક દાખલો નીચે પ્રમાણે છે.

અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે, થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથજો;
સર્વ સંબંધના તીક્ષણ બંધન છેદીને, વિચરશું કવ મહત્પુરૂષને પંથજો,

આવી ભાવના ભાવવાથી શાસ્ત્રકાર લખે છે કે તે ભાવનાને લીધે થતા અનુષ્ઠાનનું ફળ મળે છે. કહ્યું છે કે:—

नार्या यथान्यसक्तायास्तत्रभावे सदा स्थिते ।
तद्योगः पापबन्धाय, तथा धर्मेऽपि दृश्यताम् ॥

જેમ પરપુરૂષમાં આસક્ત થયેલી સ્ત્રી તે પુરૂષનેજ ભાવથી ઇચ્છે છે, પણ ઉપરથી પોતાના પતિની સેવા બજાવે છે, તોપણ તેને પાપબંધજ થાય છે, તેજ રીતે ધર્મમાં પણ સમજવું. તેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં, અને યથાશક્તિ ગૃહસ્થ ધર્મ પાળવા છતાં યતિધર્મમાં જે ખરો ભાવ રાખે છે, તો યતિધર્મ પાળવાનું ફળ મળે છે. આ ઉપર પૃથ્વીચંદ્ર રાજાનું દૃષ્ટાન્ત વિચારવા જેવું છે. કહ્યું છે કે:-

સમકિતવંતા જીવડા, કરે કુટુમ્બ પ્રતિપાળ;
અંતરથી ન્યારા રહે, જેમ ધાવ ખેલાવત બાળ.

માટે ભાવ ઉપર ઘણો આધાર છે; અને તેથી ભાવ સર્વદા ઉત્તમ રાખવા.

तथा तत्कर्तृषु प्रशंसोपचाराविति ॥

અર્થ:—વળી તે અશક્ય અનુષ્ઠાનને કરનારાઓની પ્રશંસા તથા સહાય કરે.

ભાવાર્થ:--પોતાની અપેક્ષાથી જે અનુષ્ઠાન અશક્ય લાગતું હોય તેવું કરનારા પુરૂષસિંહોની પ્રશંસા કરવી; અને તેમની સેવા કરવી, તથા અન્નપાન વસ્ત્ર વગેરેની તેમને જરૂર હોય તો તેમાં તેમને મદદ કરવી. ગુણાનુરાગ અને ગુણીજનાનુરાગ એ ઉત્તમ ગુણો છે. માટે નિરંતર આપણાથી જ્ઞાનમાં તથા ગુણમાં આગળ વધેલાની પ્રશંસા કરવી. જે ચાર ભાવનાઓ દરેક જૈનને ભાવવાની છે તેમાં **પ્રમોદ** ભાવના એક છે, આપણાથી જે આગળ વધેલા હોય તેમનાં ઉત્તમ જ્ઞાન, ભક્તિ, ક્રિયા વગેરે જોઇ આપણા હૃદયમાં આનંદ થવો તે પ્રમોદ જાણવો. આથી આગળ વધેલાની ઇર્ષ્યા કરવાને બદલે આપણે તેવા ગુણો મેળવવાને લલચાઇએ છીએ; પ્રમોદભાવના તેવા ગુણો પ્રાપ્ત કરવાને આપણને ઉત્સાહ આપે છે. માટે જ્ઞાની, ભક્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનુષ્ઠાન કરનારની પ્રશંસા કરવી; અને તેવા લોકોની સેવા કરવી. તેમની સેવા કરવાથી, તેમના આશીર્વાદથી, તેવા ગુણો સહજ પ્રાપ્ત થાય છે.

तथा निपुणभावचिन्तनमिति ॥

અર્થ:—અતિસૂક્ષ્મ ભાવોનું ચિન્તન કરવું.

ભાવાર્થ:—ધર્મની અંદર દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ વિચારવું, અથવા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત પદાર્થ સત્ કહેવાય, તે લક્ષણ દરેક પદાર્થને લગાડવું, અથવા ચાર નિક્ષેપાથી વસ્તુનું વિવેચન કરવું, અથવા સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ વિચારવું. આવા સૂક્ષ્મ ભાવોનું ચિન્તન કરવાથી બુદ્ધિ ખીલે છે, હૃદયમાં સત્યની અસર થાય છે, અને તે તત્ત્વો વર્તન ઉપર પણ અસર કરે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકેઃ—

अनादिनिधने द्रव्ये स्वपर्यायाः प्रतिक्षणम् ॥
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति जलकल्लोलवज्जले ॥ १ ॥
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य रेणुना श्लिष्यते यथागात्रम् ॥
रागद्वेषादिक्लिन्नस्य कर्मबन्धो भवत्येव ॥

જેમ જળમાં કલ્લોલો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તરતજ વિનાશ પામે છે; તેમ જેને આદિ તથા અંત નથી એવા દ્રવ્યમાં ક્ષણે ક્ષણે પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે, અને નાશ પામે છે,

તેલથી ખરડાયેલા શરીરને જેમ રજ વળગે છે, તેમ રાગદ્વેષથી ખરડાયેલા પુરૂષને કર્મબંધ થાય છે. આવી રીતે શાસ્ત્રવાકયોનું તાત્પર્ય શું છે તે સમજવું અને વિચારવું.

तथा गुरुसमीपे प्रश्न इति ॥

અર્થ:—ગુરૂ પાસે જઇને પ્રશ્ન પુછવો.

વળી ઘણીજ બારીકાઈથી વિચાર કરવા છતાં, કોઈ વિષય ઘણો ગંભીર હોવાથી, પોતાની મેળે તેનો યથાર્થ નિશ્ચય ન થઈ શકે તેમ લાગે તો જ્ઞાની ગુરૂ પાસે જઈ વિનય પૂર્વક આ પ્રમાણે કહેવું. "હે ગુરો ! આ બાબતનો અર્થ મેં વિચાર્યો, ઘણી મહેનત કરવા છતાં હું તે સમજી શકતો નથી; માટે આપના જ્ઞાનનો પ્રકાશ આ વિષય ઉપર નાંખી મને કૃતાર્થ કરશો." પ્રથમ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિચાર કરવો; જરા સમજણ ન પડે કે બીજાની સહાય માગવા દોડવાથી પોતાની બુદ્ધિ ખીલતી નથી, અને બાળકને તેની મા ચાવીને ખવરાવે તેવી સ્થિતિ આપણી થાય છે. બહુશ્રમ કરવા છતાં આપણને કોઈ બાબત ન સમજાય તો નમ્રભાવે તે બાબતના જાણકાર ગુરૂને પુછવું, પણ એમને પૂછવાથી મારી હલકાઇ થશે એવા ખોટા

ગર્વથી શંકાને હૃદયમાં દાબી દેવી નહિ; કારણકે તેથી તે બાબતનું એટલું જ્ઞાન ઓછું થશે; અને ગુરૂએ પણ શંકા કરનારને દાબી દેવાને બદલે તેના મનનું યોગ્ય રીતે સમાધાન થાય તેમ જવાબ આપવો, અને પોતાને તે બાબતમાં બરાબર ખબર ન હોય તો મૌન રહેવું પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાના લોભથી આડું અવળું સમજાવવા વ્યર્થ કાળક્ષેપ કરવો નહિ.

तथा निर्णयावधारणमिति ॥

અર્થ:–ગુરૂએ નિર્ણય કરી કહેલા વચનનું અવધારણ કરવું.

ભાવાર્થ:—ગુરૂ જે વખતે શંકાનું સમાધાન કરે તે વખતે એક ચિત્તથી શ્રવણ કરવું, અને તે ગ્રહણ કરવું.

सम्मं वियारिव्वं अठ्ठपयं भावणापहाणेण
विसएय वावियव्वं बहुसुयगुरुणो सयासाओ ॥

બહુશ્રુત ગુરૂ પાસેથી સાંભળેલા અર્થ પદનો ભાવના પ્રધાન શ્રાવકે સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર કરવો, અને તેનો સ્વરૂપનો વિચાર કરવો. એટલે શબ્દમાં તથા શબ્દમાં રહેલા ભાવનો વિચાર કરવો.

तथा ग्लानादिकार्याभियोग इति ॥

અર્થ:—ગ્લાન પામેલા વગેરેના કાર્યમાં સાવધાનરહેવું.

ભાવાર્થ:–ગ્લાન એટલે માંદા તથા આદિ શબ્દથી બાલક, વૃદ્ધ આગમ ગ્રહણ કરવાને ઉદ્યમી તથા પરોણા વગેરે સાધુ તથા સાધર્મિક પુરૂષોના કાર્યમાં એટલે ઔષધ, અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પુસ્તક, આશ્રય વગેરે આપવામાં સાવધાન રહેવું. કહેવાનો સાર એ છે કે સાધુઓને તથા સાધર્મિક બંધુઓને પોતાથી બનતી, જેમ જેને ઘટે તેવી મદદ આપવી; તેથી ધર્મમાં ભક્તિ રહે છે, અને તેવા પુરૂષો ધર્મમાં દઢ રહી શકે છે.

तथा कृताकृतप्रत्युपेक्षेति ॥

અર્થ:–વળી કરેલા અને નહિ કરેલા કાર્યની તપાસ રાખવી.

ભાવાર્થ:—દેરાસર સંબંધી અથવા સાધુ સંબંધી, અથવા સાધર્મિ બંધુઓ સંબંધી પોતાની શી શી ફરજો કરવાની છે તેનો વિચાર કરવો.

તેમાંથી કેટલી ફરજો અદા કરી છે, અને કેટલીક અદા કરવાની રહી છે તે તપાસવું, અને જે અદા કરવાની રહી હોય તે અદા કરવાને તત્પર રહેવું. જો એમ ન કરે તો પોતાની શક્તિ ક્ષય થવાનો પ્રસંગ આવે; માટે જ્યાં જેટલી જોઇએ તેટલી શક્તિ વાપરવી. પણ જે કામ થઇ ગયું હોય તે સંબંધી ચિંતા કરવામાં નિરર્થક સમય ગુમાવવો નહિ.

ततश्च उचितवेलयागमनमिति ॥

અર્થ:—પછી યોગ્ય વેળાએ ઘેર આવે.

ભાવાર્થ:–ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ચૈત્યમાં તથા ઉપાશ્રયમાં સમય પસાર કર્યાં પછી વ્યાપાર, રાજસેવા અથવા બીજા વ્યવહારિક કાર્ય વાસ્તે ચૈત્યથી અથવા ગુરૂ પાસેથી, વખત થયે, ઘેર આવવા નીકળે. જ્યાં સુધી માણસ ગૃહસ્થાશ્રમી છે ત્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમને ઉચિત ફરજો બજાવવી એ તેનો ધર્મ છે, અને ન બજાવે ને ઉપાશ્રયેજ બેસી રહે તો ઉભય ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, માટે યોગ્ય અવસરે યોગ્ય કાર્ય કરવું, એટલે વખત થયે ઘેર આવવું.

ततो धर्मप्रधानो व्यवहार इति ॥

અર્થ:—પછી ધર્મપૂર્વક વ્યવહાર કરે.

ભાવાર્થ:—ઘેર આવ્યા પછી પ્રથમ અધ્યાયમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગૃહસ્થને ઉચિત સંસાર વ્યવહારનાં કાર્ય કરે. પણ તેમાં પણ ધર્મભાવનાનો કદાપિ ત્યાગ કરે નહિ. એટલે વ્યવહારમાં પણ ઉચ્ચભાવનાનો કદાપિ ત્યાગ કરે નહિ. અને ધર્મને બાધ ન આવે તેમ વર્તે.

तथा द्रव्ये संतोषपरतेति ॥

અર્થ:—વળી દ્રવ્યમાં સંતોષપણું રાખવું.

ભાવાર્થ:–ધન ધાન્ય વિષે સંતોષ રાખવો, અને નિર્વાહ જેથી ચલાવી શકાય તેટલા ધનથી ધર્મી જીવે સંતોષ માનવો, અસલમાં લોકો આજીવિકા અલ્પ સાધનોથી ચલાવતા હતા. પૂર્વે જે મોજ-શોખના–એશઆરામના પદાર્થો ગણવામાં આવતા હતા, તે હવે જરૂરી ચીજો તરીકે માનવામાં આવે છે, અને તે સાધનો પુરાં પાડવાને વધારે

દ્રવ્યની જરૂર પડે છે, અને તે દ્રવ્ય મેળવવામાં માણસોનો સઘળો સમય પસાર થઇ જાય છે. આ રીતે પદાર્થોની વધતી જતી તૃષ્ણા માણસોને સંતોષ પામવા દેતી નથી, અને પરિણામ એ આવે છે કે માણસ તે તૃષ્ણાઓ સંતુષ્ટ થાય તે માટે જોઇતું દ્રવ્ય મેળવવામાં પોતાનો બધો સમય ગાળી દે છે. અસલમાં માણસ કેટલા સાધનોમાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકતો અને સંતોષી રહેતો તેના વાસ્તે પ્રાચીન શ્લોક અત્રે ટાંકવામાં આવે છે.

अत्युष्णात्सघृतादन्नादच्छिद्रात्सितवाससः ॥
अपरप्रेष्याभावाच्च शेषमिच्छन्पतत्यधः ॥ १ ॥

ઘી સહિત અતિ ઉષ્ણ **અન્ન**, છિદ્ર રહિત સફેત **વસ્ત્ર** અને **પારકાની સેવાનો અભાવ**, એ ત્રણ સિવાય બીજાની ઇચ્છા કરનાર નીચે પડે છે. કહેવાનો સાર એ છે કે માણસ સ્વતંત્ર રીતે ખાવાને અન્નપાન અને પહેરવાને વસ્ત્ર મેળવે તો તેણે ઘણા સંતોષથી રહેવું. અસંતોષ એ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધર્મનો વિરોધી છે; થોડું મળતાં માણસ વધારેની ઇચ્છા કરે છે અને વધારે મળતાં તેથી વધારેની ઇચ્છા જાગૃત થાય છે, આ રીતે લોભનો અંત આવતો નથી. અને લોભને લીધે વધારે ને વધારે દ્રવ્ય પેદા કરવાની લાલચમાં મરણ ને શરણુ થાય ત્યાં સુધી તેને અવકાશ મળતો નથી. વળી કહ્યું છે કેઃ—

सन्तोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ॥
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥

સંતોષ અમૃત વડે તૃપ્તિ પામેલા અને શાન્તચિત્તવાળાને જે સુખ મળે છે તે ધનને વિષે લુબ્ધ થયેલા અને ધનને વાસ્તે ચારે પાસે દોડતા પુરૂષોને કયાંથી મળી શકે? જેનું ચિત્ત સદા ઉદ્વેગમાં રહેલું હોય તેને સંતોષ કયાંથી સંભવે?

तथा धर्मे धनबुद्धिरिति ॥

અર્થઃ—વળી ધર્મમાં ધનબુદ્ધિ રાખવી.

ભાવાર્થ:-સકળ ઇચ્છિત પદાર્થને આપનાર ધર્મમાં ધનબુદ્ધિકરવી. એટલે ધર્મ તેજ ધન છે તેમ માનવું. **धर्मधना हि साधवः** કહ્યું છે કે સાધુ પુરૂષોને ધર્મ એજ ધન છે. માટે ધર્મ અથવા પોતાના વર્તનને-ચારિત્રને સજ્જનો ધનરૂપ લેખે છે. તે ધન શાશ્વતું છે,કારણ કે મરણ સમયે ધન, મોભો, કીર્તિ, પદવી વગેરે સાથે આવતાં નથી, પણ માણુસનું ચારિત્ર ગુણ અને ધર્મ સાથે આવે છે, તેજ ખરી રિદ્ધિ છે, અને તે શાસ્વત રિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનારા સ્થૂલ ધન અલ્પ હોવા છતાં સંતોષથી રહે છે, અને પરમ આનંદ ભોગવે છે.

तथा शासनोन्नतिकरणमिति ॥

અર્થ:--જૈનશાસ્ત્રની ઉન્નતિ કરવી.

ભાવાર્થ:-આ સંસારમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય શું છે, અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય શું છે, એવી રીતે હેય, ઉપાદેય અને જ્ઞેય સર્વ પદાર્થોને સૂર્યની માફક પોતાના જ્ઞાન બળવડે શ્રીજીન પરમાત્માએ પ્રકાશિત કર્યા છે. તેમણે ઉપદેશ કરેલો બોધ અને તે બોધને અનુસરનારા મળી શાસન કહેવાય છે, તે શાસનની ઉન્નતિ કરવી. શાસનની ખરી ઉન્નતિ તે શાસનને અનુસરનારાનાં ઉચ્ચ વર્તનથી થઇ શકે. માટેજ ટીકાકાર લખે છે કે ન્યાય પ્રમાણે વ્યવહાર કરવાથી, જેમ ઘટે તેમ લોકનો વિનય કરવાથી. દીન, અનાથ, ગરીબ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાથી, તેમનાં દુઃખ ટાળવાથી, સુવિહિત યતિ-સાધુ પુરૂષોની પૂજા સત્કાર કરવાથી, પરિશુદ્ધ શીલ પાળવાથી, જીનભવન કરાવવાથી, યાત્રા સ્નાત્રા વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના ઉત્સવ કરવાથી, શાસનની ઉન્નતિ થઇ શકે છે. શાસનની ઉન્નતિ કરવી એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલો બોધ ઉત્તમ છે, એવી બીજાઓને પ્રતીતિ કરાવવી. તેને માટે ઉત્તમ એકજ ઉપાય છે, અને તે ઉપદેશ નહિ પણ તમારો આચાર છે. જે જ્ઞાનથી તેના પાળનારાનું જીવન ઉચ્ચ થયું તે જ્ઞાન ઉત્તમ પ્રકારનું હોવું જોઇએ એવી તમારા વર્તનથી, તમારા જીવનથી,તમારા ચારિત્રથી,તમારે અન્યને ખાતરી આપવી જોઇએ; બાકી બીજા બધા પુરાવાની બહુજ થોડી અસર થાય છે. આવી રીતે શાસનની ઉન્નતિ કરવાને પ્રયાસ કરવાથી શું ફળ આવે છે તે કહેછે:-

कर्तव्या चोन्नतिः सत्यां शक्ताविह नियोगतः ॥
अवन्ध्यं कारणं ह्येषा तीर्थकृन्नामकर्मणः ॥

ભાવાર્થ:—જ્યારે શક્તિ હોય ત્યારે શાસનની ઉન્નતિ અવશ્ય કરવી. કારણ કે તીર્થંકર નામ કર્મ પ્રાપ્ત કરવાનું તે ખરૂં કારણ છે. જે માણુસ સર્વ જીવ હિતમાં તત્પર રહે અને સર્વને સંસાર સમુદ્રથી તારવાને પ્રયત્ન કરે તે તીર્થંકર. તેવા સંજોગો અને તેવી સ્થિતિ જેણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પરનું કલ્યાણ કરવાને અને પરને સદ્બોધ આપવાને પ્રયત્ન કર્યો હોય તેનેજ મળી શકે. માટે આવું ભવ્ય જગદુદ્ધારક થવાનું ઉચ્ચ-કર્તવ્ય તમે બજાવી શકો તે માટે તમારી હાલની સ્થિતિમાં તમારી શક્તિ પ્રમાણે પરનું કલ્યાણ કરવાના અને તમારા જ્ઞાન પ્રમાણે બીજાને બોધ આપવાના સત્પ્રયત્નનો આરંભ કરવો.

तथा विभवोचितं विधिना क्षेत्रे दानमिति ॥

અર્થ:—પોતાના વૈભવને ઉચિત દાન વિધિ સહિત ક્ષેત્રમાં દાન કરે.

ભાવાર્થ:—પોતાની શક્તિનો વિચાર કરી ભાવપૂર્વક દાન કરવું. ક્ષેત્ર એટલે દાન લેવાને અધિકારી પાત્ર સમજવો, કારણ કે યોગ્યપાત્રને આપેલું દાન બહુજ ફળ આપનારૂં થાય છે. હવે કેવી વિધિથી દાન આપવું તેજ શાસ્ત્રકાર પોતેજ જણાવે છે.

सत्कारादिर्विधिर्निसङ्गता चेति ॥

અર્થ:—સત્કાર કરવો એ વગેરે તથા સંગરહિતપણું (નિષ્કામવૃત્તિ) રાખવું તે વિધિ કહેવાય

ભાવાર્થ:—ઉભા થવું, બેસવાને આસન આપવું, વંદન કરવું વગેરે વિનય કરવો તે સત્કાર કહેવાય. સત્કાર સહિત દેશકાળને અનુસરીને, શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય તેવી રીતે દાન આપવું તે વિધિપૂર્વક દાન કહેવાય. તે દાન નિષ્કામવૃત્તિથી આપવું એટલે દાન આપવામાં આલોક તથા પરલોક સંબંધી સુખની ઈચ્છા ન રાખવી. તેથી આત્માનો **આનંદ** સ્વભાવ ખીલશે. કારણ કે ખરો આનંદ આપણી પાસે જે

વસ્તુ હોય તેનો બીજા સાથે ભાગ કરી વાપરવામાંજ સમાયેલો છે. માટે દાન આપતી વેળા પારકો આપણો ઉપકાર માને, અથવા જગતમાં કીર્તિ મળે, અથવા પરભવમાં સુખ મળે તેવી લાલસા રાખવી નહિ. કારણ કે જ્યાં સુધી માણસમાં અમુક તૃષ્ણા છે, અને તે તૃષ્ણા નાશ ન પામે, ત્યાં સુધી તેને બીજો જન્મ લેવો પડે છે. આ રીતે તૃષ્ણા માણસને બાંધે છે, અને જે લોકો તૃષ્ણારહિતપણે કામ કરે છે, તેમને સદ્દાનથી ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ બાંધતું નથી; પણ જો બીજા કોઈ કર્મના વશથી બીજા જન્મ લેવા પડે તો તે સદ્દાનના પુણ્યનું ફળ તો મળ્યા વિના રહેતું નથી. જેમ ઘઉંની જોડે સાંઠા ઘાસ વગેરે ઉગે તેમ પુણ્યનું ફળ તો મળે, પણ આપણી વૃત્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની રાખવી કે જેથી અંતે આત્મજ્ઞાન થાય, અને તેથી સર્વ કર્મ ક્ષય થાય. હવે ક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ.

वीतरागधर्मसाधवः क्षेत्रमिति ॥

અર્થ:—વીતરાગ ધર્મને પાળનારા સાધુ એ ક્ષેત્ર ગણવું.

ભાવાર્થ:—વીતરાગ જીનપરમાત્માએ ઉપદેશ કરેલો ધર્મ જે પ્રધાન ગણે છે તે સાધુ ક્ષેત્ર સમજવા અને તેઓ દાનને પાત્ર છે. મહાપુણ્યોદય વિના નીચે જણાવેલા ગુણવાળા પાત્ર મળી શકે નહિ.

क्षान्तो दान्तो मुक्तो जितेन्द्रियः सत्यवागभयदाता ॥
प्रोक्तस्त्रिदण्डविरतो विधिग्रहीता भवति पात्रम् ॥१॥

ભાવાર્થ:–ક્ષમાવાળો, ઇંદ્રિયોને કાબુમાં રાખનાર, સર્વ સંગરહિત, જીતેંદ્રિય (ઇંદ્રિયો જીતી છે જેણે તેવો), સત્ય બોલનાર, અભયદાન આપનાર, મનદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ એ ત્રણ દંડરહિત અને વિધિનું ગ્રહણ કરનાર એટલા ગુણવાળો યોગ્યપાત્ર સમજવો. આવા આવા ગુણવાળા સાધુ પુરૂષો દાન આપવાના યોગ્ય પાત્ર છે; માટે તેમને દાન આપવું. અહીંયા કોઇને શંકા થાય કે શું સાધુ પુરૂષોનેજ દાન આપવું, અને બીજાને દાન ન આપવું, તો તેનો જવાબ શાસ્ત્રકારજ આપે છે.

तथा दुःखितेष्वनुकम्पा यथाशक्ति द्रव्यतो भावतश्चेति ॥

અર્થ:—દુઃખી પુરૂષને વિષે દ્રવ્યથી તથા ભાવથી યથાશકિત દયા કરવી.

ભાવાર્થ:-પૂર્વ ભવમાં તથા આ ભવમાં કરેલા અશુભ કર્મના ઉદયથી જેની શારીરિક સ્થિતિ રોગગ્રસ્ત થઈ હોય, અથવા જે નિર્ધન હોય, અથવા જેની ધર્મ માર્ગમાં રૂચિ ન હોય તે સઘળા દુઃખી સમજવા. તેમના પર અનુકંપા કરવી. જેટલા જગતમાં દુઃખના પ્રકાર છે તેટલા દયા કરવાના પ્રકાર છે, તો પણ તેના બે મુખ્ય ભાગ પાડી શકાય,એક દ્રવ્યદયા, અને બીજી ભાવદયા શરીર સંબંધી, અથવા આજીવિકા સંબંધી જે દુઃખ દૂર કરવું તે દ્રવ્યદયા; અને સંસાર ચક્રમાં જે સન્માર્ગના અજ્ઞાનથી ભમતો હોય તેને સદ્બોધ આપી, સન્માર્ગે વાળવો તે ભાવદયા સમજવી. પરોપકાર જેવો સદ્ગુણ આ જગતમાં બીજો એક પણ નથી. કહ્યું છે કે:—

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ॥
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनं ॥ १ ॥
अन्योपकारकरणं धर्माय महीयसे च भवतीति ॥
अधिगतपरमार्थानामविवादो वादिनामत्र ॥ २ ॥

જે કરોડો ગ્રંથમાં કહેવાયું છે તે હું અર્ધા શ્લોકથી કહીશ. **પરોપકાર પુણ્યને** વાસ્તે અને **પરપીડન** (પારકાને પીડા કરવી) તે પાપને વાસ્તે છે. પારકાને ઉપકાર કરવો એ મોટો ધર્મ છે, કારણ કે તત્વને જાણનાર વાદી પુરૂષોના એમાં બે મત નથી. અર્થાત્ **પરોપકાર એ મોટો ધર્મ છે.** તેને ભિન્ન ભિન્ન વિચારવાળા પુરૂષો પણ કબુલ કરે છે. મોક્ષ મેળવવાનું ઉત્તમોત્તમ સાધન દાન અને પરોપકાર છે. પરોપકારમાં, નિસ્વાર્થ પ્રેમમાં સઘળા ગુણનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ માનપ્રતિષ્ટા સારૂ દાન આપે છે., પછી પરભવના સુખની ઇચ્છાથી આપે છે. પણ અંતે પરનું દુઃખ દૂર કરવાના ઉચ્ચ અને નિસ્વાર્થ અભિલાષથી દાન આપે છે. આ રીતે ક્રમે ક્રમે ચઢતાં ચઢતાં પરોપકાર, દાન આપવાની બુદ્ધિ તે તેનો સ્વભાવજ થઇ રહે છે. તીર્થંકરોને **કરૂણસાગર કૃપાનિધિ** વગેરે વિશેષણો આવા તેમના ઉચ્ચ ગુણને લીધેજ આપવામાં આવ્યા છે, માટે આપણે પણ તેમના પગ-

લે ચાલીને તે ગુણને ખીલવવા બનતો પ્રયત્ન કરવો આ સંબંધમાં Voice of Silence નામના આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના માર્ગદર્શક પુસ્તકમાં લખેલું છે કે.

Let thy soul lend its ear to every cry of pain, like as the lotus bares its heart to drink the morning sun. Let not the fierce sun dry one tear of pain, before thyself hast wiped it off from the sufferer's eye. But let each burning human tear drop on thy heart, and there remain, nor ever brush it off, until the pain that caused it is removed. These tears, Oh thou of heart most merciful, these are the streams that irrigate the fields of charity immortal. It is on such soil that grows the midnight blossom of Buddha, Arhat and other Great Ones. It is the seed of freedom from rebirth. It isolates the Arhat both from strife and lust and it leads him unto peace and bliss known only by the spirit.

"જેવી રીતે પ્રાતઃકાળના સૂર્યનાં કિરણ ગ્રહણ કરવાને કમળ પોતાનું હૃદય ઉઘાડે છે, તેવીજ દુઃખનો દરેક પોકાર સાંભળવાને તારા કાન ઉઘાડા રાખ. તે દુઃખી મનુષ્યની આંખમાંથી તું આંસુ ન લુછી નાંખે ત્યાં સુધી સૂર્યના પ્રચંડ કિરણથી તે આંસુને સુકાવા દેતો નહિ. પણ મનુષ્યનું બળતું દરેક આંસુનું ટીપું તારા હૃદય ઉપર પડવા દેજે અને ત્યાં રહેવા દેજે, અને જે કારણથી તે આંસુ પડયું તે કારણ તું દૂર ન કરી શકે, ત્યાં સુધી તારા હૃદયપટપર પડેલા તે આંસુને ખંખેરી નાખતો નહિ. હે અત્યંત દયાળુ હૃદયના માનવી ! આ આંસુના ઝરાથી શાશ્વત દયાનું ખેતર પોષાય છે, અને આવી જગ્યા ઉપરજ બુદ્ધ, અર્હત્ અને બીજા મહાત્માઓ પુષ્પની માફક ખીલી નીકળે છે. તે અર્હતને પુનર્જન્મના ચક્રમાંથી મુકત કરનાર **બીજ** છે. તેથી અર્હત્

ભગવાન્ કલહ અને કામથી છુટા થાય છે અને તેજ બીજ તેમને કેવળ આત્માથીજ અનુભવી શકાય તેવી શાંતિ અને આનંદના ધામ ભણી લેઈ જાય છે" દયાને પરોપકારની આ ઉચ્ચ ભાવના એકદમ આપણાથી પ્રાપ્ત ન કરી શકાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેને વાસ્તે હાલ જે સ્થિતિમાં આપણે હોઇએ તે સ્થિતિમાંથી પ્રારંભ કરવો જોઇએ.

तथा लोकापवादभीरुतेति ॥

અર્થ:—લોકના અપવાદથી ડરતા રહેવું.

ભાવાર્થ:—સર્વ જનને આપણા ઉપર દ્વેષ થાય તેવું વર્તન ન કરવું. નિપુણ બુદ્ધિથી વિચાર કરી નિરંતર વર્તવું. લોકોમાં અપયશ મળે તેવું અધમ કાર્ય ન કરવું, કારણકે તેથી પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, તેટલુંજ નહિ પણ તે માણસમાં કાંઇ સારૂં હોય તેનો લાભ તે બીજાને આપી શકતો નથી. જેમ સર્પ મણિવાળો હોય પણ તે કરડશે તેવા ભયથી કોઇ તેનો મણિ લેવા લલચાતું નથી, તેમ જેને વિષે લોકોમાં ખોટું બોલાતું હોય, જેને વિષે લોકોનો હલકો અભિપ્રાય હોય તેવા માણસમાં બીજા ગુણ હોય તે ગુણનો લાભ બીજા લેઈ શકતા નથી. અને તે આપી શકતો નથી. માટે કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરી યોગ્ય માર્ગે પ્રવર્તવું. લોકાપવાદ અપયશ મરણ કરતાં પણ અધિક છે. કહ્યું છે કે:—

वचनीयमेव मरणं भवति कुलीनस्य लोकमध्येऽस्मिन् ॥
मरणे तु कालपरिणतिरियं जगतोऽपि सामान्या ॥ १ ॥

અર્થ:—આ લોકમાં કુળવાન પુરૂષોને કલંક–અપયશ તેજ મરણ છે, અને કાળ આવે મરણ થાય તે તો સર્વજનને સામાન્ય છે, માટે હલકા કામમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી.

तथा गुरुलाघवापेक्षणमिति.

અર્થ:—ગુરૂ લાઘવનો વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ:—થોડા લાભને આપનાર પક્ષ લાઘવપક્ષ કહેવાય. અને વધારે લાભને આપનાર પક્ષ ગુરૂપક્ષ કહેવાય. ધર્મ અર્થ અને

કામ એ ત્રણે પુરૂષાર્થમાં ગુણ કયામાં વધારે રહેલો છે, અને અવ-ગુણ કયામાં વધારે રહેલો છે તેનો બરાબર વિચાર કરવો. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષા ધ્યાનમાં રાખી આ વિચારવું જોઇએ, એ બુદ્ધિમાનોનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. એ પ્રમાણે થોડા લાભવાળા અને વધારે લાભવાળા પક્ષનો વિચાર કરી શું કરવું તે શાસ્ત્રકાર પોતે જણાવે છે.

बहुगुणे प्रवृत्तिरिति ॥

અર્થ:—બહુ ગુણવાળામાં પ્રવૃત્તિ કરવી.

ભાવાર્થ:—ઉત્સર્ગ માર્ગમાં તો આ પ્રશ્નને વાસ્તે અવકાશજ નથી; કારણ કે ઉત્સર્ગમાર્ગ તો સર્વદા લાભકારી છે, પણ જ્યાં અપવાદ માર્ગ હોય ત્યાં ગુણ અને દોષનું વિવેચન મનથી કરવું, અને જે કાર્યમાં લાભ બહુ હોય, અને દોષ થોડો હોય તે કાર્ય કરવું. વ-ણિકની માફક આયવ્યય (આવક અને ખરચ અથવા લાભ અને ગેરલાભ) નો વિચાર કરી વધારે ગુણ પ્રાપ્ત થતો હોય, અને જેમ બને તેમ તેમ ઓછો ગેરલાભ થતો હોય તેવા કાર્યમાં પ્રવર્તન કરવું. મહામુનીઓ નીચે પ્રમાણે આ સંબંધમાં કહે છે.

अप्पेण बहुमेसेज्जा एयं पंडियलक्खणं ॥
सव्वासु पडिसेवासु एयं अट्ठपदं विऊ ॥ १ ॥

અર્થ:—અલ્પદોષથી ઘણા ગુણની ઈચ્છા કરવી તે પંડિ-તનું લક્ષણ છે. અને **સઘળા** અપવાદ માર્ગમાં આજ સૂત્ર ધ્યા-**ન**માં રાખવું. આ અપૂર્ણ જગતમાં એવું એક પણ કાર્ય **નથી** કે જે સર્વ રીતે સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ કહી શકાય, માટે ગુણદોષનો વિચાર કરી વધારે લાભકારી કાર્ય કરવા તત્પર થવું.

तथा चैत्यादिपूजापुरस्सरं भोजनमिति ॥

અર્થ:—તથા ચૈત્ય વગેરેની પૂજા કર્યા પછી ભોજન કરવું.

ભાવાર્થ:—ભોજન કરતાં પહેલાં શ્રાવકે ચૈત્ય એટલે અરિહંત ભગવાનની પ્રતિમાની તથા આદિ શબ્દથી સાધુ, સાધર્મિક વગેરેની સેવા

કરવી. એટલે ભગવાનની સુખડ, ધૂપ, વગેરેથી તેમજ સ્તોત્રથી એટલે દ્રવ્યથી અને ભાવથી પૂજા કરવી; તેમજ અન્નપાન, વગેરેનું સાધુને દાન આપવું, તથા પોતાની શકિત પ્રમાણે દુઃખથી રીબાતા સાધર્મિક બાંધવોને જમાડવું. પોતાની શકિત અલ્પ હોય તો એક અનાથને પણ ભોજન આપવું. આટલું કામ કર્યા પછી પોતે ભોજન લેવું. શાસ્ત્રમાં અન્ય સ્થળે લખેલું છે કેઃ—

जिणपूओच्चियदाणं परियणसंभालणा उचियकिच्चं ॥
ठाणुववेसो य तहा पचक्खाणस्स संभरणम् ॥ १ ॥

અર્થ:-જિન પૂજા કરવી, નિશ્ચેદાન આપવું, પરિજનની સંભાળ રાખવી, પોતાને ઉચિત કાર્ય કરવું, પોતાને યોગ્ય સ્થાને બેસવું, તથા કરેલું પચ્ચખાણ સંભારી જવું.

तथा तदन्वेव प्रत्याख्यानक्रियेति ॥

અર્થ:—તે પછી પણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું.

ભાવાર્થ:—ભોજન કરી રહ્યા પછી પણ શ્રાવક નીચે પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાન કરે. અશન, પાન, ખાદિમ, અને સ્વાદિમ એ ચાર પ્રકારના આહાર છે, તેમાંથી કોઈ બે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરે, કોઇ ત્રણ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરે, અને કોઇ ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરે. એ રીતે પોતાની શકિત મુજબ દરેકે પ્રત્યાખ્યાન કરવું.

तथा शरीरस्थितौ प्रयत्नतेति ॥

અર્થ:—વળી શરીરની સ્થિતિના સંબંધમાં પ્રયત્ન કરવો.

ભાવાર્થ:—પછી શરીરની સ્થિતિના સંબંધમાં વિચાર કરે, એટલે શરીર જેથી મજબુત અને નિરોગી રહે, પોતાનું કામ કરવાને સમર્થ સાધન થાય, અને ધર્મ કાર્યમાં તથા જ્ઞાન પ્રાપ્તિના કાર્યમાં વિઘ્નરૂપ ન થાય તેવું શરીર રાખવાને વાસ્તે જે યોગ્ય ઉપાયો હોય તેનો આશ્રય લે. શરીરને તેલ ચોળાવવું, શરીરની ચંપી કરાવવી, અને પછી સ્નાન કરવું, વગેરે ઉપચારો શરીર રક્ષણ અર્થે કરે. પ્રાચીન સમયમાં લોકો ધર્મને મુખ્ય ગણતા, અને જ્ઞાન મેળવવા બુદ્ધિ વાપરતા

પણ શરીરનો તદ્દન અનાદર કરતા ન હતા; અને તેથી ધાર્મિક અને માનસિક ઉન્નતિની સાથે તેઓનાં શરીર પણ સુદ્રઢ હતાં. તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા કેઃ—

धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं कारणं यतः ॥
ततो यत्नेन तद्रक्ष्यं यथोक्तैरनुवर्तनैः ॥ १ ॥

અર્થ:-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું સાધન શરીર છે માટે ઉપર જણાવેલા શરીરને સુખકારી વર્તનથી શરીરનું રક્ષણ કરવું જોઇએ.

જૈનોની શારીરિક સ્થિતિ હાલમાં બહુજ અધમદશામાં આવી પડી છે. ભવ્ય મુખાકૃતિ અને શરીર ઉપર તંદુરસ્તીનું નુર ભાગ્યેજ જેવામાં આવે છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં માંદગી અને શારીરિક નિર્બળતા નજરે પડે છે. સ્થિતિ ઘણી શોચનીય છે. હાલની હિંદુસ્તાનના લોકોની શારીરિક સ્થિતિના સંબંધમાં જે વિચારો એક મીરતનો હિંદુ. એમ. એ લખે છે તે કોઇ પણ શબ્દ ફેરવ્યા વિના જૈનોને લાગુ પડી શકે. તે લખે છે કેઃ—

In the past they reached very high on the ladder of intellectual and spiritual progress. The desire for intellectual and spiritual progress became very keen. National physique was neglected. They were dragged down from their heights, and now we see the sorry spectacle of a nation with large capacities for intellectual and spiritual life, but with no nerve to take up either with any hope of success. What a sorry spectacle this, a nation of wuaklings with high aspirations, but with no power to take up work earnestly and persistently. The weakness of the Hindus is due to his fall from the heights of the past, due to the neglect of the laws of the lower planes of life.

"ભૂતકાળમાં હિંદવાસીઓ માનસિક અનેઆધ્યાત્મિક નીસરણીના ઉચ્ચ પગથીઆપર ચઢયા હતા. માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની ઇચ્છા બહુજ તીવ્ર થઈ, અને તેથી પ્રજાના શરીર તરફ તેઓ દુર્લક્ષ કર્યું. તેઓ પોતાની ઉચ્ચાઈથી નીચે પડયા, અને તેથી કરીને ધાર્મિક અને માનસિક જીવનને વાસ્તે મોટી શકિતવાળી, પ્રજા આપણી નજરે પડે છે, પણ તે બેમાંથી એક પણ માર્ગમાં ફતેહ મળે, તે વાસ્તે જોઇતું શરીરબળ તે પ્રજામાં દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી. ઉંચી અભિલાષાઓ હોવા છતાં, તે તૃપ્ત કરવાને ખંતથી અને એક ચિત્તથી કાર્ય કરવાની શક્તિ ન હોય, તેવા નિર્બળ મનુષ્યોની બનેલી પ્રજા જોઇ કોણ દિલગીર ન થાય ! આ સ્થૂળ ભુવનના કાયદાઓની બેદરકારીથી હિંદવાસીઓ પોતાની ઉચ્ચ સ્થિતિમાં નીચે આવ્યા છે, અને નિર્બળ બન્યા છે. આવી જૈનોની શારીરિક સ્થિતિ ઘણે ભાગે થયેલી છે,તેનાં મુખ્ય ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે છે. બાળલગ્ન,શારીરિક, કેળવણી (કસરત)વગેરેનો અભાવ, અને આરોગ્યવિદ્યા અને શરીરના બંધારણ સંબંધીના નિયમોનું અજ્ઞાન. આ ત્રણ વિષયો ઉપર સવિસ્તર વર્ણન કરવાથી ગ્રન્થ ગૌરવ થાય, માટે તે સૂચવીનેજ આગળ ચલાવીશું. જો જૈનોએ ખરેખરૂં પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો બાળલગ્ન અટકાવવાની પ્રથમ જરૂર છે, તે સાથે દરેક જૈને કસરત કરવી જોઇએ, અને બીજા વ્યવહારિક વિષયોની સાથે આરોગ્યવિદ્યાના અને શરીર બંધારણના નિયમો સંબંધી જ્ઞાન નિશાળમાં તેમને મળે તેવી ગોઠવણ થવી જોઇએ. આમ થશે ત્યારેજ જૈનો ખરેખરા શૂરવીર નીકળશે, અને કર્મ શત્રુને જીતનાર જીનનું ખરૂં નામ સંપાદન કરશે. માટે શરીર તરફ બહુજ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

तथा तदुत्तरकार्यचिन्तेति ॥

અર્થ:—(શરીર સ્થિતિની અર્થે) ભવિષ્યકાળમાં કરવાના કાર્યો સંબંધી વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ:—શરીરના નિભાવ અર્થે અન્નપાનની જરૂર છે, તે સઘળું દ્રવ્યથી મળી શકે, તો દ્રવ્ય કેવી રીતે મળે તે સંબંધિ વિચાર

કરવો, એટલે પોતાને ઉચિત એવો વ્યાપાર કરવો. શરીર ટકે તેમજ પોતાના ઉપર આધાર રાખતા કુટુમ્બ વર્ગના ગુજરાન અર્થે દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ સારૂ વ્યાપાર કરવો, પણ આળસુ નિરૂદ્યમી બેસી રહેવું નહિ, તેમ છતી શક્તિએ બીજાની ઉપર ગુજરાનને સારૂ આધાર રાખવો નહિ.

तथा कुशलभावनायां प्रबन्ध इति.

અર્થ:—સારી ભાવનાઓમાં ચિત્તને પરોવવું.

ભાવાર્થ-દુનિયાના તમામ જીવો સુખી થાઓ, સર્વે જીવો મોક્ષ પામો, સંસારમાંથી ક્લેશ કંકાસ નિર્મૂળ થાઓ, સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરો, લોકોમાં સદ્જ્ઞાન અને સદ્વિચારો ફેલાવો પામો આવી રીતે; અનેક પ્રકારે શુભ ભાવનાઓ ભાવવી. શુભ ભાવનાઓ નિરર્થક જતી નથી. શુભ ભાવનાઓ એ શુભ વિચારો છે, અને શુભ વિચારોની આકૃતિઓ સૂક્ષ્મ ભુમિકામાં બંધાય છે. તે શુભ વિચારની આકૃતિઓ ચારે તરફ ફેલાય છે, તે અન્ય મનુષ્યોના મનના સંબંધમાં આવેછે, અને તેનામાં પણ એવા વિચારો જાગૃત કરે છે. આવી તે શુભ ભાવનાઓને લીધે જગતમાંથી ઘણે અંશે ક્લેશ કંકાસ મટી જાય, અને લોકો સુખી થાય, પણ એવી ભાવનાઓ કરનારનું પ્રમાણ તેથી વિરૂદ્ધ વિચાર કરનારાની સંખ્યા તપાસતાં બહુ અલ્પ છે, અને તેથીજ જગતમાં જ્યાં ત્યાં કલહ કકાસ નજરે પડે છે. વળી જે શુભ ભાવનાઓ કરે છે તે પોતે શુભ વિચારોનું કેન્દ્રસ્થાન (મધ્યબિંદુ) બને છે, અને તેથી જગતમાં જે જે સારા વિચારોનાં રૂપો હોય તે તેના તરફ આકર્ષાય છે, અને તેથી તેના શુભ વિચારોને પુષ્ટ આલંબન મળે છે; વળી આવી ભાવનાઓથી સકળ પ્રાણી માત્ર સાથે તેને મૈત્રી થાય છે, અને ઘણાક પુરૂષો સાથેના પૂર્વભવના અશુભ કર્મબંધ વિખરાઈ જાય છે. વળી શુભ ભાવનાઓ માણસને શુભ કર્મ—કાર્ય કરવાને પ્રેરેછે. માટે નિરંતર ઉચ્ચ અને શુભ ભાવનાઓ ભાવવી.દષ્ટાન્ત તરિકે—

सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित्पापमाचरेत् ॥

સર્વે સુખી થાઓ, સર્વે રોગરહિત થાઓ, સર્વે કલ્યાણને પામો અને કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કર્મ કરો નહિ. અથવા બૃહત્શાંતિમાં લખ્યા પ્રમાણે:—

शिवमस्तु सर्व जगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ॥
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखिनो भवन्तु लोकाः ॥१॥

સર્વ જગતનું કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણીનો સમૂહ પારકાના હિતમાં તલ્લીન થાઓ, સર્વે દોષો નાશ પામો અને સર્વત્ર લોકો સુખી થાઓ. આ રીતે નિરંતર ઉચ્ચ ભાવનાઓ ભાવવી, અને તેને વ્યવહારમાં અનુભવવાને યથાશક્તિ યથામતિ પ્રયત્ન કરવો.

तथा शिष्टचरितश्रवणमिति ॥

અર્થ:—વળી શિષ્ટ પુરૂષોના ચરિત્રનું શ્રવણ કરે.

ભાવાર્થ—પ્રથમ અધ્યાયમાં **શિષ્ટાચાર પ્રશંસનમ્** એ સૂત્રમાં શિષ્ટ પુરૂષોનો કેવો આચાર હોવો જોઇએ તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે. તેવા ગુણવાળા પુરૂષોના ચરિત્રો નિત્ય સાંભળવા. મહાન્ પુરૂષોના જીવનચરિત્રપરથી જે બોધ મળે છે, તે કરોડો નોવેલો અથવા રસિક પુસ્તકો વાંચવાથી મળી શકતો નથી. તેવાં જીવનચરિત્રો વાંચવાથી જો તે મહાન્ પુરૂષપર ભક્તિ જાગૃત થાય, અને તેમનાં અલૌકિક ગુણોમાંથી એકાદ ગુણ પુરેપુરી રીતે પ્રાપ્ત કરવા આપણામાં દૃઢ અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય તો આપણી જીંદગી ખરેખરી સાર્થક નીવડે. ચરિત્રો અને ખરા વૃત્તાંતો વાંચવાથી, તેઓનાં કૃત્યનો જ્ઞાનનો અને ઉમદા ગુણનો કાંઈક ખ્યાલ આપણને આવે છે. અને આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરતાં શીખીએ છીએ. પોતાનામાં કયા દુર્ગુણો તથા સદ્ગુણો છે તે આ રીતે આપણે સહજ જોઇ શકીએ છીએ. માટે મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રો અનુકરણ કરવા લાયક દૃષ્ટાંત તેમજ આપણી સ્થિતિનું ભાન કરાવનાર માનસિક દર્પણ છે.

तथा सांध्यविधिपालनेति ॥

અર્થ—પછી સંધ્યાકાળનો જે વિધિ તેનું પાલન કરે.

ભાવાર્થ—સંધ્યાકાળે કરવા યોગ્ય જે અનુષ્ઠાન તે કરવાને તત્પર રહે. દિવસનો આઠમો ભાગ એટલે આશરે ચાર ઘડી બાકી રહે એટલે ભોજન વગેરે કરી લેઈ સાંજને યોગ્ય જે ક્રિયા કરવાની હોય તેને વાસ્તે શ્રાવકે તત્પર થવું જોઇએ.

यथोचितं तत्प्रतिपत्तिरिति ॥

અર્થ:—યથાયોગ્ય તે વિધિ અંગીકાર કરવો.

ભાવાર્થ:—પોતાનું જેટલું સામર્થ્ય હોય, અને પોતાનો જેવો ભાવ વર્તતો હોય તે શક્તિ તથા તે ભાવ ધ્યાનમાં લેઈ સંધ્યાકાળની વિધિ અંગીકાર કરે; હવે સંધ્યા વિધિ કેવા પ્રકારની છે તે શાસ્ત્રકારજ જણાવે છે.

पूजापुरस्सरं चैत्यादिवन्दनमिति ॥

અર્થ:—પૂજા સહિત ચૈત્ય વગેરે વંદન કરવું.

ભાવાર્થ:—સંધ્યાકાળને યોગ્ય જે પૂજા તે કર્યા પછી ચૈત્યવંદન કરવું, અને આદિ શબ્દથી યતિનું વંદન કરવું અને માતપિતાને વંદન કરવું.

तथा साधुविश्रामणा क्रियेति ॥

અર્થ:—વળી સાધુને વિશ્રામ મળે તેવી ક્રિયા કરે.

ભાવાર્થ—મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું યોગ્ય સાધન જે યોગ તે યોગક્રિયાને આચરનારા, તેમજ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરેમાં મન તલ્લીન કરવાથી થાકી ગયેલા સાધુઓની, તેમની સેવા કરનાર સાધુઓના અભાવમાં, સેવા કરી વિશ્રામ પમાડવો. સાધુ પુરૂષો યોગ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાથી, અથવા સ્વાધ્યાયમાં તલ્લીન અથવા ધ્યાનમાં મગ્ન થવાથી થાકી ગયા હોય તો શ્રાવકે તેમની વૈયાવચ્ચ કરી તેમને વિશ્રામ આપવો, એટલે તેમનો થાક ઉતરે તેવી રીતે તેમના શરીરની સેવા કરવી.

तथा योगाभ्यास इति ॥

અર્થ:—વળી યોગનો અભ્યાસ કરવો.

ભાવાર્થ:—યોગનો અભ્યાસ કરવો. મહર્ષિ પતંજલિ લખે છે કે **योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः** ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ. જે

જે વસ્તુના સંબંધમાં ઇન્દ્રિયો આવે છે તે તે વસ્તુઓની છાપ તેઓ ચિત્ત ઉપર પાડે છે, તેથી ચિત્તની વૃત્તિઓ તે તે વસ્તુ પ્રતિ દોરાય છે. વળી ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને માણસ બેસે, તો પણ પૂર્વે કરેલા વિચારોના તરંગો ચિત્તને દોલાયમાન કરે છે, અને તેથી ક્ષણે ક્ષણે ચિત્તમાં નવા નવા સંકલ્પવિકલ્પો જાગૃત થયાજ કરે છે. એક ક્ષણ-ભર પણ ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી, તેવા ચિત્તને અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરવો, અને આમ તેમ ભટકતા મનને એક વસ્તુ અથવા એક તત્ત્વ ઉપર સ્થિર કરવું તે એકાગ્રતા કહેવાય છે; અને તે એકાગ્રતાથી ચિત્ત તથા તે વસ્તુ અથવા તત્ત્વનો યોગ —સંયોગ થાય છે. આવા યોગના ટીકાકાર બે ભાગ પાડે છે. એક **સાલંબન** યોગ અને બીજો **નિરાલંબન** યોગ. કોઇ પણ પદાર્થ-ની સ્થૂળ અથવા માનસિક મૂર્તિ ઉપર ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તે સાલંબન યોગ કહેવાય, અને કોઇ પણ તત્ત્વ અથવા નિરાકાર પદાર્થનું ધ્યાન કરવું તે નિરાલંબન યોગ કહેવાય. કહ્યું છે કેઃ—

सालंबनो निरालंबनश्च योगः परो द्विधा ज्ञेयः ॥

जिनरूपध्यानं खल्वाद्यस्तत्त्वमस्त्वपरः ॥ १ ॥

ઉત્કૃષ્ટ યોગના સાલંબન અને નિરાલંબન એવા બે ભાગ જાણવા. જીનની પ્રતિમા અથવા સમોવસરણ સમયે બેઠેલા અર્હદ્ ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન તે સાલંબન યોગ, અને તત્ત્વને લગતું ધ્યાન તે નિરાલંબન યોગ સમજવો. નિરાલંબન યોગ સહજ પ્રાપ્ત થાય નહિ, માટે તેના પ્રથમ પગથીયા રૂપે સાલંબન ધ્યાન કરવું એજ હિતકારી છે, એટલે ભગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું.

तथा नमस्कारादिचिन्तनमिति ॥

અર્થ—નમસ્કાર વગેરેનું ચિન્તન કરવું.

ભાવાર્થઃ—નમસ્કાર એટલે નવકારમાં કહેલા પંચ પરમેષ્ટિનું ચિંતન કરવું તેમજ આદિ શબ્દથી સ્વાધ્યાય એટલે પોતાને અભ્યાસ કરવાના જ્ઞાનના ગ્રન્થોનું ચિંતન કરવું.

तथा प्रशस्तभावक्रियेति ॥

અર્થ—વખાણવા લાયક અંતઃકરણ કરવું.

ભાવાર્થ—જે ક્રિયા કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય તેવી ક્રિયા કરવી, અને જેથી મન મલીન થાય તેવી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો. મનને શુદ્ધ કરવું એ કામ અતિ કઠીન છે.

The evil passions, rising within the mind,
Hard to be overcome, should manfully be fought,
He who conquers these,
Is the conqueror of the world.

મનની અંદર ઉત્પન્ન થતા દુર્જય દુષ્ટ મનોવિકારોની સામે બહાદુરતાથી લડવું જોઈએ. જે તેમના ઉપર જય મેળવે છે, તે ત્રણ ભુવનનો જીતનાર છે. મનને મલિન કરનાર ચાર કષાયો છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરે છે, માન વિનયનો નાશ કરે છે, માયા મિત્રતા અને સરળતાનો નાશ કરે છે, અને લોભ સર્વનો વિનાશ કરે છે. એ પ્રમાણે તે ચારને અનર્થરૂપ વિચારી તેનો ત્યાગ કરી અંતઃકરણને શુદ્ધ બનાવવા મથવું. કહ્યુ છે કે—

चित्तरत्नमसंक्लिष्टमान्तरं धनमुच्यते ॥
यस्य तन्मुषितं दोषैस्तस्य शिष्टा विपत्तयः ॥

ક્લેશ રહિત ચિત્તરત્ન તે માણસનું અંતર્ધન છે. જેનું આ ધન ક્રોધાદિ દોષોથી ચોરાઇ ગયેલું છે તેને સમગ્ર વિપત્તિઓ આવી મળે છે. માટે અંતઃકરણ જેમ શુદ્ધ રહે તેમ પ્રયત્ન કરવો; જે આદર્શ (આરીસો) મેલ રહિત હોય છે તે ઉપર સૂર્યનું પ્રતિબિંબ યથાર્થ રીતે પડે છે, તેમ જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય છે તેના ઉપર આત્મસૂર્યના કિરણો બરાબર રીતે પડે છે, અને તેથી તે માણસ જ્ઞાની થાય છે.

तथा भवस्थितिप्रेक्षणमिति ॥

અર્થ:—વળી સંસારની સ્થિતિનો વિચાર કરે.

ભાવાર્થ:—સંસારનું સુખ કેવું દુઃખગર્ભિત અને ક્ષણિક છે તે ઉપર વિચાર કરવો જોઇએ. જેમકેઃ—

यौवनं नगनदीस्यदोपमं शारदाम्बुदविलासि जीवितम् ॥
स्वप्नलब्धधनविभ्रमं धनं स्थावरं किमपि नास्ति तत्त्वतः॥१॥
विग्रहा गदभुजङ्गमालयाः संगमा विगमदोषदूषिताः
संपदोऽपि विपदा कटाक्षिता नास्ति किंचिदनुपद्रवं स्फुटम्॥२॥

પર્વત ઉપરથી વહેતી મોટી નદીઓના પ્રવાહ જેવું અતિ ચંચળ યૌવન છે; એટલે પ્રવાહમાં પાણી એક જગ્યાએ સ્થિર રહેતું નથી, પણ એક ક્ષણમાં ઘણુંજ દૂર નીચે માલૂમ પડે છે તેમ યૌવન પણ અસ્થિર અને ચંચળ છે. શરદ ઋતુમાં દેખાતા વાદળાંના વિલાસ જેવું જીવતર છે. વાદળાં ક્ષણમાં દેખાય છે, અને બીજી ક્ષણે અ-દ્રશ્ય થઈ જાય છે, તેમ મનુષ્યનું જીવતર એક ક્ષણમાં હતું નહતું થઈ જાય છે એટલું ચંચળ છે. સ્વપ્નમાં મળેલા ધન બરોબર આ ધન છે. સ્વપ્નમાં જોયેલું ધન જાગ્યા પછી દેખાતું નથી, તેમ ધન પણ અચાનક જતું રહેતાં વિલંબ કરતું નથી. માટે તત્ત્વથી એટલે પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો આ સંસારમાં કોઇ વસ્તુ સ્થાયી નથી, કિંતુ સર્વે પદાર્થો અસ્થિર, ચંચળ અને ક્ષણભંગુર છે.

શરીરો રોગ રૂપ સર્પોને રહેવાના સ્થાન છે, સંયોગો વિયોગ-રૂપ દોષથી દૂષિત છે, સંપત્તિ તરફ વિપત્તિ કટાક્ષ દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેથી આ સંસારમાં ઉપદ્રવ રહિત કાંઈ પણ નથી. વળી ભર્તૃહરિ લખે છે કેઃ—

ભોગમાં રોગનો ભય છે, કુલમાં તે નાશ પામવાનો ભય છે, ધનમાં રાજ્યનો ભય છે, મૌન રહેવામાં દીનતાનો ભય છે, બળમાં શત્રુનો ભય છે, રૂપમાં વૃદ્ધાવસ્થાનો ભય છે, શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે, ગુણમાં દુષ્ટ પુરૂષનો ભય છે, શરીરમાં યમદેવનો ભય છે. સર્વ વસ્તુઓમાં ભય રહેલો છે; આ જગતમાં વૈરાગ્ય એજ અભયનું કારણ છે, આ રીતે સંસાર સ્વરૂપનો વિચાર કરવો.

तदनु तन्नैर्गुण्यभावनेति ॥

અર્થ:—પછી સંસાર નિઃસાર છે એમ ચિંતવવું.

ભાવાર્થ:—સંસાર સાર રહિત છે, એટલે સર્વ પદાર્થો આખરે અસાર છે, કારણ કે તે મરણ સમયે સાથે આવતા નથી, એવી રીતે સંસારની નિઃસારતા ચિંતવવી. જેમકેઃ—

इतः क्रोधो गृधः प्रकटयति पक्षं निजमितः ।
शृगाली तृष्णेयं विवृतवदना धावति पुरः ॥
इतः क्रूरः कामो विचरति पिशाचश्चिरमहो ।
श्मशानं संसारः क इह पतितः स्थास्यति सुखम् ॥ १ ॥
एतास्तावदसंशयं कुशदलप्रान्तोदबिन्दूपमा ।
लक्ष्म्यो बन्धुसमागमो न चिरस्थायी खलप्रीतिवत् ॥
यच्चान्यत्किल किंचिदस्ति निखिलं तच्छारदाम्बोधर-
च्छायावच्चलतां बिभर्ति यदतः स्वस्मै हितं चिन्त्यताम् ॥२॥

આ સંસાર ખરેખર સ્મશાન તુલ્ય છે; એક તરફ **ક્રોધ**રૂપ ગીધપક્ષી પોતાની પાંખો ફફડાવે છે, બીજી બાજુ **તૃષ્ણા** રૂપ શિયાલણ મોઢું પહોળું કરીને આગળ દોડે છે. વળી ત્રીજી બાજુએ ભયંકર **કામ**રૂપ પિશાચ વિચરે છે. આવા સ્મશાન રૂપ સંસારમાં પડેલો કયો માણસ સુખી થઈ શકે ? અર્થાત્ ક્રોધ, તૃષ્ણા અને કામ જ્યાં વ્યાપી રહેલાં છે ત્યાં તેમની છાયા નીચે રહેનાર કદાપિ સુખની આશા રાખી શકે નહિ.

આ જુદા જુદા પ્રકારની લક્ષ્મીઓ કુશઘાસના એક ભાગની અણી ઉપર રહેલા જળના ટીપા સમાન છે, એમાં કાંઇ સંશય નથી. જેમ પાણીનું બિન્દુ ક્ષણવારમાં ખરી પડી અદૃશ્ય થાય છે, તેમ વૈભવ અને લક્ષ્મી હતાં નહતાં થઇ જાય છે. ખલ (દુષ્ટ) પુરૂષોની પ્રીતિ જેવો સ્વજનનો સંબંધ છે. હલકા માણસો સાથે બાંધેલી પ્રીતિ લાંબો વખત ટકતી નથી, તેમ બંધુઓનો સમાગમ પણ સમજવો. વળી સંસારમાં જે કાંઇ બીજું હયાતી ધરાવે છે તે સર્વ શરદૃઋતુના વાદળાના છાયાની માફક ચંચળ છે. શરદૃઋતુના વાદળા આકાશમાં પળવાર જણાઇ અદૃશ્ય થાય છે તેની માફક દુનિયાના સઘળા પદાર્થો

બદલાયા કરે છે. માટે પોતાનું હિત જેથી થાય તેવા ઉપાય વિચારવા; અને તે ઉપાયોને અમલમાં મુકવા ઉદ્યમ કરવો.

तथा अपवर्गालोचनमिति ॥

અર્થ:—પછી મોક્ષનો વિચાર કરે,

ભાવાર્થ:—સંસારની અનિત્યતા અને અસારતા આપણે પ્રથમ વિચારી ગયા; પણ ઉચ્ચવસ્તુ તરફ લક્ષ ગયા વિના હલકી વસ્તુનો ત્યાગ થઇ શકે નહિ, માટે મોક્ષરૂપ ઉચ્ચપદનો વિચાર કરવો કે જેથી સંસાર તરપ ખરો વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય. મોક્ષમા સર્વ ગુણો છે, અનંત સુખ છે. અને અનંત આનંદ છે, અનંત જ્ઞાન છે, માટે તે મોક્ષ મેળવવા યોગ્ય છે, તેવી ભાવના કરવી. કહ્યું છે કેઃ—

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुधास्ततः किम् ।
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ॥
संपूरिता प्रणयिनो विभवैस्ततः किम् ।
कल्पं भृतं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ १ ॥
तस्मादनन्तमजरं परमं प्रकाशम् ।
तच्चित्त चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ॥
यस्यानुषङ्गिण इमे भुवनाधिपत्य ।
योगादयः कृपणजन्तुमतो भवन्ति ॥ २ ॥

સકળ ઇચ્છિત પદાર્થને આપનાર લક્ષ્મી મળી તોપણ શું થયું ? શત્રુઓના માથાપર પગ મુકયો તોપણ શું થયું ? વૈભવ વડે સ્નેહી પુરૂષોને સંતોષ આપ્યો તોપણ શું થયું ? વળી કલ્પાન્તકાળ સુધી માણસોનું શરીર ટકી રહ્યું તો પણ શું થયું ? આ સર્વ મળ્યું હોય પણ જો શાસ્વત સુખને આપનારી મુક્તદશા પ્રાપ્ત ન થઇ તો આ સર્વ મળ્યું તે ન મળ્યા બરાબરજ સમજવું, કારણ કે આ વસ્તુઓથી ઉત્પન્ન થતું સુખ નાશવંત અને દુઃખમિશ્રિત છે. જેને પામર જનો બહુજ મહત્ત્વની માને છે, એવી ચક્રવર્તિપણાની, અથવા દેવેન્દ્રપણાની

પ્રાપ્તિ જેના પછવાડે ચાલી આવે છે તે અંતરહિત, જરારહિત, પરમ પ્રકાશરૂપ મોક્ષ સુખનો હે ચિત્ત! વિચાર કર. કારણ કે ઉપર જણાવેલા અસદ્ વિકલ્પ કરવાથી શું લાભ છે? જેમ હાથીના પગલામાં સઘળાં પગલાં સમાઈ જાય છે, તેમ મોક્ષના સુખમાં સઘળાં સુખ સમાઈ જાય છે, માટે તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સાધનોનો આશ્રય કરવો.

तथा श्रामण्यानुराग इति.

અર્થ:—વળી સાધુપણા ઉપર પ્રીતિ રાખવી.

ભાવાર્થ:—ગૃહસ્થ ધર્મ પાળવા છતાં, એવો સમય કયારે આવે કે જયારે જગતના કલ્યાણ અર્થે હું સાધુપણુ અંગીકાર કરૂં એવો વિચાર કરવો. ઉચ્ચ ભાવનાઓ ઉચ્ચ કાર્ય કરવાને પ્રેરે છે. અને કદાચ તે પ્રમાણે વર્તન ન થાય તોપણ તેનો લાભ અકથ્ય છે. હવે કેવા પ્રકારની ભાવના ભાવવી તે સંબંધમાં ટીકાકાર લખે છે કેઃ—

जैनं मुनिव्रतमशेषभवात्तकर्म—
संतानतानवकरं स्वयमभ्युपेतः ।
कुर्यां तदुत्तमतरं च तपः कदाहं
भोगेषु निस्पृहतया परिमुक्तसंगः ॥ १ ॥

સમસ્ત પૂર્વભવમાં ગ્રહણ કરેલાં કર્મ સમૂહને પાતળાં કરનાર એવો જૈનમુનિવ્રત પોતે પામીને, માત્રમાં સ્પૃહા રહિત થઇને. સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને, કયારે હું ઉત્તમ પ્રકારનો તપ આદરીશ. એવી સાધુપણાની પ્રાપ્તિ અર્થે આવી આવી શુદ્ધ ભાવના કરવી.

तथा यथोचित्तं गुणवृद्धिरिति ॥

અર્થ:—જેમ ઘટે તેમ ગુણની વૃદ્ધિ કરવી.

ભાવાર્થ:–દયા, જીતેંદ્રિય, ક્ષમા, પરોપકાર, નમ્રતા, સત્યવાદિપણું, આત્મસંયમ વગેરે અનેક સદગુણો છે, તેમાંથી જે પોતાનામાં હોય તેમાં વૃદ્ધિ કરવી. અને જે ગુણ ન હોય તે ખીલવવાને પ્રયત્ન કરવો. તે ગુણોમાંથી એકાદ ગુણ ઉપર પ્રાતઃકાળમાં મનન કરવું, અને પછી આખા દિવસના જીવનવ્યવહારમાં જુદે જુદે પ્રસંગે તે ગુણ

આચારમાં મુકવા પ્રયત્ન કરવો. રાત્રિએ વિચાર કરવો કે કેટલે અંશે તે ગુણ મારાથી આજના દિવસમાં અમલમાં મુકાયો છે, અને કેટલે અંશે તે ગુણ પ્રમાણે વર્તવામાં ખામી આવી છે. ફરીથી ખામી ન આવે તેને માટે દઢ નિશ્ચય કરો. વળી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તેજ ગુણ ઉપર મનન કરો. અને રાત્રિના સમયમાં આખા દિવસનો કાર્ય ક્રમ તપાસી જાઓ, આવી રીતે એક બે માસમાં તે ગુણ ખીલશે, પછી બીજો ગુણ ખીલવા પ્રયત્ન કરવો. વળી ગુણો એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાથી એક ગુણ બરાબર ખીલવાથી બીજા અનેક ગુણોના કેટલાક અંશો ખીલશે, અને તેથી માર્ગ ધીમે ધીમે સરળ થતો જશે. આ રીતે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં તમારૂં જીવન ઉચ્ચ બનતું જશે, અને આત્મિક આનંદ અને શાંતિ તમે અનુભવશો.

तथा सत्त्वादिषु मैत्र्यादियोगे इतीति.

અર્થ:—સર્વ જીવ પ્રત્યે મૈત્રી આદિ ભાવનાઓ રાખવી.

ભાવાર્થ:—જૈનધર્મમાં આચાર ભાવનાઓ કહેલા છે, તે ચાર ભાવના જેનામાં નથી તે ધર્મ પાળવાને લાયકજ નથી, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

તે ચાર ભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ-**મૈત્રી, કરૂણા, પ્રમોદ**, અને **માધ્યસ્થ**, અથવા **ઉપેક્ષા**. તે ચારનું ટુંક સ્વરૂપ એક શ્લોકથી જણાવવામાં આવે છે.

परहितचिन्ता मैत्री परदुःखविनाशिनी तथा करुणा ॥
परसुखतुष्टिर्मुदिता परदोषोपेक्षणमुपेक्षा ॥ १ ॥

પરનાહિતનો વિચાર કરવો તે મૈત્રી, પરના દુઃખનો વિનાશ કરનારી તે કરૂણા. પરના સુખથી સંતોષ પામે તે મુદિતા, અને પારકા દોષ તરફ લક્ષ ન આપવું તે ઉપેક્ષા.

ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ.

જૈનધર્મના સંબંધમાં વ્યાખ્યાન આપતાં વિદુષી ઍની બીસેન્ટ લખે છે કે “ કોઈ મનુષ્ય ધારે તો જૈનધર્મનો સાર

સૂત્રકૃતાંગ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેમ એક વાકયમાં સમાવી શકે, અને તે વાકય એ છે કે મનુષ્ય કોઇ પણ જીવતાં પ્રાણીને હેરાન નહિ કરવાથી અત્યંત શાંતિરૂપ નિર્વાહ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; શાંતિ–પ્રેમ; મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમ, મનુષ્ય અને પ્રાણી વચ્ચે પ્રેમ, સઘળે ઠેકાણે અને સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રેમ, જેમાં પ્રાણ છે તે સર્વની ભ્રાતૃતા–આવી જૈનોની ઉચ્ચ ભાવના (ideal) છે; અને તે અનુભવવાને પ્રયત્ન કરે છે."

હાલના પાશ્ચાત્ય માનસિકશાસ્ત્ર જ્ઞાનીઓ જેવી રીતે દરેક મનની વૃત્તિના વિભાગ પાડે છે, તેજ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન આચાર્યોએ **પ્રેમ**ની વૃત્તિના યથાર્થ વિભાગ પાડેલા છે. પ્રેમ એજ મોક્ષ મેળવવાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ માર્ગ છે, આ પ્રેમના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ઉચ્ચ પુરૂષો પ્રતિ પ્રેમ, સમાન પુરૂષો પ્રતિ પ્રેમ, અને આપણાથી ઉતરતા પુરૂષો પ્રતિ પ્રેમ. આપણાથી ઉચ્ચ પુરૂષો પ્રતિના પ્રેમને **પ્રમોદ** ભાવના કહે છે, આપણા સમાન પુરૂષો તરફના પ્રેમને **મૈત્રી** ભાવના કહે છે, અને આપણાથી હલકા દરજ્જાના પુરૂષો ભણીના પ્રેમને **કારૂણ્ય** ભાવના કહે છે. ચોથી ભાવના **માધ્યસ્થ** અથવા **ઉપેક્ષા** છે.

જેવી ભાવના તેવા વિચારો, અને જેવા વિચારો તેવાં કાર્યો; માટે ભાવનાઓ ઉત્તમ રાખવી. આ ઉપર જણાવેલી ચારે ભાવનાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી તેમને હૃદયની સાથે તન્મય બનાવવી જોઈએ. અને આપણા સંબંધમાં આવતા મનુષ્યો તથા પ્રાણીવર્ગ સાથેના આપણા વર્તનમાં તે ચાર ભાવમાંથી એક અથવા બીજી પ્રમાણે આપણું કાર્ય ઘટે છે. આ ભાવનાઓ જેના હૃદયમાં નિરંતર વાસ કરી રહેલી છે, તે મનુષ્યમાંથી દ્વેષ સર્વથા નાશ પામે છે; અને દ્વેષની સાથે દ્વેષને લગતા સર્વ દુર્ગુણો પણ સ્વયમેવ વિલય થાય છે.

પ્રથમ પ્રમોદ ભાવના, પ્રમોદ એટલે આનંદ. જ્ઞાનમાં, ગુણમાં. વિદ્યામાં, કલામાં અથવા અન્ય કોઈ વિષયમાં કોઈ પણ મનુષ્યને આપણા કરતાં આગળ વધેલો જોઈ, અથવા વધારે નિપુણ દેખી આપણા હૃદયમાં આનંદ થવો જોઇએ, પણ ઇર્ષ્યાને સ્થાન આપવું નહિ.

તે વધારે જ્ઞાની છે; ધર્મિષ્ઠ છે, અથવા કળા કૌશલ્યવાન્ છે તે જોઈ આપણામાં ઉત્સાહ આપવો જોઇએ કે, તે પણ માણસ છતાં આવું કામ કરી શકયો તો આપણે પણ તે કાર્ય કરી શકીશું. આપણને આ રીતે તે ઉત્સાહનું કારણ થયો માટે તેનો હૃદયથી આભાર માનવો ઘટે છે. જે પદ તેણે પ્રાપ્ત કર્યું તે પદ પ્રાપ્ત કરવાની હૃદયમાં અભિલાષા જાગૃત કરવી; ને તે મનુષ્યને પગલે પગલે ચાલવું; તે આપણો માર્ગદર્શક છે. જે મનુષ્યો ઉચ્ચે ચડી શકતા નથી, તેઓ ઉચ્ચે ચઢેલાને નીચે આણી, પોતાના સરખા કરવા માગે છે તે ખરખર માણસની અદેખાઇ અને દ્વેષ વૃત્તિનુંજ પરિણામ છે; પણ ઇર્ષ્યાથી અથવા દ્વેષથી કદાપિ ઉચ્ચ પદ પમાતું નથી. ઉલટું સામાના જ્ઞાનનો, ગુણનો ધનનો વૈભવ જોઈ આપણું હૃદય બળે છે, અને તેથી આર્ત તથા રૌદ્ર ધ્યાન થાય છે, અને કર્મ બંધ થાય છે, માટે સુજ્ઞ પુરૂષોએ બીજાનું ઉચ્ચ વર્તન જોઇ આનંદ પામવો જોઇએ, અને ગુણાનુરાગી થવું જોઇએ; કારણ કે ગુણાનુરાગથી તેવા ગુણ મેળવવા આપણું હૃદય દોરવાશે, અને સજ્જન સમાગમથી, અને સન્માર્ગે ચાલવાના પ્રયાસથી ઉત્કૃષ્ટ પદ પામવા આપણે ભાગ્યશાળી થઇશું. બીજી મૈત્રીભાવના છે. આ ભાવના આપણા જેવા ગુણકર્મવાળા પુરૂષો સાથે મૈત્રી બાંધવાનું જણાવે છે; પ્રાણી માત્ર તરફ સુહૃદ્‌ભાવ રાખવાનું તે જણાવે છે; પણ હાલમાં ખરો સુહૃદ્‌ભાવ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. જગતમાં ચારે બાજુએ દૃષ્ટિ ફેરવતાં આપણને જણાય છે કે કહેવાતા સુધારા વધારા છતાં, દુનિયામાં દિન ઉગતે એક અનર્થનું મૂળ વધતું જતું જણાય છે અને તે અહંતા અને સ્વાર્થતા છે. પોતાના ક્ષણિક લાભને સારૂ બીજાને ગમે તેવું નુકશાન કરતાં મનુષ્યો આંચકો ખાતાં નથી. સ્વાર્થ આંધળો છે તે નિઃસંશય સત્ય છે. સ્વાર્થથી જેટલા બિગાડો થાય છે, તેટલા બીજા કશાથી થતાં નથી; દરેક જણ બીજાના નુકશાને પોતાનું ભલું કરવા ઈચ્છે છે; અને તેમ કરતાં પોતાના સહેજ સ્વાર્થને સારૂ આસપાસનાઓને તે કેવું અને કેટલું નુકશાન કરે છે, તેમજ તે કાર્યથી પોતાને આગળ ઉપર કેવાં દુઃખદાયક પરિણામો ભોગવવાં પડશે તેનો તે રતિમાત્ર

વિચાર કરતો નથી. માટે જેમ બને તેમ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી ખરી મૈત્રી થાય તેમ પ્રયત્નો કરવો. બીજા જીવો તે આપણા મિત્રો છે, અને તેમના સુખે સુખી, અને દુઃખે દુઃખી આવી ભાવના હૃદયમાં રાખવી જોઇએ. કારણ કે સર્વ આત્માઓ સ્વરૂપે એક સરખા છે; આથી તેમના ઉપર સમાનભાવ ઉત્પન્ન થશે.

અને આવી રીતે આપણા **સંબંધમાં** આવતા મનુષ્યો સાથે સમભાવ રાખવાથી અને ક્રમે ક્રમે સમભાવની વૃદ્ધિ કરવાથી એવો સમય આવશે કે જે સમયે સર્વ મનુષ્યો તથા પ્રાણી વર્ગ સાથે આપણે સમભાવથી વર્તી શકીશું. તે સ્થિતિ વિષે સંબોધસિત્તેરી નામના ગ્રંથમાં એક ઉત્તમ શ્લોક લખેલો છે:-

सेयंवरो वा आसंबरो वा, बुद्धो अहवा अन्नो कोवा ॥
समभावभाविअ अप्पा लहइ मुख्खं न संदेहो ॥ १ ॥

અર્થ:-શ્વેતાંબર હોય કે દિગંબર હોય, બૌદ્ધ હોય કે અન્ય કોઇ ધર્માનુયાયી હોય, પણ જેના આત્મમાં **સમભાવ** વસે છે, તેજ મોક્ષ મેળવે છે, તેમાં જરા માત્ર સંદેહ નથી. આવો ઉત્તમ બોધ હૃદયમાં રાખી સમભાવ તથા મૈત્રી ભાવના વધે તેમ વર્તવું. વંદિતા સૂત્રમાં પણ વર્ણવેલું છે કે:-

मित्ति मे सव्वभूएसु वेरं मज्झं न केइण ॥
खामेमि सव्वजीवे सव्वे जीवा खमंतु मे ॥ १ ॥

અર્થ:-મારે સર્વ પ્રાણી સાથે મિત્રતા છે, મારે કોઈ સાથે વેર નથી. હું સર્વ જીવના મારી તરફ થયેલા અપરાધની ક્ષમા આપું છું; અને સર્વે જીવો મારા અપરાધની ક્ષમા આપો. આ વાક્યો આપણે પ્રતિદિનઉચ્ચારીએ છીએ, પણ તેનો અર્થ સમજવાને, અથવા અર્થમાં કહેલા બોધ પ્રમાણે ચાલવાને જરાપણ શ્રમ લેતા નથી. જીવન-વ્યવહારમાં કોઈ મનુષ્યે આપણું ખોટું કર્યું તો તે મનુષ્યના અપ-રાધની ક્ષમા આપતા નથી, પણ તે મનુષ્યનું વેર લેવાના વિચારો હૃદયમાં કર્યાજ કરીએ છીએ; અને લાગ આવે સામા મનુષ્યને

નુકશાન કરવા પણ આપણે ચુકતા નથી; માટે ઉપર જણાવેલી વંદિતા સૂત્રની ગાથા જેમનો આપણે દિવસમાં બે વાર પ્રતિક્રમણકાળે ઉચ્ચાર કરીએ છીએ તેનું રહસ્ય સમજી જેમ વેર વિરોધ ટળે, અને મૈત્રી-ભાવ વધે તેમ વર્તન રાખવું.

હવે કારૂણ્ય ભાવનાનો વિચાર કરીએ. તે ભાવના આપણને આપણાથી ઉતરતા સર્વ મનુષ્યો પ્રતિ કરૂણા–દયા રાખવાનું શિખવે છે. જે લોકો આપણાથી બુદ્ધિમાં, જ્ઞાનમાં, સદગુણમાં ઉતરતા હોય, તેમના તરફ તિરસ્કાર વૃત્તિથી જોવાનું નથી; પણ અજ્ઞાનને લીધે તેઓ શુદ્ધ માર્ગે ચાલી શકતા નથી, માટે તેઓ દયાને પાત્ર છે, આવો વિચાર કરી તેમની તરફ દયા બતાવવાની જરૂર છે આપણે રસ્તામાં પડેલું એક લંગડું કુતરૂં દેખીને દયા લાવીએ છીએ તો જેઓ દુરાચારી છે, વ્યસની છે, તેઓ શું નીતિની અપેક્ષાએ લ ગડા નથી! શું તેઓ કુતરાં કરતાં પણ હલકા છે? શું તેઓ કુતરા જેટલી પણ દયાને પાત્ર નથી ! કોઇમાં થોડો દોષ હોય તો કોઇમાં વધારે હોય; પણ જ્યાં સુધી માણસ મુક્ત થયો નથી ત્યાં સુધી તે દોષને પાત્ર તો છે જ. માટે બીજાના દોષ જોઇ તેના તરફ તિરસ્કાર બતાવવાને બદલે, તેના તરફ દયા લાવવી જોઈએ, અને બને તેટલા પ્રયાસે શુદ્ધજ્ઞાન આપી તેને તેના દોષનો ત્યાગ કરતાં શિખવવું જોઈએ; પણ તે મનુષ્યની નિંદા કરવી નહિ. કારણકે નિંદાથી તેને તેમજ આપણને જરાપણ લાભ થતો નથી. તેથી તે આપણા ઉપર વિરૂદ્ધ દ્રષ્ટિથી જોતાં શિખે છે, અને આપણા ઉપદેશની અસર તેનાપર લાગુ પડતી નથી. પણ જો ખરી દયાની લાગણીથી, તે મનુષ્યના હિતને ખાતર પ્રેમભાવથી આપણે તેને સદ્‌જ્ઞાન આપીશું તો તે પ્રમાણે તે ખુશીથી ચાલશે.

વળી કારૂણ્યભાવના જે મનુષ્યના હ્રદયમાં વસે છે તે બીજાનું દુઃખ, અજ્ઞાન વગેરે જુએ છે, ત્યારે તેનું હ્રદય દયાથી પીગળે છે, અને તે દુઃખ અને અજ્ઞાન દૂર કરવા પોતાનાથી બનતું તે કરે છે. કદાચ આપણી શકિત ન હોય, અને તેનું દુઃખ દૂર કરવાને કાંઇ આપી શકવાની સ્થિતિમાં ન હોઇએ, તો પણ મધુર અને શાંત વચનથી તેનું

દુઃખ દૂર કરવાના ઉચ્ચ કર્તવ્યથી ચુકવું નહિ. દુનિયા જેટલી ગરીબાઈથી દુઃખી છે તેના કરતાં વિશેષ દુઃખી પ્રેમ ભર્યાં વચનોના અભાવથી છે. આ પ્રેમના શબ્દોના સંબંધમાં અંગ્રેજ લેખક લખે છે કેઃ—

જો તમારે આનંદ દાયક સંદેશો પહોચાડવાનો હોય, અથવા પ્રીતિ ભર્યાં શબ્દો કહેવાના હોય તો તમે ભૂલી જાઓ ત્યાં સુધી બેસી રહેતા નહિ. આજને આજ, આની આ ક્ષણે તે સંદેશો પહોંચાડો, અને તે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરો. આપણે વર્તમાન કાળના મુસાફર છીએ,ભવિષ્ય અગમ્ય છે. આવતી કાલ શું બનશે તે રહસ્ય આપણાથી અજાણ્યું છે; આપણે આ ક્ષણનાજ સ્વામી છીએ. નહિ બોલેલા આનંદકારક શબ્દો સારૂ, નહિ મોકલેલા સ્વજનના પત્ર સારૂ, નહિ ખરચેલા પ્રેમધન સારૂ કેટલાંક હૃદયો તલ્પે છે, અને ઝુરી ઝુરી મરે છે. સ્થૂલ ધનના અભાવથી નહિ પણ હૃદયના પ્રેમના અભાવથીજ જગત્ ગરિબ તેમજ દુઃખી છે, માટે તમારા હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા કોતરમાંથી પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો કરો.

આ રીતે મનુષ્ય પ્રાણી તરફ દયા બતાવવી એટલુંજ નહિ પણ અનાથ, નિરપરાધી ગરીબ પ્રાણી વર્ગ તરફ દયાની લાગણી રાખવી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં લખ્યું છે કે'—ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળના અર્હંતો અને ભગવંતો ઉપદેશ કરે છે કે સઘળા પ્રકારનાં જીવતાં પ્રાણીનો વધ કરવો નહિ, તેમની તરફ ક્રૂરતા વાપરવી નહિ, તેમનો દુરૂપયોગ કરવો નહિ અને તેમને હાંકી મુકવાં નહિ. સઘળી વસ્તુઓના રહસ્યને જાણનાર સુજ્ઞ પુરૂષોએ આવો નિત્ય, શાશ્વત, સનાતન, સત્ય નિયમ શિખવ્યો છે.' જોકે પ્રાણીવર્ગમાં મનુષ્યના જેટલી બુદ્ધિ ખીલેલી નથી, પણ સુખ દુઃખ અનુભવવાની લાગણી તો મનુષ્યના સરખીજ છે. માટે કારૂણ્યભાવ રાખી સર્વ પ્રાણી તરપ્ દયાની લાગણીથી વર્તવું.

ચોથી **ઉપેક્ષા** અથવા **મધ્યસ્થ** ભાવના છે. આ ભાવનાનું સ્વરૂપ બહુજ થોડા મનુષ્યોના સમજવામાં આવેલું છે, અને જેઓ

સમજે છે, તેમાંથી પણ વ્યવહારમાં મૂકનારા બહુજ થોડા માલૂમ પડે છે; જે મનુષ્યો આપણાથી જુદા મતના હોય, અથવા જુદી રીતે વર્તતા હોય તેમના તરફ મધ્યસ્થ ભાવના રાખવી. અર્થાત્ તેમની તરફ રાગ દ્વેષ કરવો નહિ. જેવું આપણને આપણા ધર્મ વાસ્તે માન છે, તેવું બીજાને તેના પોતાના ધર્મ તરફ માનહોય તે સ્વાભાવિક છે. તો પછી બીજા ધર્મની, અથવા ધર્મ પાળનારાની નિંદા કરવી ઘટિત નથી. શહનશીળતા એ ઉત્તમ ગુણ છે, પણ ધર્માંધતાને લીધે તે ગુણની ખામી ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે. આ જમાનો બુદ્ધિનો છે, અને તેથી બુદ્ધિદ્વારા મનુષ્યો વિવિધ પ્રકારના વિચારો કરે છે. આપણે એક હજાર પુરૂષ એકઠા કરીએ છતાં દરેક બાબતમાં વિચારમાં મળતાં થાય તેવા બે પુરૂષ પણ મળવા કઠણ પડશે. માટે વિચારમાં મતભેદતો રહેવાનો. જો આપણને એમ જણાય કે સામા પુરૂષોના વિચાર તદ્દન ખોટા છે, તો તેના ઉપર દ્વેષ કરવાને બદલે આપણી દલીલો તેને મૈત્રીભાવથી સમજાવવી, અને જો તે સમજવા તરફ પણ દુર્લક્ષ કરે તો તેની ઉપેક્ષા કરવી, એટલે તેના ભણી ઉદાસીન ભાવ રાખવો એજ ઉત્તમ પુરૂષનું લક્ષણ છે.

જે મનુષ્ય ઉપર જણાવેલી ચાર ભાવનાઓ હૃદયમાં રાખી વર્તશે તેનું જીવન પ્રેમમય થઇ જશે. આખા જગતને તે પોતાના બંધુ સમાન ગણશે. અને વિરોધ ટાળી શાંતિ અને સંપનો ફેલાવો કરવા પ્રયત્ન કરશે; આવો મનુષ્ય છેવટે સર્વ જગત ભણી સમભાવથી વર્તતાં શિખશે, અને સંબોધસિત્તરીમાં લખ્યા પ્રમાણે સમભાવથી અવશ્ય મોક્ષ પામશે; માટે આપણા સંબંધમાં આવતા મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓ સાથે ઉપર જણાવેલી ચાર ભાવનાઓ પ્રમાણે વર્ત્તવું.

ઉપસંહાર.

विशेषतो गृहस्थस्य धर्म उक्तो जिनोत्तमैः ॥

एवं सद्भावनासारः परं चारित्रकारणम् ॥ १ ॥

અર્થ:—શ્રેષ્ઠ ભાવના જેમાં મુખ્ય છે, અનેક જે ચારિત્રનું ઉત્કૃષ્ટ કારણ છે તે ગૃહસ્થનો ધર્મ ઉત્તમ જીનોએ

આ પ્રમાણે કહેલો છે. ગૃહસ્થધર્મ ચારિત્રનું કારણ શી રીતે છે, તેનો પ્રત્યુત્તર શાસ્ત્રકાર આપે છે.

पदं पदेन मेघावी यथारोहति पर्वतम् ॥
सम्यक् तथैव नियमाद्धीरश्चारित्रपर्वतम् ॥ २ ॥

અર્થ:—જેમ કોઈ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ ધીમે ધીમે પગલે ચઢીને પર્વત ઉપર ચઢી શકે છે. તેમ ધીર પુરૂષ નિયમથી ધીમે ધીમે રૂડી રીતે ચારિત્ર પર્વત ઉપર ચઢે છે.

ભાવાર્થ:—મોટા પર્વત ઉપર એકદમ ચઢી શકાય નહિ, પણ ધીમે ધીમે એક પગ પછી બીજો પગ મુકે, અને દ્દઢતાથી તે કાર્યને વળગી રહે તો પર્વતની ટોચે જઇ પહોંચે, તેજ રીતે એકદમ માણસ ચારિત્ર ગ્રહણ કરી શકે નહિ. પ્રથમ માર્ગાનુસારીપણું પ્રાપ્ત કરે, પછી ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મપાળે, અને પછી ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય અધિકારી થઈ શકે. એજ બાબત મૂળસૂત્ર જણાવે છે.

स्तोकान्गुणान् समाराध्य बहूनामपि जायते ॥
यस्मादाराधनायोग्यस्तस्मादादावयं मतः ॥ ३ ॥

અર્થ:—થોડા ગુણની આરાધના કરવાથી બહુ ગુણ આરાધન કરવાને માણસ લાયક થાય છે; માટે પ્રથમ ગૃહસ્થ ધર્મ પાળવો.

ભાવાર્થ:—જે માણસ યથાર્થ રીતે ગૃહસ્થ ધર્મ પાળી શકે નહિ તે સાધુના ઉચ્ચ કર્તવ્ય બજાવવાને, અને સંયમનો ભાર સહન કરવાને સમર્થ થઇ શકે નહિ, માટે પ્રારંભ ગૃહસ્થાશ્રમથી થવો એ સામાન્ય નિયમ છે.

સમાપ્ત.

મણિલાલ ન. દોશીએ રચેલાં પુસ્તકો.

ધર્મ બિન્દુ	૨—૦–૦
દિવ્યજીવન	૦–૧૨–૦
ગુરૂદર્શન	૦—૮–૦
મુક્તિનું રહસ્ય	૦—૩–૦
થિઓસોફીલેખમાળા	૧—૦–૦
ઉચ્ચજીવનના નિયમો	૦—૮–૦
શ્રી બુદ્ધચરિત્ર	૦–૧૦–૦
દૈનિક ધ્યાનનાં સૂત્રો	૦—૬–૦
માબાપનું કર્તવ્ય	૦—૨–૦
શિક્ષા વિનાશિક્ષણ	૦—૨–૦
ગૃહજીવનની અસર	૦—૪–૦
બાળરક્ષણ અને બાળ શિક્ષણ	૦—૨–૦
પ્રભુમય જીવન	૦—૮–૦
નવીનયુગનો આત્મા	૦—૮–૦
A Garland of good thoughts	૦–૧૨–૦
–do–do–પાકું પુંઠું	૧—૦–૦
શ્રી ગુરૂચરણે	૦—૧–૦
ચારિત્ર મંદિર	૦—૮–૦
થિઓસોફી અને કેળવણી	૦—૨–૦
પ્રભુને નામે	૦—૩–૦
શ્રદ્ધા એજ જીવન	૦—૪–૦
થિઓસોફીનાંમુળતત્વો	૦–૫–૦
ચારિત્ર રચના	૦—૧–૬
મનુષ્યનું ભવિષ્ય પોતાના હાથમાં	૦—૧–૦
યોગમાર્ગનો ભોમીઓ	૦—૧–૦
આત્મ પ્રદીપ	૧—૦–૦
સંયમ સામ્રાજ્ય	૦—૬–૦
આત્મ નિરીક્ષણ	૦—૧–૦
પવિત્રતાને પંથે	૦—૮–૦
પ્રેમ અને સેવા	૧—૦–૦
સખીને પત્રો	૦—૪–૦

મળવાનું ઠેકાણું:–કર્તા પાસેથી, રતનપોળ,

અમદાવાદ.